

Anul VII, 2014

ANUARUL Muzeului Literaturii Române Iași

**ANUARUL
MUZEULUI LITERATURII ROMÂNE
IAȘI**

Anul VII, 2014

**Editura Muzeelor Literare
Iași – 2015**

ANUARUL MUZEULUI LITERATURII ROMÂNE IAȘI YEARBOOK OF THE IAȘI MUSEUM OF ROMANIAN LITERATURE

Redacția/ Editorial Board:

Dan Jumară (redactor coordonator/ Editor in chief)

Iulian Pruteanu (secretar de redacție/ Editorial secretary)

Monica Salvan

Andreea Tacu

Responsabilitatea pentru corectitudinea și obiectivitatea științifică a materialelor inserate în volum aparține fiecărui autor în parte.

The authors are responsible for the scientific content of the articles included in this volume.

Pe copertă: Charles Doussault, *Une soirée chez le Prince regnant à Iassy* (1848).

cuprins

- Mihai-Bogdan Atanasiu**, *Primii Ipsilanți de la Curtea domnilor Moldovei* / 7
- Dan Jumară**, *Tipărituri vechi românești – contribuție la BRV* / 18
- Maria Danilov**, *Cărțile lui Ioan Sârbu (1830-1868) în colecțiile din Chișinău și valoarea lor bibliofilă* / 21
- Lăcrămioara Manea**, *Cărți ale familiei Sturdza în colecțiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea* / 32
- Mircea-Cristian Ghenghea**, *Istorie și memorie. Posteritatea domnitorului Mihail Sturdza în monumente și simboluri publice* / 58
- Cécile Folschweiller**, *Philosophie et nation. Les Roumains entre question nationale et pensée occidentale à la fin du XIXe siècle* / 82
- Vlad Popovici**, *Romanian Political Journals from Transylvania and Hungary and their Lawsuits (1867-1914)* / 93
- Mircea Coloșenco**, *Semn, semnificație, simbol în tradiția populară (Frăția-de-cruce, Sărutul păcii, Zile nefaste)* / 110
- Dan Lungu**, *Despre consumul cultural în România postcomunistă* / 116
- Florica Ciodaru-Courriol**, *L'incommode statut du traducteur de langues rares* / 126

rezidențe FILIT pentru traducători străini

- Vasile Alecsandri, *Travels in Africa (1853-7)*
Traducere de **Alexander-John Drace-Francis** / 131

abrevieri / 149

autori / 151

table of contents

- Mihai-Bogdan Atanasiu**, *The First Ipsilanti at the Court of Moldavia* / 7
- Dan Jumară**, *Old Romanian Prints – Contribution to BRV* / 18
- Maria Danilov**, *The Books of Ioan Sârbu (1830-1868) in the Collections from Chișinău and their Bibliophilic Value* / 21
- Lăcrămioara Manea**, *Books from the Sturdza Family in the Collections of “Gavrilă Simion” Eco-Museum Research Institute of Tulcea* / 32
- Mircea-Cristian Ghenghea**, *History and Memory. Mihail Sturdza’s Posterity Reflected in Public Monuments and Symbols* / 58
- Cécile Folschweiller**, *Philosophy and Nation. The Romanians between the National Issue and the Western Thinking at the End of the 19th Century* / 82
- Vlad Popovici**, *Romanian Political Journals from Transylvania and Hungary and their Lawsuits (1867-1914)* / 93
- Mircea Coloșenco**, *Sign, Meaning and Symbol in Popular Tradition (Frăția-de-cruce, Sărutul păcii, Zile nefaste)* / 110
- Dan Lungu**, *Cultural Consumption in Post-Communist Romania* / 116
- Florica Ciodaru-Courriol**, *The Uncomfortable Status of Translators of Rare Languages* / 126

FILIT residences for foreign translators

- Vasile Alecsandri, *Travels in Africa (1853-7)*
Translated by **Alexander-John Drace-Francis** / 131

abbreviations / 149

authors / 151

Primii Ipsilanți de la Curtea domnilor Moldovei*

Mihai-Bogdan Atanasiu

Începând din cea de a doua jumătate a veacului al XVI-lea, în special cu rosturi negustorești ori militare, pe teritoriul Țărilor Române și-au făcut simțită prezența numeroase personaje cu origini greco-levantine. Mulți dintre ei, în urma unor căsătorii cu membri ai familiilor autohtone, s-au împământenit și, pe durata câtorva decenii, au devenit principala categorie socială din care erau selectați membrii Divanului țării, situație care a stârnit oprobiul și atitudinile antigrecești ale boierilor pământeni marginalizați. Acest fapt s-a generalizat spre finele veacului al XVII-lea și în tot secolul următor, când domnii numiți de Poartă se înconjurau de rubedeniile lor din familii cu origini grecești precum Cantacuzino, Ruset, Palade, Catargiu, Razu, Hrisoscoleanu, Lambrino, Mavrodin etc., despre care cronicarii moldoveni ai vremii au umplut pagini întregi de ironii, batjocuri, etichetări, stigmatizări și de reflecții disprețuitoare¹. Printre grecii de la Curtea domnilor Moldovei din prima jumătate a secolului al XVIII-lea s-au numărat și doi reprezentanți ai familiei Ipsilanti, Constantin

* Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/89/1.5/S/62259, proiect strategic „Științe socio-umane și politice aplicative. Program de pregătire postdoctorală și burse postdoctorale de cercetare în domeniul științelor socio-umane și politice”, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Ion Neculce scria că: „așa socotesc eu cu firea mea aceasta proastă: cându a vrea Dumnezeu să facă să nu fie rugină pe fier și turci la Țarigrad să nu fie, și lupii să nu mânânce oile în lume, atunci poate nu vor fi nici greci în Moldova și în Țara Munteniască, nici or fi boiari, nici or putea mânca aceste doao țări cum le mânâncă [...]. Focul îl stângi, apa o ezăști și o abați pe altă parte, vântul când bate, te dai în laturi, într-un adăpost și te odihnești, soarele intră în nor, noaptea cu întunerecul trece și să face iar lumină; iar la grec milă sau omenie, sau dreptate, sau neviclesug, nici unele de acestea nu sunt, sau frica lui Dumnezeu” (*Opere. Letopisețul Țării Moldovei și O samă de cuvinte*, ediție critică și studiu introductiv de Gabriel Ștrempel, București, 1982, p. 301), iar Nicolai Muste, referindu-se la prima domnie a lui Nicolae Mavrocordat în Moldova, relatează că „limba românească nesciindu totu cu tălmăciu grăia. Cu mulțime de greci au venit, câtu rămăsese Feneriul pustiu în Țarigrad, câtu numai muierile lor rămăsese; iară grecu, îmblai multu până dai de vre unul acolo. Iară aice, sosindu, împlut-au curtea domnească, prin toate odăile și prin târgu pre la gazde. Nicolai vodă sosindu în Iași, la scaunul domniei, au pusu boieri mari pre unii și din pământeni; ce numai căci se numeau oieri, dară nici o cinste nu aveau; nici în casă la domnu nu intrau, măcar ce treabă aru fi avându până nu-și luau răspunsu pre vre unu grecu [...]. Cum și banii ce se strângeau din țară, totu la mâna greciloru se strângeau, iar nu la vistieria țărâi...” (*Letopisețul Țerei Moldovei de la domnia lui Istratie Dabija v.v. până la a treia domnie a lui Mihai Racoviță v.v.*, în *Cronicele României*, editate de Mihai Kogălniceanu, vol. III, București, 1874, p. 41).

și fiul său Enache, personaje care, așa cum vom arăta în studiu de față, dedicat lor, nu au căutat să rămână definitiv în țara în care au trăit și activat vreme de câteva decenii, ci șederea lor aici a fost temporară, impusă atât de interesele personale, cât și de contextul socio-politic al epocii.

Potrivit lui I.C. Filitti, Ipsilanții erau originari din Trebizonda, iar numele lor provenea de la satul Pontus Ipsala (vechiul Ipsilis)². Primul reprezentant al familiei a fost, se pare, Chiriac din Trebizonda, trăitor pe la 1613, din ai cărui fii, Hagi-Savuli, Dimitrie și Ioan³, s-au răspândit numeroși descendenți, cu rosturi negustorești ori politice, în toată zona Balcanică, până în Țările Române. Dintre copiii lui Hagi Ioan Ipsilanti, un rol politic însemnat au jucat Manolache, ajuns chiurci-bașa și capucehaie a domnilor români din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, ucis la Constantinopol din porunca sultanului în anul 1737⁴, și Constantin, care, ajutat de relațiile fratelui său, s-a stabilit și activat în Țările Române, personajul nostru, primul dintre Ipsilanții ce au slujit domnilor moldoveni.

Informațiile referitoare la familia lui Constantin Ipsilanti sunt inexistente în documentele noastre, iar descendența destul de incertă. Numele soției sale nu ne este cunoscut, însă știm cu siguranță că la Constantinopol a avut împreună cu aceasta mai mulți copii. Numele lor se regăsesc într-un arbore realizat de Mihai Dim. Sturdza în dicționarul său referitor la istoria și genealogia marilor familii grecești⁵. Conform acestuia, Constantin a avut trei fete, Casandra, măritată cu marele postelnic Diamandi Razos, Smaranda, soția marelui ban Gheorghe Moruzi, Teodora, căsătorită cu Ștefan Racoviță, viitorul principe muntean și doi băieți, Manuel, ajuns mare logofăt al Țării Românești și Ioan, ajuns mare dragoman al Porții, căsătorit cu Smaranda Mamona. Conform aceleiași spițe, acesta din urmă a fost părintele Alexandru Vodă Ipsilanti, bunic lui Constantin Vodă și străbunic cunoscutului membru al mișcării eteriste, numit tot Alexandru⁶. Din păcate genealogistul nu ne oferă și sursele informării sale, fapt pentru care datele din arborele citat nu pot fi probate în nici un fel, verificări ce ar fi necesare atâta vreme cât unele dintre ele sunt contrazise de izvoare narative contemporane. Astfel, dacă despre Manuel nu știm nimic, iar Ioan ar putea fi același cu Enache agă, informațiile privitoare la cele trei fiice sunt și ele destul de neclare căci,

² I.C. Filitti, *Arhiva Gheorghe Grigore Cantacuzino*, București, 1919, p. 279. Vezi, pentru începuturile și falsele genealogii ale familiei Ipsilanti, Dumitru Năstase, *Originea imperială plăsmuită și înrudită românești autentice ale Ipsilanților*, în *ArhGen*, II (VII), nr. 3-4, 1995, p. 57-64.

³ I.C. Filitti, *Arhiva...*, p. 279.

⁴ Ion Neculce, *Letopiseșul...*, p. 784-785. *Cronica Ghiculeștilor. Istoria Moldovei între 1695-1754*, text grecesc însoțit de traducerea românească cu prefată, introducere, glosar și indice. Ediție îngrijită de Nestor Camariano și Adriana Camariano-Cioran, București, 1965, p. 397 și nota 3.

⁵ Mihai Dim. Sturdza, *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, 2e édition revue et augmentée, Paris, 1999, p. 468-472.

⁶ *Ibidem*, p. 472.

conform *Cronicii Ghiculeștilor*, soția lui Ștefan Racoviță s-a numit Ruxandra⁷ și nu Teodora, iar celelalte două fiice au fost măritate, una cu Iamandi, unul dintre „boierii aduși din Constantinopol” și numit mare postelnic de Grigore Vodă Ghica⁸ (poate același cu Diamandi Razos), și alta după un Iordache, grec constantinopolitan, „ginere lui Constantin postelnicul”, ajuns în Moldova mare armaș și mare serdar⁹ (poate Gheorghe Moruzi).

La finele anului 1715, când înalta Poartă a decis să îl strămute pe Nicolae Mavrocordat pe scaunul Țării Românești, în Moldova a fost numit, pentru a treia oară, Mihai Vodă Racoviță care a venit din Constantinopol însoțit, printre mulți alții, și de Constantin Ipsilanti, fratele influentului Manolachi chiurci-bașa. La împărțirea dregătoriilor, pe Constantin, care „era oarece mai în cinste” decât ceilalți boieri, l-a numit mare postelnic. De statutul privilegiat, precum și de înalta dregătorie ce i-a fost atribuită, s-a bucurat, conform cronicarului Ion Neculce, pentru că avea „un frate [pe Manolache, n.n.] capichihai la Poartă”¹⁰. Chiar dacă în realitate acesta a fost motivul numirii sale, Constantin s-a dovedit în mai multe rânduri de un real folos domnului care, încă de la început l-a delegat la Țarigrad „pentru treburile țării”, unde se afla și la 10 ianuarie 1717¹¹. Revenit în Moldova invadată de cătanele austriece, înainte de 21 mai 1717¹², Constantin a fost unul dintre boierii pe care Vodă i-a orânduit căpetenii ale armatei cu care a pornit împotriva acestora¹³. Acțiunile întreprinse de marele postelnic în acest context îl fac eroul povestirii lui Nicolai Chiparissa, care ne relatează meritele militare, precum și calitățile diplomatice ale acestuia dovedite în dialogurile purtate în Ardeal cu sultanul tătar¹⁴.

Tot cu caracter diplomatic a fost și misiunea postelnicului de după alungarea cătanelor austriece, când domnul s-a hotărât să-i scoată „din pământul Moldovei” pe tătarii ce încălcase „hotarul lui Halil pașa”. Atunci, în comisia trimisă de Vodă la tătari cu scopul de a restabili acest hotar, „care începe de la șanțul lui Traian, împăratul

⁷ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 375.

⁸ *Ibidem*, p. 261.

⁹ *Ibidem*, p. 257.

¹⁰ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 654.

¹¹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 201-203.

¹² Nicolai Muste, *Letopisețul...*, p. 65. Cronicarul ne relatează că în oastea pornită împotriva cătanelor de Mihai se afla și „Constantin Țarigrădeanul postelnicu mare, bunu viteazu, fiindu slujitu la moscali, la căzaci, sciindu rândul oștirii și îndrăznețu și cu sfat bun era”, însă, deși, probabil, despre Ipsilanti făcea vorbire, nu cunoaștem să fi activat, înaintea venirii în Moldova, în armatele rusești și căzăcești.

¹³ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 219.

¹⁴ *Cronica lui Niculai Kiparisi. Povestirea tâmplărilor din Moldova cătră anul 7224 (1716), în a treia domnie a lui Mihai Racoviță voevoda*, fragment publicat de Codrescu, *Uricarul*, XIII, p. 361-371. Vezi și D. Russo, *Cronica Moldovei de N. Chiparissă (1716-1717)*, în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. II, publicate supt îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Ariadna Camariano și Nestor Camariano, București, 1939, p. 474-475.

romanilor, și merge până la Nistru”, cu Ipsilanti au mers mai mulți boieri printre care s-au numărat marele vornic Darie Donici și spătarul Constantin Costache¹⁵.

După 1720, relațiile bune dintre frații Ipsilanti și Mihai Racoviță au intrat pe o pantă descendentă din cauza intrigilor capuchehaielor lui vodă, adversari la Țarigrad ai lui Manolache. Neculce ne povestește că „tâmplatu-s-au atunci grecii carii era a lui Mihai vodă capichihai și alții ce slujia la dânsul di-au început a să sfădi între ei. Și s-au făcut două cete și să pârâe totdeauna la Mihai vodă, să-ș mănânce capetele. Într-o ceată era Constantin postelnicul și cu frate-său Manolache, chiurci-bașia împărătescu și cu alte rude a lor, iar într-altă ceată era Tudurache capichihai și cu un doftor, ginerele lui, și cu Iusufache aga”¹⁶. Diferențele între cele două tabere au apărut ca urmare a dificultăților întâmpinate de reprezentanții domnului cu prilejul verificării „sămiror” celor două principate de către autoritățile otomane care, cu stupoare au găsit că „era necăutate și nelămurite încă din domnia lui Constantin vodă Duculeț și a lui Antiohie vodă [Cantemir, n.n.]”¹⁷, adică din ultimii ani ai secolului al XVII-lea. Probabil, nemulțumiți de atitudinea lui Vodă vizavi de acest conflict, frații Ipsilanti s-au îndepărtat de el și, chiar mai mult, cu ajutor din partea lui Nicolae Mavrocordat, domn al Valahiei atunci, au reușit să-l mazilească, promovând în locul său pe marele dragoman Grigore Ghica¹⁸. Într-o relatare a *Cronicii Ghiculeștilor* se întrevăd regretele tardive ale mazilului domn: „deoarece Mihai vodă dădea ascultare pentru unele pricini vorbelor jalnice ale unora dintre ai săi, pe care el ca domn nu trebuia să le asculte, sau să le ia în seamă, l-a mahnit pe Constantin [Ipsilanti, n.n.] și în felul acesta a pierdut de lângă sine un asemenea om. Pentru acest lucru, Mihai vodă s-a căit mult și el însuși și-a recunoscut greșeala, căci mare folos a avut de la el, iar apoi multă pagubă i-a pricinuit acesta. Dar prin căința sa, Mihai vodă n-a câștigat nimic, deoarece Constantin postelnicul, cu toți ai săi, a trecut de partea lui Grigore vodă”¹⁹. Cu firmanul de mazilire a fost pornit din Constantinopol, împreună cu un capegi-bașa, Enache aga, fiul postelnicului, care a fost sfătuit de tatăl său să nu „facă cineva supăr lui Mihai vodă, măcar că el le-au făcut lor rușine, când au purces din Iași, dar ei nu trebuie să-i facă lui, că le-au fost stăpân”²⁰, arătându-și, astfel, o altă calitate – omenia și respectul față de

¹⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 233. Vezi și Gh.I. Năstase, „Hotarul lui Halil Pașa” și „Cele 2 ceasuri”, în **BSRRG**, L, 1930, p. 188-189.

¹⁶ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 688-689.

¹⁷ Radu Popescu, *Istoriile domnilor Țării Româneștii*. Introducere și ediție critică întocmită de Constantin Grecescu, București, 1963, p. 262.

¹⁸ „Deci Neculai vodă și cu Constantin postelnicul și cu frate-său Manolache chiurci-bașa, ce avea cinste la vizirul, și cu pazarghidian jidovul s-au făcut tot una și au cheltuit și au mazilit pre Mihai vodă. Și au pus domn pe nepotul lui Neculai vodă, anume pe Grigorie Ghica terdzimanul [...]. Așa l-au adus pre Mihai vodă păcatele, de s-au lepădat de slugile cele puternice și s-au potrivit minciunilor celor blăstămați” (Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 693).

¹⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 261.

²⁰ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 694.

cel căruia îi jurase credință, episod cu atât mai credibil tocmai pentru că a fost povestit de Ion Neculce, cronicarul care i-a urât și i-a descris în culori sumbre pe greci.

Cu Ghica Vodă au venit de la Constantinopol și o seamă de greci²¹, iar dintre toți boierii săi „cel mai de încredere a fost Constantin Ipsilanti, pe care mai întâi îl făcuse mare postelnic, iar pe urmă, în al doilea an al domniei sale [1727, n.n.], fiind om vrednic și de folos, l-a făcut hatman, iar mare postelnic a făcut pe Iamandi, ginerele acestuia”²². În primăvara anului 1731, în urma uneltirilor stolnicului Iordache Costache împotriva domnului, Ghica a făcut din nou modificări în Sfăt și l-a numit hatman pe Sandu Sturza, un alt apropiat și rudă a sa²³. Această schimbare poate fi înțeleasă și prin aceea că Vodă avea alte planuri cu fost său hatman, fapt demonstrat de cele câteva misiuni pe care i le-a încredințat în această perioadă, una cu treburile țării la Poartă²⁴ și o alta, în toamna anului 1731, cu daruri la Constantin Vodă Mavrocordat, numit atunci, pentru a doua oară, pe tronul Țării Românești²⁵.

În anul 1733 Grigore Vodă Ghica a fost strămutat cu domnia în Țara Românească, în locul său fiind transferat Constantin Mavrocordat, acesta fiind momentul în care Ion Neculce își exprima, în cronica sa, încă o dată frustrările cu privire la grecii veniți în Moldova și numiți în cele mai importante dregătorii, în detrimentul boierimii de țară a cărei importanță scăzuse. Realizând un portret al domnului și o sinteză a primei sale domnii, Neculce spunea că lui Vodă „pre unele locuri i se arăta lucrurile de blăstămăciune. Că să potrivea unor boiari, sfetnici ai lui, carii avea, doi greci și un moldovan, anume Constantin Psiolu hatman și cu fiu-seu Enache aga, lazi de niamul lor, oameni tirani și curvari; iar din moldoveni avea pre Sandul Sturdzea hatmanul, om viclean și închis la inima lui și lacom [...]. Era acest domn și curvar. Multe țiiatori, fete mare ținea și apoi le îndzăstra și le mărita, cu haine cu odoară, ca pre niște fete de boiar [...]. Numai nu să amesteca la fete de casă mare, ce de căpetenii mai de gios. Și avea doamnă și cuconi, și nu să rușina, de-ș făcea casa de ocară, un om mare ca acesta. Precum și oamenii lui, Constantin hatman cu fiu-seu Enache aga, așijderea făcea, încă și mai multe. Și alți greci a lui, toți. Și la toate era desfrânat”²⁶. Pe toată durata domniei de la București, Constantin Ipsilanti i-a fost alături lui Ghica, pe care îl urmase încă de la strămutarea sa din Iași. În Țara

²¹ *Cronica Ghiculeștilor* amintește pe „Constantin Ioan mare postelnic, Andronic Vlasto, mare comis, cumnatul domnului, care ținea pe sora lui Marioara și pe care, după un an, l-a făcut mare paharnic, Mihalachi Cariofil, mare sulger, și Iordachi mare armaș, ginerele lui Constantin postelnicul, care peste puțin s-a făcut serdar” (p. 257).

²² *Ibidem*, p. 261.

²³ Sandu Sturza este atestat pentru prima dată cu funcția de hatman la 9 iulie 1731 (*Documente privitoare la istoria orașului Iași*, editate de Ioan Caproșu, vol. IV, Iași, 2001, p. 92-93, nr. 127 – în continuare: Ioan Caproșu, *Documente Iași*).

²⁴ Ion Neculce, *Letopiseșul...*, p. 704-705.

²⁵ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 343.

²⁶ Ion Neculce, *Letopiseșul...*, p. 726-727.

Românească, domnul l-a numit pe sfetnicul său mare spătar, funcție cu care este atestat în perioada 16 aprilie 1733 și 15 noiembrie 1735²⁷.

Revenit în Iași la 16 decembrie 1735, Ghica Vodă a investit din nou pe Constantin Ipsilanti în funcția de hatman cu care este atestat documentar la 4 iulie 1736²⁸. Tot acum, căutând să se împace cu casa lui Mihai Vodă Racoviță, hatmanul a fost de acord să ofere mâna fiicei sale Rucsandra, beizadelei Ștefan, nunta având loc, cu mare fast, la Constantinopol. Acest eveniment a urmat imediat ruperii logodnei dintre Ștefan și Sultana, sora domnului muntean, moment în urma căruia Ipsilanti a rămas într-un permanent conflict cu Constantin Mavrocordat²⁹.

După izbucnirea războiului ruso-turc de la finele deceniului patru al veacului al XVIII-lea, în urma primelor eșecuri militare otomane, Constantin a trecut o mare cumpănă a vieții sale. Atunci, mânia sultanului s-a răsfânt asupra lui Manolache Ipsilanti care, bănuît fiind că „s-a agiunsu cu moscalii” și că el ar fi învățat pe chehaiaua vizirului să închine acestora cetatea Vozia, a fost adus „la împărăție de i-au dat gre muncă păgânească, 5-6 dzile, pân-au spus toată avere ce-au avut, di i-au luat tot ce au avut, ca la 3000 pungi cu odoară. Nu numai a lui, ci și a frățani-său, a lui Constantin hatman și altor rude a lui, gineri și alții. Ce au găsit tot au luat. Și apoi l-au spândzurat în mijlocul uliței unde să vând blănile, în târgu. Și i-au pusu o blană în cap, dându-i pricină că el au sfătuit pe chihaiia”³⁰. Vizați erau și Constantin hatmanul și fiul său Enache care, departe de Împărăție au scăpat furiei de moment a sultanului și au putut, ulterior, prin fapte militare, să-și salveze viețile. Aceste fapte de arme s-au petrecut în vremea aceluiași conflict, când domnul i-a dat hatmanului său 1500 de slujitori turci și moldoveni și două steaguri de cazaci și „l-au trimis la gura Oituzului și la Comănești să astupe poticile și să strâci pălăncile ce li făcuse nemții [...]. De merat lucru iaste cum au dat Dumnedzău o spaimă nemților, cât n-au putut să stea la războiu [...]. Și după ce au venit la Eși hatmanul, i-au scris Grigorie cărți la vizirul și l-au triimis cu 10 nemți vii și cu 17 capete morți. Și cu ace puțin-izbândă ș-au mai tocmit triaba, că era să pitriacă și el de la Poartă ca frate-său Manolachi chiurce-bașia”³¹.

²⁷ Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea – liste cronologice și cursus honorum – (II)*, în **RA**, XLIX, vol. XXXIV, 1972, nr. 2, p. 294.

²⁸ **MEF**, VIII, volum întocmit de Larisa Svetlicinai, Demir Dragnev și Eugenia Bociarov, Chișinău, 1998, p. 134-135, nr. 101. Cu funcția de hatman și pârcălab al Sucevei, Constantin Ipsilanti este prezent și în actele date 27 iulie 1736 (Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. IV, p. 204-207, nr. 286), 15 august 1736 (*ibidem*, p. 211-212, nr. 291), 23 noiembrie 1736 (*ibidem*, p. 220-221, nr. 303), 1 mai 1738 (*ibidem*, p. 242-244, nr. 337), 20 martie 1739 (*ibidem*, p. 251-253, nr. 350), 30 iulie 1739 (*Condica lui Constantin Mavrocordat*, ediție cu introducere, note, indici și glosar alcătuită de Corneliu Istrati, vol. II, Iași, 2008, p. 619-622, nr. 1395).

²⁹ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 375.

³⁰ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 784-785.

³¹ *Ibidem*, p. 792-794.

Interesant este că izvoarele narative povestesc în chip diferit desfășurarea acestor fapte de arme: astfel, Ion Neculce, ne spune că ajunși la Ocna „hatmanul cu oaste [...] nici jumătate de cias n-au zăbăvit și s-au și-ntorsu înapoi, fiind grec cu pele de iepuri pe spate. Au fugit toată noapte făcându-i-se dzuia la Bistrița, negonindu-l nime, nici văzând pe nime [...]”. Iar când s-au tâlnit cu oaste nemțască tremura de frică și vre să fugă. Iar turcii, văzând că vrea să fugă, au început a-l sudui și-au scos și sabie asupra lui să-l taie. Și văzând așea, că fac turcii zorba asupra lui, s-au slobozit de frică asupra nemților³², în timp ce *Cronica Ghiculeștilor* ne prezintă cunoștințele de strategie militară și vitejia de care hatmanul a dat dovadă în această confruntare: „Și înaintând au ajuns față în față mai jos de Comănești, fiind despărțiți [de dușmani, n.n.] printr-un pârau [...] din care cauză ambele oștiri au zăbovit puțin: nemții așteptând să treacă ai noștri, iar boierii ca să treacă ei. După aceasta, hatmanul Constantin Ipsilanti, ca să atragă pe nemți dincoace de pârau, s-a prefăcut că se retrage, iar ei, crezând că fuge, s-au năpustit asupra lui, trecând în număr mare pâraul”, după care s-a năpustit asupra lor „alergând el însuși în fruntea oștirii”³³.

În toamna anului 1741, Grigore Vodă Ghica a fost mazilit, în locul său fiind readus, de pe tronul Țării Românești, Constantin Mavrocordat. Devenit dușman al Ipsilanților după încuscrirea hatmanului cu Mihai Racoviță³⁴, Mavrocordat nu ar fi agreat prezența acestuia în Moldova, fapt pentru care îl găsim pe Constantin, la 24 octombrie 1741, în Muntenia, caimacam al scaunului Bucureștilor, alături de marele vornic Iordachie Crețulescu, marele logofăt Constantin Dudescu și marele vistier Grigore Greceanu³⁵, în așteptarea noului domn, cusrul său, Mihai Vodă. Ajuns la București, acesta l-a numit pe Constantin în funcția de mare spătar cu care este întâlnit, conform documentelor muntenesti, în perioada cuprinsă între 28 aprilie 1742 și 18 martie 1743³⁶. A trecut la cele veșnice în anul 1744³⁷, însă locul îngropării sale nu ne este cunoscut.

Fiul său, Enache Ipsilanti, își face apariția în izvoarele moldovenești în contextul amintit deja când, în urma uneltirilor lui Nicolae Vodă Mavrocordat, domn al Țării Românești, și a fraților Manolache, capuchehaie și chiurci-bașa împărătesc și Constantin Ipsilanti³⁸, tatăl său, în toamna anului 1726, Mihai Vodă Racoviță, a fost înlăturat din cea de-a treia sa domnie moldovenească. Aflat atunci la Constantinopol,

³² *Ibidem*, p. 794.

³³ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 405.

³⁴ *Ibidem*, p. 375.

³⁵ Arhivele Naționale ale României, Colecția „Achiziții noi”, indice cronologic nr. 25, vol. II, întocmit de Marcel-Dumitru Ciucă, Silvia Vătafu-Găitan, Mirela Comănescu, Laura Niculescu, București, 2008, p. 174, nr. 1919.

³⁶ Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc... (II)*, p. 295.

³⁷ Mihai Dim. Sturdza, *Dictionnaire...*, p. 472.

³⁸ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 693.

Enache a fost trimis de noul domn, marele dragoman Grigore Ghica, împreună cu un capegi-bașa, să ducă la Iași firmanul de mazilire. Autorul *Cronicii anonime* de spune că ei au plecat din Țarigrad într-o vineri, la 16 septembrie 1726 și au sosit în capitala moldavă doisprezece zile mai târziu când, „nici pe Ianache aga nu l-au cunoscut nime, viindu teptilu învelitu turcesce la Iași la scara divanului, și au lepădat cealmaua și au intratu în divanu cu capegi-bașa, de au datu fermanu celu de mazilie. Și au adusu cărți de căimăcămie, făcându caimacami pe Constantin Costache spătarul și pe Sandul Sturzea banul”³⁹. Ajuns la Iași în luna decembrie, „pe câmpia de la Galata unde era întins saivanul domnului”, Ghica Vodă a fost întâmpinat de un frumos alai însoțit de Enache și caimacami, iar la spătarie, aga Ipsilanti, pentru serviciile sale, a fost îmbrăcat cu blană de samur⁴⁰.

În această perioadă Vodă a înființat o unitate militară de „pân la 120 liudi”, de care aflăm dintr-un document din cea de-a doua sa domnie, mai exact din 15 februarie 1736, despre care însuși domnul spunea că „i-am numit domnia mea cu acest nume, adică joimirii roșii, și i-am dat domnia mea ca să fie supt steagul cel mare agesc, fiind și atunci tot dumnealui cinstit și credincios boierul domnii mele Ianache aga, ca să fie sub steagul dumisale cel mare și dumnealui să le poarte grijă”⁴¹.

De la început numit în această funcție militară, cronicile înregistrează câteva din acțiunile marelui agă Enache, prima dintre ele fiind tocmai la Milcov, unde se strâneau mulți oameni atât din Moldova, cât și din Țara Românească, „și când era nevoi dincoace, ei fugia dincolo la munteni; iar când era nevoi dincolo la munteni, ei trecea dincoace. Tot așa umbla cu meșteșug”⁴². Domnul l-a trimis atunci pe Enache, „laz de feliul lui, cu mulți slujitori, făcând veste că merge gios la vădrărit. Și așa într-o dzi, fără veste i-au lovit și i-au prins pe toți. Și rădicându-i de acolo, i-au adus în Iași, de i-au așădzat, ca la vro 2000 oameni”⁴³.

În vremea izbucnirii unor conflicte interne privind înlăturarea hanului, împotriva tătarilor Nogai a fost trimis de către Poartă cu oaste și domnul Moldovei, Grigore Ghica. Astfel, în fruntea a peste 7000 de oameni, Vodă a trecut Prutul „unde au șădzut [...] mâncându și călcându pe tătari”⁴⁴. Unul dintre comandanții săi militari,

³⁹ Pseudo-Amiras, *Cronica anonimă a Țerei Moldovei care se începe de la domnia lui Istrati Dabija vv. și se sfârșește cu domnia lui Grigore Ghica vodă celu bătrânu*, în *Cronicile României*, editate de Mihai Kogălniceanu, vol. III, București, 1874, p. 156.

⁴⁰ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 255.

⁴¹ Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. IV, p. 191-192, nr. 271.

⁴² Ion Neculce, *Letopiseșul...*, p. 720.

⁴³ *Ibidem*.

⁴⁴ Pseudo-Amiras, *Cronica anonimă*, p. 164-165.

participant la această campanie, a fost și Enache aga, lui fiindu-i distribuite „pedestrimea și cu puscele”⁴⁵.

Pe lângă sarcinile cu caracter militar, Enache era și el, alături de tatăl său, apropiat casei domnului, fapt pentru care îl găsim primind și o serie de însărcinări ce ieșeau din atribuțiile funcției. Prima dintre ele a primit-o în luna aprilie a anului 1733, când Vodă a aflat că este strămutat cu domnia în Țara Românească. Atunci l-a trimis la București pe marele agă „să apuce scaunul și banii hârtiilor, înțelegând că au fost scos acolo hârtii peste țară” și cu scrisori prin care erau numiți locțiitorii domnului⁴⁶. Tot atunci domnul le-a dat drumul și oamenilor de la Focșani; „cum au audzit acea voie, cum au și purces carii cum au putut [...]. Bogat blestem și lacrimi vărsa asupra aceluia Enache aga ce le făcuse acea strâmtoare și asupra celor ce ar fi dat acel sfat”⁴⁷. În Muntenia, cu domnul a mers și Constantin, tatăl lui Enache, numit la București mare spătar⁴⁸, fapt pentru care, deși neatestat documentar, putem crede că și el i-a urmat și a rămas până la revenirea lui Ghica pe tronul Țării Moldovei⁴⁹.

După revenirea pe tronul de la Iași, în primăvara anului 1736, Ghica îl trimite la Constantinopol pe Scarlat, cel mai mare dintre fiii săi, unde s-a logodit cu Anastasia, una dintre fiicele lui Mihai Vodă Racoviță. Împreună cu el a fost delegat și Enache Ipsilanti care, după eveniment, s-a întors la Iași și a adus vestea domnului. Tot atunci a avut loc și nunta de care am amintit deja, dintre Ștefan, fiul aceluiași domn mazil, cu Ruxandra Ipsilanti, fiica lui Constantin și sora marelui agă⁵⁰.

O altă misiune și, totodată ultima sa prezență din izvoarele ajunse până la noi, i-a fost încredințată de domnul Moldovei în august 1737, când a escortat delegația turcă (din care făcea parte și marele dragoman Alexandru Ghica, fratele domnului) pe drumul de întoarcere de la Nemirov, unde aveau loc lucrările unui Congres ce trebuia

⁴⁵ *Ibidem*. Vezi despre Enache aga și o falsă solie a sa din 1729 studiul lui D. Russo, *Amiras n-a fost postelnic; Ienache Ipsilanti n-a fost logofăt*, în *Studii istorice greco-române. Opere postume*, vol. I, publicate supt îngrijirea lui Constantin C. Giurescu de Ariadna Camariano și Nestor Camariano, București, 1939, p. 201-203.

⁴⁶ Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 722.

⁴⁷ *Ibidem*.

⁴⁸ Theodora Rădulescu, *Sfatul domnesc... (II)*, p. 294.

⁴⁹ La București între 1 martie 1731 și 1 ianuarie 1734 este menționat ca mare agă Matei Cantacuzino, iar după el, în anul 1740, Dumitrache Balasache (eadem, *Sfatul domnesc și alți mari dregători ai Țării Românești din secolul al XVIII-lea – liste cronologice și cursus honorum – (III)*, în **RA**, XLIX, vol. XXXIV, 1972, nr. 3, p. 465).

⁵⁰ *Cronica Ghiculeștilor*, p. 375. Enache Ipsilanti a fost mare agă și pe toată durata celei de a doua domnii a lui Ghica, vreme din care ni s-au păstrat câteva documente ce-l menționează împreună cu Sfatul, și dateate 15 februarie 1736 (Ioan Caproșu, *Documente Iași*, vol. IV, p. 191-192, nr. 271), 27 iulie 1736 (*ibidem*, p. 204-207, nr. 286), 15 august 1736 (*ibidem*, p. 211-212, nr. 291), 1 mai 1738 (*ibidem*, p. 242-244, nr. 337), 20 martie 1739 (*ibidem*, p. 251-253, nr. 350).

să decidă soarta conflictului ruso-turc⁵¹. Atunci Ghica Vodă l-a trimis „cu 600 slujitori înaintea lui reiz-afendi la Movilău, temându-se de căzaci că nu-l lovască, și l-au petrecut pân la Tighina”⁵².

După această dată, urma lui Enache se pierde din Moldova, însă cu siguranță el și-a urmat tatăl în Țara Românească, în toamna anului 1741, la mazilirea lui Ghica și acolo va fi rămas și în vremea domniei muntene a lui Mihai Racoviță. Dacă într-adevăr personajul nostru este același cu Ioan Ipsilanti, tatăl lui Alexandru Vodă⁵³, atunci poate fi luată în considerare și informația dată de Mihai Dim. Sturdza în arborele său, conform căreia Enache, după părăsirea Țărilor Române, a ajuns mare dragoman al Porții⁵⁴.

Oameni culti și ambițioși, știutori ai limbilor greacă și turcă, diplomați și militari, cei doi reprezentanți ai familiei Ipsilanti despre care am relatat în aceste câteva notițe cu caracter genealogic și prosopografic, deși au desfășurat o activitate consistentă în Principatele extracarpătice, nu au arătat niciodată intenția de a rămâne definitiv aici, căci nu îi găsim interesați să achiziționeze pământuri și nici să stabilească relații de rudenie cu pământeni, familia lor rămânând, deocamdată, strâns legată de mediul Constantinopolitan.

⁵¹ Vezi despre acest Congres și componența delegației otomane escortată de Enache Ipsilanti în studiul lui Paul Cernovodeanu, *Politica orientală engleză între 1733-1739 (II). II. Anglia și războiul austro-ruso-turc (1736-1739)*, în **SMIM**, XVIII, 2000, p. 102.

⁵² Ion Neculce, *Letopisețul...*, p. 787. *Cronica Ghiculeștilor* relatează și ea despre această escortă, însă prezintă un alt traseu al delegației: de la Soroca, până unde a fost însoțită ostași poloni „în semn de cinste și pentru siguranța lor [...], au fost primiți de Ianachi aga, care fusese trimis cu o seamă de ostași de către domn; acesta i-a însoțit până la Chișinău, de unde ei s-au dus la tabăra împărătească” (p. 399).

⁵³ Domn al Valahiei între anii 1774-1782; 1796-1797 și al Moldovei între anii 1786-1788.

⁵⁴ Mihai Dim. Sturdza, *Dictionnaire...*, p. 472.

Summary

Originally from Trebizond, the first representatives of the Ipsilanti family appointed to public offices in Moldavia were Constantin and his son Enache, who accompanied the suite of Mihai Racoviță at the beginning of his third reign. The present article is in fact an analysis in terms of genealogy and prosopography of the two figures who lived and worked near the rulers in Iasi and Bucharest during the first half of the 18th century. The rulers of the two principalities, according to their necessities, took advantage of their qualities and put them in charge of certain diplomatic and military missions. The privileges enjoyed by the two brought about divergent responses in the society at the time, attitudes found in the writings of the chroniclers: the Greek ones, such as Nicolai Chiparissa or the author of The Chronicle of the Ghiculești Family, praising their abilities as diplomats and military strategists, and the Moldavian ones, such as Ion Neculce, naming them, most often, as scheming, cowards and immoral.

Keywords:

Constantin Ipsilanti, Enache Ipsilanti, Moldavia, 18th century, prosopography.

Tipărituri vechi românești – contribuție la BRV

Dan Jumară

În rândul tipăriturilor vechi românești au fost incluse încă de multă vreme și documentele imprimate și cele parțial imprimate. Considerate mult timp drept produse efemere ale tiparului, aceste documente reflectă în modul cel mai direct cele mai diverse aspecte ale vieții politice, sociale, economice și culturale. Datorită caracterului lor trecător și accidental, documentele de care ne ocupăm au o existență scurtă, devenind în timp adevărate rarități bibliografice datorită epuizării lor.

Însoțind de regulă toate marile evenimente ale istoriei țării și poporului, înlesnind cunoașterea evenimentelor și judecarea lor, documentele imprimate constituie incontestabile izvoare de cercetare ale istoriei noastre.

Exprimând grija autorităților pentru validare, ele poartă ca mijloace de autentificare, semnături, stampile, antete. Documentele imprimate cuprind adesea imagini grafice, importante pentru istorie, însemne ale diferitelor grupări și categorii sociale, sau imagini cu valoare artistică.

Prin conținutul lor aceste documente tipărite, întregesc cunoașterea istoriei, fiind indispensabile cercetării pentru conturarea unui tablou veridic al trecutului nostru istoric. La Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale a luat ființă, încă din anul 1956, colecția „Foi volante” care grupează majoritatea documentelor imprimate din fondul arhivistic ieșean. Cercetarea atentă a colecției, oferă cercetătorului plăcute surprize în sensul descoperirii unor tipărituri românești vechi, care nu au fost puse încă în circuitul științific. Este și cazul tipăriturilor pe care le vom prezenta în continuare.

Instaurarea regimului fanariot la începutul secolului al XVIII-lea în Țara Moldovei și Țara Românească, a adus schimbări importante în situația acestor țări. Măsurile fiscale și administrative luate de Constantin Mavrocordat în Țara Moldovei ca și în Țara Românească, au fost impuse de situația internă a țării: organizarea situației țăranilor, depopularea satelor ca urmare a fugii în masă, creșterea obligațiilor față de proprietar, situația visteriei și administrației țării. Constantin Mavrocordat, pentru realizarea reformelor sale s-a prijit pe cler și boierime, întărindu-le prin privilegiile date. Un asemenea privilegiu este și documentul următor:

1) 1742 – Hrisov al lui Ioan Constantin Nicolae Mavrocordat vv. privind scutirea de dări a întregului cler (arhierei, preoți, diaconi); obligativitatea clerului de a cunoaște „înțelesul tainei bisericești”, atât pentru cei ce sunt deja preoți, cât și pentru cei ce doresc să se preoțească. Hrisovul, tipărit sub formă de foaie volantă, poartă numai data de an, văleat 7250, putând fi deci din septembrie-decembrie 1741 sau din 1742. Documentul este tipărit pe hârtie vărgată, fără filigran, poartă intitulăția „Ioan Constantin Necolai voivod/ Din mila lui Dumnezeu Domn Țării Moldovii”; începe cu o inițială ornată și poartă, la sfârșit, sigiliul domnesc, aplicat în chinovar. Documentul are dimensiunile 43,5/34 cm. Hrisovul a fost tipărit sub formă de foaie volantă de Teodor Ianovici sau Duca Sotirovici și a fost răspândit în țară¹.

Despre un al doilea document nu avem încă alte date decât cele reieșite din text.

2) 1805 marite, 30 – „Istoria judecății Mântuitorului” – cu subtitlul „Judecată cea varsetoare de sânge, adecă nelegiuită a jidovilor asupra lui Iis. Hs. Mântuitorului lumii, Pilat din Pont ighemoniind”. În final există următoarea însemnare: „acest tipariu se găsește în Viena Austriei în leaspede de piatră tiposit. Și dat la lumină la anul 1805 martie 30”. Tipăritura are în frontispiciu un motiv floral ornamental, este încadrată într-un chenar alcătuit din arabescuri și foaia este împărțită în două, pe verticală, de un motiv floral. Dimensiunile sunt 27/42 cm².

Cea de a treia tipăritură pe care o prezentăm face parte din categoria celor parțial imprimate și este prețioasă chiar prin raritatea ei; să nu uităm că arhiva Mitropoliei Moldovei a ars în anul 1827. Documentul de față a fost salvat aflându-se la destinatar.

3) 1807 oct. 11 – Act de hirotonie a diaconului Simeon de la biserica Sf. Adormire din satul Răuceștu, ținutul Neamț.

Documentul are intitulăția: „Cu mila lui Dumnezeu smeritul Veniamin mitropolit Moldaviei” este întărit cu pecetea Mitropoliei Moldovei și poartă semnătura olografă a mitropolitului Veniamin Costache. Dimensiunile sunt 33,5/21 cm³.

În sfârșit o a patra tipăritură ar merita din partea istoricilor o atenție mai deosebită datorită faptului că în textul verificat a fi autentic intervine un neadevăr istoric.

4) 1830 – Diplomă de membru a Societății de Medici și Naturaliști din Moldova – necompletată.

În frontispiciul tipăriturii se află un scut încoronat pe care sunt înfățișate stemele Moldovei și a familiei Sturdza sub care este imprimat textul: „Sub Auspiciis Serenissimi Accelsissimi Domini, Mihaelis Grigorii Sturdza. Regnantis

¹ **DJIAN**, Colecția „Foi volante”, nr. 36.

² **DJIAN**, Colecția „Foi volante”, nr. 248.

³ **DJIAN**, Colecția „Foi volante”, nr. 147.

Principis Moldaviae”. După cum se observă textul conține o inadvertență istorică, în 1830 Mihail Sturdza nefiind Domn al Moldovei ci străduindu-se doar, pe toate căile, să obțină domnia. Această inadvertență poate fi și cauza pentru care textul diplomei nu a fost completat și semnat. În cuprinsul documentului apare de două ori datarea 1830 în cifre romane, în final apărând și sigiliul imprimat al Societății de Medici și Naturaliști. Are dimensiunile 34,5/27 cm⁴.

După cum se observă, doar în urma inventarierii celor patru tipărituri menționate anterior, informațiile oferite de documentele imprimate se referă la cele mai variate aspecte ale vieții politice, sociale, culturale și economice a celor mai diferite categorii socio-profesionale, fapt pentru care catalogarea lor atentă și valorificarea informațiilor oferite sunt importante pentru cercetare, ele furnizând o bază de informare pentru un larg cerc de probleme.

Summary

Among old Romanian printings printed and partially printed documents were included for long. Considered as being ephemeral product of printing, these documents reflect various aspects of political, social, economic and cultural life.

Due to their transitory and accidental nature, the documents we deal with have a short existence, becoming bibliographical rarities. Usually accompanying all the major events in the history of the country and of the people, facilitating their knowledge and judging events, printed sheets/ printouts are undeniable sources for our historical research.

Printed documents also include graphics, important to our history, various marks of different social groups and institutions; considering this, their careful cataloging and recovery provide a basis for a wide circle of problems.

Keywords:

Printing, Moldavia, history, printout, old books.

⁴ DJIAN, Colecția „Foi volante”, nr. 766.

Cărțile lui Ioan Sârbu (1830-1868) în colecțiile din Chișinău și valoarea lor bibliofilă

Maria Danilov

Este un fapt constatat în istoria literaturii române din Basarabia secolului al XIX-lea că edițiile lui Ioan Sârbu¹, *Fabule* (1851) și *Poezii* (1852), apărute la Chișinău în tipografia particulară a lui Akim Popov, sunt unicele scrieri „pur literare” tipărite în limba română. Acea lungă „noapte de înstrăinare” a sufletului românesc al Basarabiei, N. Iorga o exprima astfel: „noua gubernie n-a dat nici un scriitor rusesc și n-a putut păstra nici un scriitor român, decât doar înăbușindu-l”². Dacă am încerca să conturăm, fie doar și sumar, o imagine a procesului literar basarabean din secolul al XIX-lea „sub ruși” vom observa că, în acea epocă de dominație străină se proiectează doar câțiva scriitori „izolați”, care au lăsat opera lor nevalorificată, cunoscută în posteritate după unele manuscrise: *Istoria vieții mele* (1845) a lui Teodor Vârnav, poeziile lui Al. Nacco, scrise cu caractere latine (pe la 1867), caietul cu poezii (1868) a lui Gh. Păun³ sau poeziile scrise de „generalul” Matei Donici pe la 1869. Bineînțeles că șirul scriitorilor basarabeni din secolul al XIX-lea poate fi continuat, însă, parte din ei sunt atribuiți la alt compartiment al literaților basarabeni: un Constantin Stamati (1786 -1869), deși a „îmbătrânit pașnic punând în viersuri pagini de cronică și povestiri din basme” la conacul său de la Ocnița, el a colaborat și la „Dacia literară”, a stat „în legături cu Kogălniceanu” și, în acest sens, a reușit să spargă cercul vicios al înstrăinării de neam și de Țară. Alții, ca Al. Donici, Al. Russo, B.P. Hasdeu au trecut Prutul și și-au realizat opera în Țară. Susținea, în acest sens, N. Iorga (fără ca să supere pe

¹ Ioan Sârbu s-a născut la 18 ianuarie 1830, în satul Ignăței, jud. Orhei. În anii 1839-1848, învață la gimnaziul regional din Chișinău. După absolvire lucrează în calitate de copist și traducător titular (1850) la judecătoria din Chișinău. Până în 1856, mai deține și funcția de asesor din partea nobilimii la aceeași judecătorie. Ultimii ani de viață i-a trăit la Mășcăuți, fiind înmormântat la cimitirul sătesc. Datele nașterii și morții se regăsesc pe inscripția pietrei funerare din cimitirul de la Mășcăuți, jud. Orhei: „Aicea odihnești robul lui Dumnezeu Ioan Sirbu sau născut la anul 1830 genarie 15 și sau săvârșit la anul 1868 april 10”.

² N. Iorga, *Neamul românesc în Basarabia*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995, p. 19.

³ Unicul manuscris se păstrează în colecțiile BȘCAȘM.

cineva, ci, numai ca o mărturisire de adevăr): „Dacă acești români din Basarabia, ar face cu toată prudența care poate să împiedice o nenorocire, acasă la ei a suta parte din ce zic la noi, lucrurile ar avea pentru neam o altă față dincolo de Prut...”⁴. Din păcate istoria nu suportă „ce ar fi fost dacă” și, în Basarabia secolului al XIX-lea, îl găsim doar pe unul Ioan Sârbu, de unul singur rezistent la neînțelegere.

Opera poetului. Înainte, însă, de a contura succint traseul de creație al poetului basarabean Ioan Sârbu, ar trebui să observăm că își publicase opera la o vârstă destul de fragedă, abia împlinise 21 de ani. Și dacă la aceasta mai adăugăm contextul, a „celui mai negru reacționarism al domniei lui Nicolae I”, atunci nu ne rămâne decât să ne întrebăm retoric (la fel, cum se întreba și Ștefan Ciobanu la timpul său): cum a fost posibilă apariția unei cărți cenzurate la Odesa în care se vorbea despre patriotism nu în sensul rusesc al cuvântului și despre o limbă, care nu era cea rusească?”⁵. Astfel se face, că Ioan Sârbu trece cu succes peste mrejele instituției de cenzură și la 1851 își tipărește volumul de *Fabule alcătuite în limba moldovenească de D. Ioan Sîrbu* în tipografia particulară a armeanului Achim Popov, unica la acea vreme în Chișinău (deschisă la 1842), iar în anul următor, 1852, editează *Alcătuirile D. Ioan Sîrbu. Poezie* (cuprinde 98 de pagini)⁶. Ca fabulist, Ioan Sârbu se înscrie în școala lui Donici, traducând și adaptând parțial din scrierile unor autori ruși (I. Krâlov, I. Dmitriev, I. Hemnițer), fără a atinge însă anumite performanțe de creație originală. Traducerile și/sau transpunerile sale suferă de „forma greoaie”, de stângăcie și didacticism. Printre tălmăcirile din Krâlov sunt și câteva capodopere ale genului: fabulele *Frunzele și rădăcinile, Țăranii și râul, Ursul la albine* ș.a., ce se remarcă prin mesajul lor social. Pentru istoria literară a Basarabiei secolului al XIX-lea, mai de preț este textul plasat la începutul cărții, adică *Înainte cuvântare*: „Deci și eu bunule cetitor, nu ca asemănându-mă lor, dar nici acelui grec Erostrat, carele au ars templul Artemidei din Efes, ce era pus în numărul celor șapte minuni ale vechimei, numai ca să-și lase numele său nemuritor, nu, ci pătruns fiind de scânteia dragostei, carele s-au ațâțat în sufletul meu cătră fii Românești, mai vârtos văzând că limba aceasta fiind mai fiică a slăvitei și vechei mume, ar fi de trebuință a o mai înzăstra, atunci, când asemenea lucru se află tălmăcit

⁴ N. Iorga, *Neamul românesc în Basarabia*, București, 1995, p. 87.

⁵ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi” [ediția a 2-a], Chișinău, 1992, p. 158.

⁶ Ambele ediții (*Fabule și Alcătuiri*) au înregistrat pe verso paginii de titlu aprobarea cenzorului oficial din Odesa: „Печатать позволяется с тем чтобы по отпечатаний представлено было въ цензурный комитет узаконенное число экземпляров. Одесса Февраля 14 дня 1851. Цензоръ М Палеолог”.

în multe limbi, eu nu m-am lenevit a le urma lor, și a traduce aceste fabule în limba Moldovenească, care socot că îți vor fi de folos, și cred ca de ai ave cea mai mică picătură de sânge Român, ai sălta văzând în mâinile tale această cârtică [...]. Drept aceea aduc în jitnița patriotismului acel mic grăunte, carele încă ce (de) întâia oară ar pute sluji de dovadă și semn al dragostei mele”⁷.

Alcătuirile, adică poeziile lui Ioan Sârbu sunt încărcate de mesajul unor probleme ce țin de morala societății de atunci; ele evocă dreptatea, bucuria, moartea, căsătoria, casa pe care și-a clădit-o ș.a. Mai multe poezii (*Timpurile anului*, *Scârba*, *Cu o plină amăgire* ș.a.) sunt marcate cu nuanțe melancolice, de nostalgie, sentiment provocat de scurgerea timpului, deși, era la o vârstă atât de fragedă. Mai degrabă acestea lasă o impresie de smerenie și timiditate excesivă. Deși *Alcătuirile* sale aparțin ariei de influență a literaturii ruse, totuși, acestea nu au nimic comun cu poezia rusă din epocă.

Aprecieri în epocă. Primii care au semnalat volumele lui Ioan Sârbu la Chișinău au fost contemporanii săi din Basarabia. Astfel, Nicolae Gherbanovski, cunoscut publicist în epocă, tipărește în „Odesskij Vestnik” (1851, nr. 93 din 24 noiembrie), o recenzie cu laude măgulitoare la cele publicate de Ioan Sârbu, iar Ivan Tanski scrie despre cărțile lui în acele modeste corespondențe despre viața literară a Chișinăului apărute în „Severnaia Pcela” (1852, nr. 234).

Aparițiile editoriale de la Chișinău n-au fost trecute sub tăcere nici de confrății de condei din dreapta Prutului. Petre V. Haneș vedea în acest context acele „legături intelectuale” ce le avea Ioan Sârbu cu oamenii de cultură din Țară. Poezia *Moldova* a fost publicată în „Foiletonul Zimbrului” (1855, nr. 1), fiind însoțită de o notă elogioasă semnată de Dimitrie Gusti: „Poezia *Moldova* pe care astăzi o publicăm este a dlui Ioan Sîrbu din Basarabia, ce la anul 1852 au tipărit în Chișinău o adunare din alcătuirile sale. Pronumele de Sîrbu nu corespunde nicidecum cu poezia sa, el de simțământ este confrate moldovanului. Meritul mecanismului poetic este de partea pe care domnii noștri scriitori au mai mult a o respecta și aceea ce trebuie prețui întrînsa este iubirea ce un fiu dezlipit de la brațele maicii sale o manifestează așa de lăudabil”⁸.

În 1865, G. Misail a publicat în „Buletinul Instrucțiunii Publice”, un articol intitulat *Idei despre cultura românească din Basarabia*, în care amintește și de Ioan Sârbu. Impresionat de sinceritatea și profunzimea trăirii lui Ioan Sârbu (poezia *Moldova*), care se arată încântat de a sa țară frumoasă: „Moldovo, țară frumoasă/ Pământ bun și ’mbelșugat/ Cu pădur multe și deasă/ Și cu izvoare bogat”. La fel și

⁷ *Fabule alcătuite în limba moldovenească de D. Ioan Sîrbu*, Tipografia lui Achim Popov, Chișinău, 1851, p. II-V.

⁸ Petre V. Haneș, *Scriitori basarabeni*, București, 1942, p. 21.

V.A. Urechia publica la București, pe la 1866, niște însemnări „Despre fabulă [...]” în care a semnalat și scrierile lui Ioan Sârbu: „sunt lacrimile apăsătorului, deși în privirea literară sunt prea în urma literelor române de la data imprimării lor”⁹.

Nu numai elogii. Ioan Sârbu mai este considerat autorul unui poem satiric intitulat *Beîșorul*, fapt decodificat în mărturiile ce se dețin în arhivele istorice din Sankt Petersburg: „Corespondența serviciilor de cenzură internă din Odesa cu Direcția generală pentru cenzură din Petersburg”¹⁰. Documentele publicate de E. Levit stau dovadă că, în data de 11 noiembrie 1853, serviciul de cenzură din Sankt Petersburg refuză categoric publicarea poemului satiric *Beîșorul*, sub motivul că are un conținut imoral și autorul caută să defăimeze onoarea unor fețe cunoscute¹¹.

Alte documente stau mărturie că poetul basarabean s-a dovedit a fi destul de insistent cu organele de cenzură din imperiu. În adresa din 29 februarie 1852 (a inspectorului școlar din Odesa) către ministrul Învățământului Public se arată că nobilul „Ivan Sirbu” solicită aprobarea cenzurii „ca volumul *Fabule* (1851), în limba moldovenească, să fie utilizat în calitate de manual în Gimnaziul regional din Chișinău și în școlile de județ”. Ministrul rus, la rândul său, a solicitat de la translatorul de „limbă valahă” Iacob Hâncu¹², angajatul Ministerului de Externe, o referință asupra cărții lui Ioan Sârbu. Referința lui Iacob Hâncu a fost distrugătoare. Acesta observă că „*Fabulele* nu pot fi atribuite unor asemenea opere, ce ar servi obiect de studiu în școli [...]. Ele sunt o încercare care nu merită nici a fi urmată, nici de a fi încurajată”¹³. Aceste mărturii reconstituie sub o altă față chipul poetului Ioan Sârbu. La cei doar 23 ani împliniți, acesta a reușit să spargă cercul vicios al destinului, să străpungă acea mișcare circulară despre care ne vorbește criticul literar Mihai Cimpoi și, în acest sens să se impună drept „un cavaler al rezistenței”¹⁴. „A fi” – în cazul lui Ioan Sârbu – înseamnă „a rezista” prin opera scrisă. Or, fixarea strategică în cerc ca *forma mentis* a basarabeanului (despre care ne vorbește criticul literar Mihai Cimpoi), nu poate fi acceptată în întregime ca o mișcare închisă, absolutizată, pentru că pe temeiul celor arătate se impune o altă ipoteză, – una de lărgire a sferelor de plasare a fenomenului basarabean într-un context mai larg al investigațiilor, acela al romanității

⁹ *Ibidem*, p. 21.

¹⁰ Efim Levit, *Ion Sârbu, Comitetul de cenzură și Iacob Ghinculov în calitate de recenzent oficial, în Pagini din istoria literaturii moldovenești*, Editura Știința, Chișinău, 1979, p. 110-123.

¹¹ *Ibidem*, p. 114.

¹² Iacob Hânculov (Hâncu), pe atunci profesor la Catedra de limba „vlaho-moldovenească” la Universitatea din Petersburg și translator la Ministerul de Externe.

¹³ *Ibidem*, p. 116.

¹⁴ Mihai Cimpoi, *O istorie deschisă a literaturii române din Basarabia*, Editura ARC, Chișinău, 1996, p. 10-20.

(romanitatea fiind parte componentă a europenismului). Astfel, acele arii izolate ale regionalismului, basarabenismului sau cele ale moldovenismului se proiectează în istoria literaturii române din Basarabia secolului al XIX-lea ca interferențe, care nu limitează unghiul cercului.

Aprecieri postume. N. Iorga este printre primii istorici români care îl reasează pe basarabeanul Ioan Sârbu în rândurile scriitorilor localnici. În succintul epilog care însoțește *Basarabia noastră. Scrisă la 100 de ani de la răpirea ei de către ruși* (1912), îi trecu, mai întâi, în revistă pe Constantin Stamati și pe Alecu Donici, apoi pe Ioan Sârbu: „În Basarabia nu se mai ivi de acum înainte decât un singur scriitor cu caracter local, Ioan Sârbu, care-și tipărea, înrâurit firește de Donici, la Chișinău, în 1851, *Poeziile* de tot slabe, dar și *Fabulele*, în care, cu toată nesiguranța formei, se întâlnește umor și viață, ba cate o dată și o pornire de duioasă melancolie ca aceea care-l face să cânte crinul ofilit pentru că „e în străinătate”¹⁵.

Opera literară a lui Ioan Sârbu ocupă un spațiu destul de larg în aprecierile lui Ștefan Ciobanu. Având o cunoaștere profundă asupra fenomenului cultural basarabean din epoca țaristă, a identificat exact locul și valoarea istorică a operei scriitorului: „cele două cărți, pe care ni le-a lăsat I. Sirbu, una cu fabule¹⁶ și alta cu poezii¹⁷ sunt unicele cărți de literatură originală românească propriu-zisă, care au apărut în Basarabia sub dominația rusească”¹⁸. Astfel, Ștefan Ciobanu constata că, pe la jumătatea veacului al XIX-lea, conștiința unității naționale a românilor basarabeni, în special a păturii culte, era destul de puternică¹⁹. Deși, Ștefan Ciobanu nu dispunea de multe alte amănunte ce țin de viața și activitatea literară a lui Ioan Sârbu²⁰, totuși, era convins că, acesta din urmă „cunoștea limba și literatura

¹⁵ N. Iorga, *Basarabia noastră. Scrisă la 100 de ani de la răpirea ei de către ruși*, în *Neamul românesc în Basarabia*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995, p. 305.

¹⁶ „*Fabule alcătuite în limba moldovenească de d. Ioan Sirbu*. Chișinău”. În Tipografia lui Popov. 1851, 81 pag.

¹⁷ „*Alcătuirile d. Ioan Sirbu. Poezie*. Chișinău. În Tipografia lui Popov, 1851, 98 pag.

¹⁸ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi” [ediția a 2-a], Chișinău, 1992, p. 159.

¹⁹ *Ibidem*, p. 158.

²⁰ Ștefan Ciobanu susținea, între altele, că Ioan Sârbu „n-a urmat nici o școală, ci a învățat carte acasă, poate că la vreun dascăl, cum se obișnuia în familiile boierești de pe atunci. Din scrierile lui se vede însă că el a citit mult și avea cunoștințe destul de largi, mai cu seamă în literatură. Din viața lui cunoaștem că el se ocupa cu gospodărie în satul Măscăuți și Jăvreni, era un foarte bun gospodar, n-a ocupat nici o funcție în administrație și a murit la anul 1883, fiind înmormântat la biserica din Măscăuți al cărui ctitor era. (aceste date le-am depistat de la nepotul lui I. Sirbu, D-l. Valerian Sirbu prin D-l. A.P. Cazacu)” (vezi Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă*, Editura Enciclopedică „Gheorghe Asachi” [ediția a 2-a], Chișinău, 1992, p. 158).

românească nu numai din manualele apărute în Basarabia”²¹. Pentru că, „între boierimea basarabeană și cea de peste Prut [...], se păstrau încă legăturile de rudenie, mulți din ei aveau moșii și de o parte a Prutului și de alta”²².

Genealogistul Gheorghe Bezviconi avea să constate mai târziu că Ioan Sârbu a vizitat în repetate rânduri Iașii, de unde se trăgea mama sa – Smaranda, fiica vel căpitanului Costachi Tomovici²³. „Și, totuși, împrejurările din Basarabia erau de așa natură, încât l-au făcut pe Ioan Sirbu să se îndeletnicească pe cât îi permiteau mijloacele reduse ale talentului lui cu traducerea și transpunerea unor fabule și poezii cu caracter didactic, din literatura rusă, inocente din toate punctele de vedere”²⁴. Deci, influența literaturii românești din epocă asupra creației lui Ioan Sârbu este „atât de slabă, încât se manifestă doar numai în faptul că a scris în românește, pentru dragostea „către fiii românești”, că a simțit românește, fără să fi fost apucat de curențele literare românești, fără să se fi adăpat din izvorul de inspirație al scriitorilor contemporani”²⁵.

Ion Nistor, de asemenea, n-a trecut cu vederea opera modestă a scriitorului basarabean. Acesta găsește că „în rândurile așa de restrânse ale scriitorilor basarabeni ocupă un loc de cinste fabulistul Ion Sârbu, care pătruns de scânteia dragostei de ce țâșnia în inima sa pentru neamul românesc și pentru limba românească o fiică a slăvitei și veneratei mame latine îl determină să publice *Fabule și Compozițiunile sale* (1851)”²⁶. Nu trebuie trecută cu vederea și antologia scriitorilor basarabeni întocmită de Gheorghe Cardaș, în 1937, care, de altfel, a constituit un bun prilej pentru popularizarea operei poetului²⁷.

Petre V. Haneș l-a inclus pe Ioan Sârbu în studiul *Scriitori basarabeni* (1942), înaintea fabulistului Alecu Donici, cel care dădu „o formă românească fabulelor lui Krâlov”²⁸. Din capul locului, însă, va nota, că poetul basarabean „se

²¹ Probabil, că Ștefan Ciobanu avea în vedere *Crestomația* lui Iacob Hâncu apărută la Sankt Petersburg (1840) și, care este cea dintâi lucrare didactică în care sunt tipărite bucăți din literatura românească.

²² Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă...*, p. 159.

²³ Tatăl poetului, Gheorghe, a fost căpitan la carantina Basarabiei. Împreună cu fratele său Ion, născut la Iași în 1796, s-a mutat în Basarabia, unde în 1847 s-a înscris în rândul nobilimii („Viața Basarabiei”, nr. 7, 1932, p. 62).

²⁴ Ștefan Ciobanu, *Cultura românească în Basarabia sub stăpânirea rusă...*, p. 159.

²⁵ *Ibidem*, p. 159.

²⁶ Ion Nistor, *Istoria Basarabiei*, Cartea Moldovenească, Chișinău, 1991, p. 260.

²⁷ Gheorghe Cardaș, *Poezii și prozatorii Basarabiei până la unire (1812-1918). Antologie și studiu*, București, 1937; Petre V. Haneș observa, însă, ca acesta trecuse greșit anii de viață a poetului Ioan Sârbu: „dă ca an de naștere 1808 și de moarte 1883” (vezi Petre V. Haneș, *Scriitori basarabeni*, București, 1942, p. 22).

²⁸ N. Iorga, *Neamul românesc în Basarabia*, Editura Fundației Culturale Române, București, 1995, p. 304.

scria Sirbu”²⁹. A mai prezentat succint cele „două volumașe” consultate din colecția Bibliotecii Academiei Române: *Fabulele* lui I. Sârbu, în opinia acestuia nu sunt nici originale, nici inspirate, ci traduse într-o formă „greoaie [...] din cauza puținului contact al traducătorului cu limba literară românească”, pe când „Alcătuirele”, alături de rânduri foarte slabe, are și multe izbutite, precum dedicația cărții: „Patrioților primiți/ Ale mele osteneli/ Această carte o cetiți/ Și iertați a ei greșeli”. Petre V. Haneș îl vedea pe autor „în atmosfera de idei literare a lui Asachi și Eliad Rădulescu. Credea și el că trebuia să ajute la îmbogățirea literaturii noastre, traducând și scriind, și considera asemenea activitate faptă patriotică. Îmbogățirea nu numai a literaturii, ci și a limbii. Își însușise și mândria originii latinești a limbii [...]”³⁰.

Edițiile. Dacă respectăm o anumită cronologie în evocarea faptelor istorice, atunci ar trebui să amintim numele unui autor care are un rol deosebit în răspândirea scrierilor lui Ioan Sârbu. Lui Leon T. Boga îi datorăm, în interbelicul românesc al Basarabiei, cele două ediții apărute la Chișinău: *Fabule*, în 1936 și *Poezii*, în 1938. Leon T. Boga susține, între altele: „Dar pe Ioan Sârbu trebuie să-l primim cu toată dragostea, așa cum ni l-au păstrat chiar aceste două volume tipărite acum opt decenii în urmă, când scrisul lui „ar pute sluji de dovadă și semn a dragostei către fiii Românești”. Această „dovadă și semn a dragostei” pentru trecutul românesc al Moldovei dintre Prut și Nistru, m-a îndemnat și pe mine să dau la lumină opera uitată a lui Ioan Sârbu” (*Poezii*, 1938)³¹. Încercări de valorificare a scrierilor lui Ioan Sârbu au fost realizate și în epoca poststalinistă a regimului sovietic. În 1954, s-au tipărit la Chișinău, ediții din *Fabule* și *Poezii*.

Nu se cunoaște numărul de exemplare din edițiile lui Ioan Sârbu apărute în tipografia particulară a lui Achim Popov la 1851 și, respectiv 1852. Cercetând exemplarele din colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe din Chișinău (biblioteca deține două exemplare din *Fabule*, 1851), în vederea pregătirii pentru tipar a unei ediții complete în transcripție românească modernă³², unii cercetători au constatat – în cazul *Fabulelor* – diferențe de ordin poligrafic: coperta cărții de culoare verde și alta albastră, diferențe de paginație a titlurilor scoase în sumar, ceea ce conduce la ideea că *Fabulele* lui Ioan Sârbu ar fi apărut în două ediții consecutive. Poate, pe viitor, o eventuală descoperire a arhivei integrale a lui Akim Popov (anii '60 -'80 ai

²⁹ Petre V. Haneș, *Scriitori basarabeni*, București, 1942, p. 21.

³⁰ *Ibidem*, p. 24.

³¹ Publicistul Iurie Colesnic susține că ambele ediții au fost prezentate nepotului poetului Sergiu Sârbu, căci în precizarea anumitor momente biografice a fost necesară și intervenția lui (vezi Iurie Colesnic, *Basarabia necunoscută*, vol. 2, Editura Museum, Chișinău, 1997, p. 32-35).

³² Vasile Malanețchi a cercetat cele două exemplare din colecția **BȘCAȘM**.

secolului al XIX-lea) ar putea aduce mai multă lumină asupra acestei chestiuni³³. Precizăm că, mărturiile istorice privitoare la activitatea tipografică a lui Akim Popov sunt dispersate în câteva fonduri: cel al Cancelariei guvernatorului civil al Basarabiei, al Direcției guberniale a Basarabiei; și cel al Direcției Școlilor secundare din Basarabia³⁴. Primele ediții din opera lui Ioan Sârbu, *Fabule*, 1851 și *Poezii*, 1852, sunt astăzi rarități bibliografice. Acestea se găsesc în colecțiile Bibliotecii Academiei de Științe, Biblioteca Arhivei Naționale a Republicii Moldova și la Muzeul Literaturii Române „Mihail Kogălniceanu” din Chișinău.

În loc de concluzii. Ioan Sârbu este singurul scriitor basarabean din secolul al XIX-lea, care și-a publicat opera în limba română în provincia ocupată de străini. Este firesc să ne întrebăm, odată ce Ioan Sârbu a reușit de unul singur să străpungă cenzura oficială și să-și editeze opera în limba română în mediul totalmente rusificat al Chișinăului, oare, asta nu ar confirma întocmai mărturisirea de adevăr a lui N. Iorga, amintită mai sus: „Dacă acești români din Basarabia, ar face cu toată prudența care poate să împiedice o nenorocire, acasă la ei a suta parte din ce zic la noi, lucrurile ar avea pentru neam o altă față dincolo de Prut [...]”. Acceptând propriul sacrificiu, zidindu-și opera în propriul destin implicat cu atâta nenoroc în istorie, poetul a făcut atât cât a putut, aducând în „jitnița patriotismului acel mic grăunte, dovadă și semn al dragostei” față de neamul românesc. Or, opera poetului privită astfel întrece limitele realului și urcă spre mit, spre legendă. Istoria pare să ne convingă că Basarabia a avut parte de oamenii de cultură capabili să facă abstracție de bunăstare și confort în schimbul unei neliniști interioare deosebite: cea a dragostei de Neam, de Datină, de Țară. Or, harta spirituală a Basarabiei, odată întregită cu opera lui Ioan Sârbu, nu mai pare a fi atât de palidă.

³³ În 26 iunie 2002, Muzeul Național de Istorie a Moldovei a organizat conferința cu genericul „Ioan Sârbu și opera zidită în destin”, prilejuită de aniversarea a 150 de ani de la apariția *Alcătuirilor* lui Ioan Sârbu (Tipografia lui Akim Popov, Chișinău, 1852). În cadrul manifestării au fost susținute comunicări: C. Slutu-Grama, *Edițiile operei lui Ioan Sârbu în colecțiile Academiei*; Vasile Malanețchi, *Considerații pe marginea operei și personalității lui Ioan Sârbu*; Lidia Frumosu, *Zilele Ioan Sârbu la Criuleni și Mășcăuți*; Tamara Cocârlă, *Omagii la baștina poetului Ioan Sârbu*; Maria Danilov, *Ioan Sârbu – rezistență la neștiință*. În comuna Ignăței, raionul Rezina, la 2 septembrie 2000, în localul liceului a fost inaugurată o expoziție consacrată vieții și operei lui Ioan Sârbu, iar în curtea liceului a fost inaugurat un bust al scriitorului.

³⁴ ANRM, F. 2, inv.1, d.13, 3078, 8539; F. 6, inv. 8, d. 2; F.152, inv.1, d. 172.

Ilustrații

Ioan Sârbu (dreapta), Chișinău, 1865 (colecție privată)

АЛКЪТЪІРЕЛЕ

А. ІОАН СІРБЪ.

Case

—•••—
Поезіе.
—•••—

№ 8

К І Ш І Н Е Ъ.

♣ Типографіа лѣї Попов.

1852.

Summary

Ioan Sârbu is the only Bessarabian writer from the 19th century who published his work in Romanian in a province occupied by the Russians in 1812. Considering the activity of Ioan Sârbu, history seems to be convincing us that Bessarabia had people of culture capable of putting aside comfort and welfare in exchange of a significant inner turmoil: the debt towards the Romanian origins.

Keywords:

Ioan Sârbu, Bessarabia, Chişinău, Akim Popov, printing house.

Cărți ale familiei Sturdza în colecțiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea

Lăcrămioara Manea

De-a lungul secolelor, cea mai simplă formă a însemnului de proprietate a fost chiar expresia latinească *ex libris* (din, dintre cărțile) care preceda numele posesorului cărții, așa-numitul *ex libris autograf*. Mai târziu, odată cu dezvoltarea meșteșugului tipografic, s-au adăugat acestei mențiuni gravuri sau blazoane ale familiilor, nascându-se astfel *ex libris-ul figurativ*, de diferite dimensiuni, tipărit separat sub forma unor etichete gravate. Uneori sigiliul oficial sau particular, în cazul familiilor boierești și nobiliare, era aplicat prin presare fie pe coperte sau pe cotor, în cazul *supralibris*-urilor, fie reliefat pe paginile cărților, în cazul *ex libris*-urilor *în timbru sec*. De asemenea, ștampila bibliotecilor publice sau particulare aplicată pe foaia de titlu sau în interiorul cărții este o altă formă răspândită de *ex libris*, după anul 1830¹.

În colecțiile Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea se păstrează 30 de exemplare (cele mai multe cărți românești imprimate după anul 1830) intrate prin transfer de la Biblioteca Academiei Române în anul 1978, care au aparținut familiei Sturdza, mai exact cărți ce poartă ștampila sau *ex libris*-ul heraldic a trei mari cărturari ai celebrei familii boierești: vornicul Constantin Dimitrie Sturdza, fiul Dimitrie C. Sturdza-Scheianul și Dimitrie Alexandru Sturdza, nepotul și vărul primilor amintiți. Unele cărți au chiar semnătura posesorului și blazonul familiei gravat, presat la rece ori ștampila „Bibliotecii Scheiene”.

Pentru a preciza descendența celor trei posesori facem apel la genealogia familiei Sturdza, de origine italiană (Stroza, Struzza) se pare, familie care s-a aflat printre boierii Moldovei încă din secolul al XV-lea. Urmașii se trag din două mari ramuri ale familiei. Prima derivă din slugerul Ion Sturdza, iar ramura a doua din cuparul Sandu Sturdza, fii ai marelui paharnic Chiriac Sturdza, toți cunoscuți pe la sfârșitul secolului al XVII-lea².

¹ C. Dima-Drăgan, *Biblioteci umaniste românești*, București, 1974, p. 39.

² O.G. Lecca, *Familiiile boierești române. Istorie și genealogie*, București, 2003, p. 542-544.

Marele logofăt Sandu I. Sturdza (d. 1758), al doilea fiu al slugerului Ion Sturdza și posesorul unei averi imense, este cel care a ridicat conacul de la Miclăușeni din județul Roman, în 1752. Unul din nepoții acestuia a fost marele logofăt al Moldovei Dimitrie (Dumitrachi) I. Sturdza (1756-1846), care a construit o nouă biserică pe moșia de la Miclăușeni, în anul 1823, adunând aici și o renumită bibliotecă, de cca. 60.000 de volume, în cea mai mare parte aceasta fiind arsă și devastată în timpul celui de-al Doilea Război Mondial. De asemenea, în 1841 a reparat complet Biserica Bărboi din Iași.

Din a doua căsătorie a sa cu Elenco, fiica logofătului Teodor Balș, au rezultat șase copii, trei băieți (Teodor, Costache, Alecu) și trei fete. Al doilea fiu este vornicul Constantin (Costache) D. Sturdza de la Scheia, după numele moșiei Scheia pe care o primește de la tatăl lui, descendenții preluând numele Scheianul³. Fiul său, istoricul Dimitrie C. Sturdza-Scheianul este moștenitorul bibliotecii familiei („Biblioteca Scheiană”), pe care o va dona în întregime Academiei Române în anul 1884.

Alexandru (Alecu) D. Sturdza (1803-1848), mare vornic și logofăt, este fiul cel mic al lui Dumitrachi Sturdza care primește moșia Miclăușenilor, de la numele căreia urmașii lui Alecu s-au numit Miclăușanu. Alecu a moștenit totodată ilustra bibliotecă întemeiată de părintele său, îmbogățind-o cu manuscrise și ediții rare românești și străine în diferite limbi. În urma căsătoriei cu Ecaterina, fiica lui Costache Sturdza de la Ruginoasa, s-au născut șase copii, primul fiind marele om politic și de cultură Dimitrie A. Sturdza-Miclăușanu⁴. Însă, după 1865 moșia și conacul vor rămâne lui George (1841-1909), fiul cel mic al vornicului Alecu, care construiește în intervalul 1880-1904, pe locul vechiului conac, actualul castel de la Miclăușeni atât de greu încercat în anii de după război.

Această primă mare ramură a Sturzeștilor l-a dat și pe Mihail Sturdza (n. 1795 – d. 1884, Paris), fiul marelui logofăt Grigoraș D. Sturdza. Mihail Sturdza, domnitorul Moldovei între anii 1834-1849, a înființat la Iași Academia Mihăileană și a deținut la rândul său o valoroasă bibliotecă, moștenită de principii Demetru și Grigorie Sturdza⁵.

*

Paisprezece lucrări din colecția de carte veche a Institutului de Cercetări Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea au aparținut lui Constantin D. Sturdza, opt poartă *ex libris*-ul lui Dimitrie C. Sturdza, iar alte opt *ex libris*-ul acad. Dimitrie A. Sturdza.

³ *Ibidem*, p. 545.

⁴ E. Rizo-Rangabé, *Livre d'Or de la Noblesse Phanariote et des Familles Princières de Valachie et de Moldavie*, Athènes, 1904, p. 244.

⁵ O.G. Lecca, *op. cit.*, p. 546-547.

Din secolul al XIX-lea fondul de carte al Bibliotecii Academiei Române București începe să se formeze, de-a lungul timpului, prin donații ale unor personalități precum: George Sion (1882), Eustațiu Pencovici a cărei bibliotecă a fost donată și încorporată în întregime Bibliotecii Academiei Române la 1885, A. Ubicini (1885), C-tin C. Hepites (1886), Episcopul Melchisedec Ștefănescu (1892), Nifon Bălășescu (1889), Mitropolitul Iosif Naniescu (1894)⁶, Ștefan Sihleanu a cărei bibliotecă de asemenea a fost donată în întregime în anul 1925, Ioan Bianu (1935), Ion Urlățianu (1947) ș.a. Primul care a dăruit cărți Academiei a fost episcopul de Buzău Dionisie Romano, urmat de Ion Ghica care a donat în 1877 manuscrisele lui Nicolae Bălcescu.

Printre primii care au oferit cărți și manuscrise din bibliotecile personale s-a aflat și Dimitrie Alexandru Sturdza (n. 10 martie 1833 – d. 21 octombrie 1914), om politic român, educat la Academia Mihăileană din Iași și apoi în Germania, secretar personal al lui Alexandru Ioan Cuza și succesor al lui Ion Brătianu la conducerea Partidului Național Liberal (1892-1909). Se poate spune că întreaga viață și-a dedicat-o Academiei ale cărei fonduri s-au îmbogățit prin donații și transferări de colecții făcute la îndemnul său.

S-a născut cel mai probabil la Miclăușeni și a copilarit pe moșia părintească a marelui vornic și logofăt Alecu Sturdza. A studiat științele economice și financiare în Germania, la Göttingen, Jena, Berlin și Bonn, însă a îndrăgit și a slujit istoria cu pasiune. Marele om de cultură a intrat în viața politică la numai 24 de ani, devenind secretar al Divanului ad-hoc din Moldova, apoi unul dintre cei mai apropiați sfetnici ai regelui Carol I⁷.

A îndeplinit mai multe funcții de demnitate publică printre care: ministrul Afacerilor Externe (1881-1885, 1895-1896, 1897-1899, 1901-1902, 1904, 1907-1908), ministrul Instrucțiunii Publice (1885-1888), ministrul Apărării Naționale (1901-1904), prim-ministru al României (1895-1896, 1897-1899, 1901-1904, 1907-1909)⁸.

Dimitrie A. Sturdza a adunat o impresionantă colecție de monede și medalii precum și o imensă arhivă de documente istorice vechi și contemporane. Pe lângă acestea, D.A. Sturdza a fost posesorul uneia din cele mai bogate biblioteci particulare, care i-a servit preocupărilor sale atât de variate. Vasta bibliotecă a fost adunată în palatul de la Miclăușeni, unde a și locuit o vreme, completând, de fapt, marea bibliotecă moștenită din tată-n fiu de la Dumitrachi Sturdza, bunicul său. Am

⁶ Lăcrămioara Manea, *Din cărțile Mitropolitului Iosif Naniescu la Tulcea*, în *Îndrumător pastoral*, Tulcea, 3, 2011, p. 436-445.

⁷ G. Ștrempel, *Dimitrie A. Sturdza: „Academia – cel dintâi institut de cultură națională*, în „Magazin istoric”, 12, 1992, p. 21.

⁸ Spiru C. Haret, *Operele lui Spiru C. Haret*, vol. I, Ed. a 2-a, București, 2009, p. 7 nota 5.

amintit că în anii 1880-1904 castelul a fost refăcut în forma actuală de fratele mai mic al lui D.A. Sturdza, George Sturdza.

La 15 septembrie 1871, la propunerea lui Alexandru Odobescu, D.A. Sturdza-Miclăușanu este ales în unanimitate membru titular al Societății Academice Române⁹, iar în următoarele decenii personalitatea lui se va identifica cu interesele prestigioasei instituții. În anul 1874 îl înștiințează pe August Treboniu Laurian, președintele Societății, că dăruiește acesteia o colecție de gravuri cu portretele domnilor români, punând astfel bazele viitorului cabinet de stampe al Academiei. În același an este ales în comisia pentru revizuirea *Dicționarului limbii române*, care, în opinia sa, trebuia să pornească de la lexicul vechii literaturi și din limba poporului¹⁰.

În septembrie 1876 D.A. Sturdza pune bazele cabinetului numismatic, dăruind Societății Academice colecția sa de 450 de monede și medalii românești. Un an mai târziu donează manuscrisul *Psaltirii* lui Dosoftei, cu rugămintea de a fi publicat de către instituție. În ședința din 2 septembrie 1878, D.A. Sturdza vorbește despre necesitatea de a se aduna la Biblioteca Academiei cărțile, periodicele și toate celelalte publicații contemporane prefigurându-se astfel legea depozitului legal, care se va vota abia la 12 aprilie 1885 la stăruințele sale. În anul 1879 preia sarcina editării, sub auspiciile Academiei, a celei mai mari colecții de documente privitoare la istoria românilor, adunate de baronul Eudoxiu Hurmuzachi. Lui D.A. Sturdza îi datorăm totodată salvarea colecțiilor de cărți vechi și manuscrise de la mănăstirile Neamț, Bisericieni, Bistrița, Putna, Secu, Căldărușani ș.a., cele de la Seminarul Central, de la Muzeul de Antichități, întreaga Bibliotecă Centrală etc., care au trecut sub oblăduirea Academiei din dispoziția lui D.A. Sturdza ca prim-ministru sau ca ministru al Instrucțiunii¹¹.

În anii 1879-1880 continuă să doneze manuscrise de valoare precum cel din secolul al XVI-lea, cunoscut sub numele de *Codex Sturdzanus*, dar și o mare colecție de documente istorice. S-a preocupat cu asiduitate de problema localului propriu pentru Academie, care a funcționat până pe la 1900, cu colecțiile înghesuite, în câteva încăperi din clădirea Universității. A pledat în nenumărate ședințe pentru nesiguranța colecțiilor cerând implicarea guvernului, mai ales în anii 1882-1884 când a fost ales președinte al Academiei. În 1896, fiind prim-ministru, facilitează cumpărarea caselor Minei Zaleski din Calea Victoriei, învecinate cu casa Cesianu (cumpărată pentru Academie din 1890), înlesnind astfel transformările pentru noul local al Instituției¹², penultimul dacă avem în vedere sediul modern din prezent.

⁹ Înființată ca „Societatea literară română” (1866), ulterior „Societatea Academică Română” (1867), Academia Română primește această titulatură începând cu anul 1879.

¹⁰ G. Ștrempel, *art. cit.*, în „Magazin istoric”, 1, 1993, p. 13.

¹¹ *Ibidem*, p. 14.

¹² *Ibidem*, p. 15.

D.A. Sturdza a donat masiv Bibliotecii Academiei din impresionanta bibliotecă de la Miclăușeni; spre exemplu, în anul 1884-1885 a dăruit 1.023 volume de cărți, inclusiv cărți vechi românești, 56 manuscrise, sute de documente, monede românești vechi și numeroase hărți. Pentru dăruirea sa a fost reales succesiv de cinci ori secretar general al Academiei, începând cu anul 1884, ultima alegere fiind în mai 1912¹³.

Din căsătoria cu Zoe Cantacuzino, D.A. Sturdza a avut un urmaș, pe Alexandru Sturdza (1869-1940), ofițer, colonel și autor de lucrări.

Revenind la cărțile aflate în colecțiile tulcene, care i-au aparținut lui D.A. Sturdza, precizăm că unele poartă atât *ex libris*-ul heraldic sub forma etichetei gravate „Ex Libris Demetrii A. Sturdza”, cât și ștampila posesorului, altele numai semnătura ori eticheta Bibliotecii Academiei Române, „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de D. Sturdza ...”, cu mențiunea datei donației precum și a numărului volumului. Redăm mai jos lista celor opt cărți, în ordinea lor alfabetică:

1. Alecsandri, Vasile, *Doine și lăcrămioare (1842-1852)*, ediția I, Paris: De Soye et Bouchet, Imprimeurs, 1853 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu – Fig. 1);

2. Campe, I. Heinrich, *Robinson Cruzoe seau întâmplările cele minunate a [sic!] unui tânăr*, partea a 2-a, traducere de Vasile Drăghici, Iași: În Tipografia Albinei, 1835 (cu eticheta „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de Dem. Sturdza, 7 oct. 1885/Nr. 3085” pe forțaț 1);

3. Drăghici, Manolache, *Istoria Moldovei pe timp de 500 ani. Până în zilele noastre*, tom I-II, ediția I, Iași: Tip. Institutului Albinei, 1857 (semnătura lui D.A. Sturdza, cu alfabet de tranziție, pe foaia de titlu);

4. Fénelon, François de, *Întâmplările lui Telemah, fiul lui Ulise*, tom I, [Craiova], 1831 (cu eticheta „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de D.A. Sturdza, 3 oct. 1885/Nr. 2909” pe coperta 1 interior);

5. Homer, *Iliada*, tom 1. Rapsodiile I-VI, traducere de D.C. Aristia, București: În Tipografia lui Eliad, 1837 (cu eticheta „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de Dem. Sturdza, 7 oct. 1885/Nr. 3099” pe forțaț 1);

6. Kogălniceanu, Mihail, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom I, ediția I, Iași, 1852 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu – Fig. 2 și eticheta cu blazonul familiei Sturdza pe coperta 1 interior – Fig. 3);

7. [Lévizac și Moysant], *Regulile sau gramatica poeziei*, traducere de I. Heliade-Rădulescu, București, 1831 (cu eticheta „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de D.A. Sturdza, 21 decembrie 1884/Nr. 1955” pe foaia de titlu verso – Fig. 4);

¹³ *Ibidem*, p. 16-17.

8. Racine, *Britannicu. Tragedie în 5 acte*, tradusă de I. Văcărescu, București: Tipografia Heliade și Asociați, 1861 (cu eticheta „Biblioteca Academiei Române. Dăruită de D. Sturdza, 4 oct. 1885/Nr. 2963” pe foaia de titlu verso).

Sunt cărți istorico-literare precum și traduceri ale secolului al XIX-lea din literatura universală, care dovedesc preocupările omului politic și istoricului Dimitrie A. Sturdza.

Pe interiorul copertei volumului *Letopisițele Țării Moldovii*, tom 1 (Iași, 1852) aflăm eticheta *ex libris* gravată de 8x6 cm, autor neidentificat, cu una din variantele stemei princiare a familiei Sturdza, fără capul de bour cu steaua cu cinci raze, scutul având mai multe ornamente exterioare: *timbrul* alcătuit din coiful cu viziera închisă, cu cinci gratii, poartă în creștet o coroană princiară; *cimierul* de deasupra coifului este alcătuit dintr-un penaj, iar la dextra și senestra se desfășoară un ornament alcătuit din palmete și frunze de acant. Semnificația coroanei este aceea de a ocroti. Se știe că domnii și boierii Principatelor Române și-au timbrat scuturile, în stemele de stat (oficiale) cât și în cele de familie (particulare), cu coroane de rang domnesc sau princiar¹⁴. Lambrechinul cu deviza „*Utroque clarescere pulchrum*» se desfășoară în partea inferioară a scutului, desăvârșind compoziția în ansamblul ei. Dedesubt, stă scris cu majuscule „Ex Libris/ Demetrii A. Sturdza” (Fig. 5).

În ceea ce privește originea blazonului familiei Sturdza și *armele* acesteia, vorbim în fapt de două embleme. Prima este pe fundal roșu, unde apare o cruce latină de aur, încolăcită de un șarpe¹⁵ verde cu o coroană de baron. Acest blazon apare pe mormântul unui Sturdza, cavaler de Rodos, precum și pe scrisorile patente din arhivele Vaticanului. Mai târziu, s-a adăugat cel de-al doilea blazon de azur, cu leul¹⁶ de aur în picioare purtând o coroană de duce, armat de o spadă înconjurată cu o ramură de măslin ca simbol al păcii și protecției. Blazonul a fost acordat de principele Transilvaniei Mihai Apaffi, prin procurația imperială a împăratului Leopold I, slugerului Ilie Sturdza la 28 februarie 1679, pentru fapte glorioase în timpul apărării Vienei. Totodată, i s-a conferit titlul de principe al Sf. Imperiu German precum și deviza heraldică *Utroque clarescere pulchrum*¹⁷.

¹⁴ D. Cernovodeanu, *Știința și arta heraldică în România*, București, 1977, p. 51.

¹⁵ Crucea, în reprezentările heraldice, apare ca simbol al vieții veșnice sau ca simbol al biruinței asupra morții, în asociere cu șarpele care, prin capacitatea sa de a se regenera, poate înfățișa simbolic viața și moartea în același timp (H. Biedermann, *Dicționar de simboluri*, vol. I, București, 2002, p. 118-119; *Ibidem*, vol. II, p. 432-433).

¹⁶ Leul întruchipează virtutea războinică și puterea, simbol al autorității, în evul mediu el fiind deseori reprezentat pe blazoane (H. Biedermann, *op. cit.*, vol. I, p. 223).

¹⁷ O.G. Lecca, *op. cit.*, p. 550; E. Rizo-Rangabé, *op. cit.*, p. 233.

Stemele heraldice acordate unora dintre boierii români și descendenților acestora, odată cu conferirea din partea unor suverani străini a unor titluri de noblețe precum acelea de principe, conte, baron, cavaler etc., așa-numitele arme de concesiune, apreciază Dan Cernovodeanu că nu pot forma o heraldică autohtonă, reprezentările încadrându-se în arta blazonului din țările monarhilor conferitori¹⁸. Însă, aceste steme de origine străină au influențat direct heraldica românească, aspectul diferitelor mobile sau ornamente exterioare ale scutului din stemele conferite servind drept model unor producții muntene și moldovene de gen.

După cum se știe, stemele heraldice și titlurile nobiliare străine conferite familiilor boierești române de-a lungul veacurilor au fost abolite prin articolul 12 al Constituției din 1866, care a desființat toate privilegiile, rangurile nobiliare și monopolurile de clasă. Totuși, urmași ai respectivelor familii au continuat să poarte însemnele lor de neam, gravându-le pe inele sau pe sigilii, imprimându-le pe cărți de vizită sau *ex libris*-uri și folosindu-le pentru particularizarea obiectelor de preț moștenite sau achiziționate. Astfel ne explicăm și *ex libris*-urile invocate în acest material, comandate de Dimitrie A. Sturdza și de Dimitrie C. Sturdza.

Scutul este de tip francez, cu părțile laterale egale și partea inferioară în acoladă, despicat, cu cele două blazoane alipite. Smalțurile (culorile) heraldice de fundal ale stemei sunt redată convențional în mica gravură reprezentată alb-negru: roșul prin linii paralele verticale, iar albastrul prin linii paralele orizontale¹⁹.

Dacă Dimitrie A. Sturdza a moștenit monumentală bibliotecă sturdzească de la Miclăușeni, vornicul Constantin D. Sturdza și fiul său Dimitrie C. Sturdza-Scheianul au constituit și au păstrat celebra „Bibliotecă Scheiană” de cca. 7.400 volume, donată în întregime Academiei de către istoricul D.C. Sturdza în anul 1884. Fiecare, însă, a avut propria ștampilă *ex libris*, alături de care, în cazul câtorva volume, s-a regăsit și ștampila „Bibliotheca Sceensis” cu pecetea heraldică a familiei în mijloc.

Cele 14 volume aflate în colecțiile muzeului tulcean, care i-au aparținut lui Constantin Dimitrie Sturdza, sunt următoarele:

1. *Apel către alegători, din partea adunării de proprietari ce s-a constituit în București, în seara de la 10 martie 1857*, București: Tipografia lui Ferdinand Ohm, 1857 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu – Fig. 6);

2. Bravard-Veyrières, P., *Tălmăcirea Condiții comerciale după metoda lui Bravar-Veyrier: pentru întrebuințarea judecătorilor, a avocaților și a neguțătorilor*, București, 1842 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

¹⁸ D. Cernovodeanu, *op. cit.*, p. 175.

¹⁹ *Ibidem*, p. 14.

3. Cantemir, Antioh, *Satire și alte poetice compuneri*, traduse din rusește de A. Donici și C. Negruzzi, ediția I: cu cheltuiala vornicului Alexandru Sturdza, Iași: La Cantora Foiei Sătești, 1844 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

4. Caragiale, Iorgu, *Surdul. Șansonetă comică*, București: Imprimerie F. Ohm, 1857 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu – Fig. 7 și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe p. 3);

5. *Condica de comerț cu anexele ei*, ediția I, București: În Tipografia lui I. Eliad, 1840 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

6. Cuza, Alexandru Ioan, *Mesajul Înălțimei Sale Prințul Domnitor către Adunarea Electivă a Moldovei, la deschiderea seriei anuale în 6 Decembrie 1859*, Iași: Tipografia Institutului Albinei, 1859 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

7. Filipescu, Leon, *Agronomia sau Mănușăcătorul practic în toate ramurile economiei*, Iași: Tipografia Institutului Albinei, 1848 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

8. Hasnaș, Dimitrie, *Adunare de ofisuri și dezlegări în ramul giudecătoresc*, Iași: La Institutul Albinei, 1844 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe foaia de titlu verso);

9. Heineccius, Johann Gottlieb, *Filosofia cuvântului și a năravurilor: adică Logica și Itica elementare*, tradusă în limba română de Eufrosin Poteca, Buda: În Crăiasca Tipografie a Universității Ungariei, 1829²⁰ (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu – Fig. 8);

10. Kifalov, Mihail, *Culegere de tractate de pace, încheiate între Înaltele Curți Otomană și Rusească, cum și de alte osebite acte*, București: În Tipografia lui Iosef Copainig, 1850 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

11. Kogălniceanu, Mihail, *Album istoric și litterar*, Iași: Librăria Nouă, [1854] (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

12. Kotzebue, August de, *Mizantropia și pocăința: dramă în cinci acte*, tradusă de maiorul Voinescu II, București: Tipografia lui Eliad, 1837 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

13. *Paraclisul Sfântului Mare Mucenic Hristofor*, Neamț: În Sfânta Mănăstire, 1843 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu);

14. Pelimon, Alessandru, *Vestita bătlie de la Călugăreni. Resuvenire despre gloria românilor*, București: Tipografia lui Iosef Copainig, 1848 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu).

Așadar, dintre formele menționate de *ex libris*, pe cărțile din biblioteca vornicului Constantin D. Sturdza de la Scheia predomină ștampila simplă, de formă

²⁰ **BRV**, III, 1420, p. 628-630. Cota: CVR XIX 56.

alungită, cu textul „Ex Libris Constantini Demetrii Sturza”. Între volume distingem un exemplar de carte veche românească și anume prima traducere în limba română a manualului de filozofie și logică publicat de profesorul german J.G. Heineccius încă din anul 1745. La Buda, în 1829, apare lucrarea, tradusă în limba română de Eufrosin Poteca după intermediarul grecesc al marelui ban Grigore Brâncoveanu, ediție tipărită la Viena în 1808²¹. De asemenea, constatăm în listă condici de comerț și alte lucrări de economie și drept contemporane posesorului, dar și broșuri sau volume din domeniul istoriei care oglindesc viața politică românească premergătoare domniei lui Alexandru Ioan Cuza ori din vremea domnitorului.

Constantin D. Sturdza s-a căsătorit cu Agripina, fiica lui Vasile Rosetti, și au avut doi băieți și o fată: pe Ion, Cleopatra și pe Dimitrie C. Sturdza²².

Bibliofilul moldovean Dimitrie C. Sturdza-Scheianul (d. 6 februarie 1920) a fost totodată istoric, literat și un mare patriot. A colaborat cu vărul său D.A. Sturdza pentru publicarea lucrării *Documente privitoare la istoria românilor. Urmare la colecțiunea lui Eudoxiu de Hurmuzaki*, supl. I, vol. IV. *Documente privitoare la istoria românilor din anii 1802-1849*, București, 1891²³. De asemenea, cei doi au mai editat, împreună cu episcopul de Argeș Ghenadie Petrescu, *Acte și documente relative la istoria renascerei României*, vol. II-V, București, 1889-1890²⁴ și vol. VII, București, 1892²⁵. La 16 aprilie 1907 devine membru onorific al Academiei Române²⁶.

Biblioteca acestuia, moștenită în mare parte de la tatăl său și dăruită Academiei la 1884, cuprindea și exemplarele ce în prezent se păstrează la Tulcea, pe ale căror file întâlnim ștampila cu textul „Ex Libris Demetrii C. Sturza”, semnătura-autografă precum și *ex libris*-ul heraldic în *timbru sec* cu inițialele numelui său. Volumele care fac obiectul cercetării noastre, în ordinea lor alfabetică, sunt:

1. Alecsandri, Vasile, *Les Doinas*, ediția a 2-a, Paris, 1855 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu verso – Fig. 9);

2. Bolliac, Cesar, *Mémoires pour servir à l'histoire de la Roumanie (Provinces Danubiennes)*, Paris, 1856 (cu semnătura *Démetre C. Stourza* pe copertă; sigiliul particular sub formă de *timbru sec* pe foaia de titlu – Fig. 10; ștampila *ex libris* și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe foaia de titlu verso);

3. *Correspondența secretă a Domnului Vogoride*, Paris, 1857 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu verso);

²¹ BRV, II, 754, p. 538.

²² E. Rizo-Rangabé, *op. cit.*, p. 243.

²³ BRM, II, 18363, p. 134.

²⁴ BRM, I, 340a, p. 20.

²⁵ BRM, I, 340c, p. 20.

²⁶ L. Predescu, *Enciclopedia Cugetarea*, București, 1940, p. 822.

4. Grisellini, Francesco, *Versuch einer politischen und natürlichen Geschichte des temeswarer Banats in Briefen an Standespersonen und Gelehrte*, părți I-II, Wien, 1780²⁷ (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu verso);

5. Kogălniceanu, Mihail, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom I, ediția I, Iași, 1852 (cu semnătura Dimitrie C. Sturza și cu sigiliul particular sub formă de *timbru sec* pe foaia de titlu; ștampila *ex libris* și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe foaia de titlu verso – Fig. 11);

6. Kogălniceanu, Mihail, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom II, ediția I, Iași, 1845 (cu semnătura Dimitrie C. Sturza și cu sigiliul particular sub formă de *timbru sec* pe foaia de titlu – Fig. 12; ștampila *ex libris* și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe foaia 2 nenumărată);

7. Poissonnier, Alfred, *Les esclaves tsiganes dans les Principautés Danubiennes*, ediția a 2-a, Paris, 1855 (cu ștampila *ex libris* pe foaia de titlu verso);

8. *Règlement Organique de La Principauté de Moldavie*, New York, Chez tous les Libraires (Paris: Impr. de Delevigne et Callewaert), [1846] (cu semnătura Dimitrie C. Sturza și cu sigiliul particular sub formă de *timbru sec* pe foaia de titlu; ștampila *ex libris* pe foaia de titlu verso).

Aceste cărți, care i-au aparținut lui Dimitrie C. Sturdza, imprimate până la 1884, anul donării lor, sunt lucrări istorico-documentare valoroase, originale sau traduse în alte limbi. Remarcăm lucrarea de secol XVIII a italianului Francesco Grisellini, *Încercare de istorie politică și naturală a Banatului Timișoarei*, tipărită la Viena, în limba germană, după studierea ținutului timp de doi ani și jumătate chiar de către autor. În carte, Grisellini descrie amănunțit istoria, contextul politic și economico-social al Banatului Timișoarei precum și pe locuitori și obiceiurile lor. Lucrarea poartă ștampila în tuș albastru a posesorului. De asemenea, constatăm că lucrarea lui Mihail Kogălniceanu, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom I, ediția I, Iași, 1852, se regăsește în două exemplare, atât cu *ex libris*-ul lui Dimitrie A. Sturdza cât și cu *ex libris*-ul lui Dimitrie C. Sturdza, cei doi sfătuindu-se și colaborând în activitatea lor editorială după cum am amintit anterior.

Însă, ceea ce subliniem în cazul *ex libris*-urilor lui Dimitrie C. Sturdza este prezența sigiliului heraldic sub formă de *timbru sec*, cu însemnele familiei Sturdza și care figurează pe foile de titlu a patru volume. Este un tip de *ex libris* mai puțin frecvent obținut prin reliefarea stemei gravate pe matrice cu ajutorul unei prese, rezultatul fiind un timbru sec de cca. 2x1,5 cm. Există mici diferențe la ornamentele exterioare față de gravura mică din eticheta *ex libris* a lui Dimitrie A. Sturdza: coiful este mai stilizat, penajul este mai puțin înalt, iar lambrechinul cu deviza

²⁷ Cota: CS XVIII 77.

„Utroque clarescere pulchrum” are ușor o altă formă la capete. Timbrul este particularizat prin inițialele numelui posesorului – D, C, S – dispuse în stânga, în partea de jos și în dreapta stemei (Fig. 13).

Deoarece vorbim despre Biblioteca Scheiană precum în cazul *ex libris*-urilor tatălui acestuia, vornicul Constantin D. Sturdza, regăsim ștampila „Bibliotheca Sceensis” cu pecetea sturdzană încoronată și pe foile a trei volume care i-au aparținut istoricului Dimitrie C. Sturdza-Scheianul.

În concluzie, afirmăm că astfel de semnalări și de cercetări făcute cu răbdare duc la reconstituirea *de facto*, fie și numai în parte, a acestor biblioteci sturdzești dispărute și vorbesc despre posesorii originari, principali ori secundari (persoane, alte biblioteci) ai acestora.

Totodată, acest studiu este un omagiu adus academicianului Dimitrie A. Sturdza la împlinirea a 100 de ani, la 21 octombrie 2014, de la moartea marelui istoric, omului politic, de cultură și a împătimitului colecționar.

Lista ilustrațiilor:

Fig. 1. Ștampila „Ex Libris Demetree A. Sturza”.

Fig. 2-3. Mihail Kogălniceanu, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom I, ediția I, Iași, 1852 – ștampila și eticheta gravată „Ex Libris Demetree A. Sturza”.

Fig. 4. *Regulile sau gramatica poeziei*, traducere de I. Heliade-Rădulescu, București, 1831 – exemplar dăruit de D.A. Sturza.

Fig. 5. Eticheta „Ex Libris Demetree A. Sturza” cu stema și deviza familiei Sturza.

Fig. 6. Ștampila „Ex Libris Constantini Demetree Sturza”.

Fig. 7. Iorgu Caragiale, *Surdul. Șansonetă comică*, București, 1857 – ștampila *ex libris* pe f. titlu.

Fig. 8. Johann Gottlieb Heineccius, *Filosofia cuvântului și a năravurilor: adică Logica și Itica elementare*, Buda, 1829 – ștampila *ex libris* pe f. titlu.

Fig. 9. Ștampila „Ex Libris Demetree C. Sturza”.

Fig. 10. Cesar Bolliac, *Mémoires pour servir à l'histoire de la Roumanie (Provinces Danubiennes)*, Paris, 1856 – exemplar cu *ex libris* în *timbru sec* pe f. titlu.

Fig. 11. Kogălniceanu, Mihail, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom I, ediția I, Iași, 1852 – ștampila *ex libris* și ștampila „Bibliotheca Sceensis” pe f. titlu verso.

Fig. 12. Kogălniceanu, Mihail, *Letopisișile Țării Moldovii*, tom II, ediția I, Iași, 1845 – semnătura Dimitrie C. Sturza și *ex libris*-ul în *timbru sec* pe f. titlu.

Fig. 13. *Ex libris*-ul sigilar în *timbru sec* al lui Dimitrie Constantin Sturza.

Ilustrații

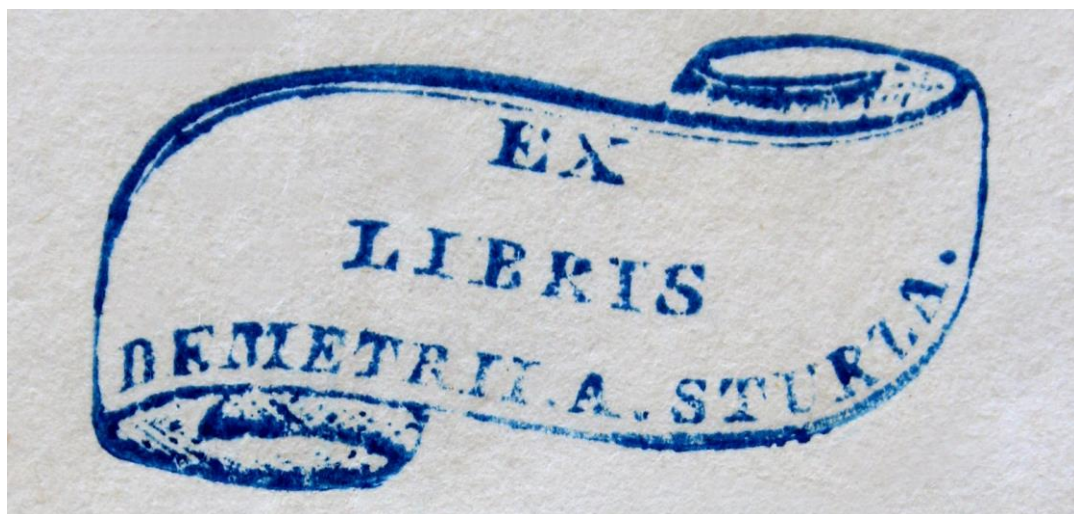

Fig. 1

ДЕТОПІСЦІДЕ ЦЪРІІ МОЛДОВІІ

пъблікате пентрѣ дѣтѣишѣ датѣ

DE

M. КОГЪЛНИЧЕАНЪ.

TOM I.

Notiții biografice a Cronikarilor de M. Cogălniceanu.
Cuvânt introdus în la Istoria Națională de M. Cogălniceanu.
Carte pентрѣ дескълекатѣ дѣтѣи а Moldovei de Miron Kocșin.
Carte pентрѣ дескълекатѣ дѣтѣи а Moldovei de Neștăi Kocșin.
Domni Moldovii și pieșă lor de Vornicul Grigori Breki (1354—1394).
Detonicișul Logofătului Miron Kocșin (1594—1667).
Appendice.

Ia și
LA TOATE LIBRERIILE.
1852.

Fig. 2

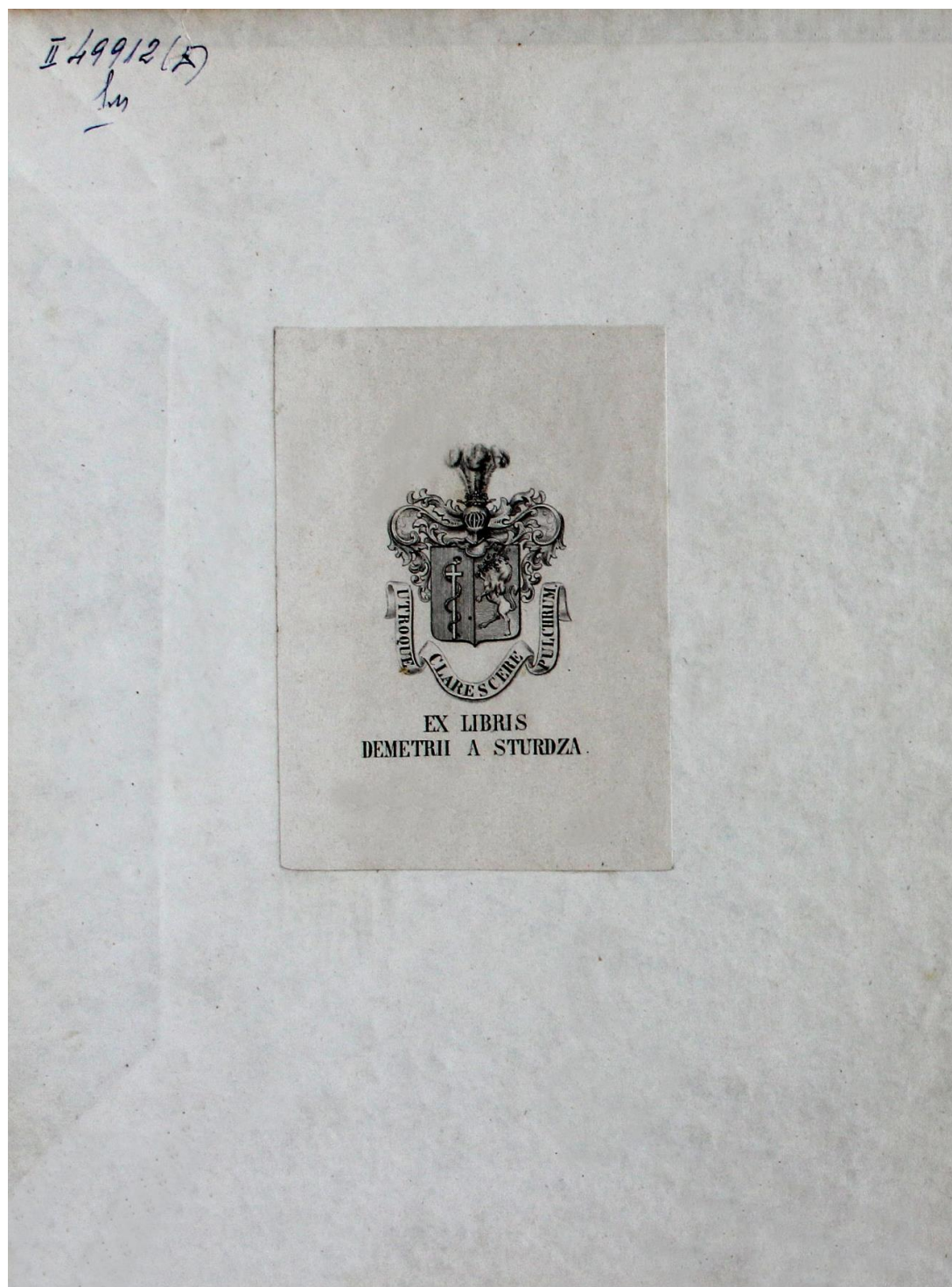

Fig. 3

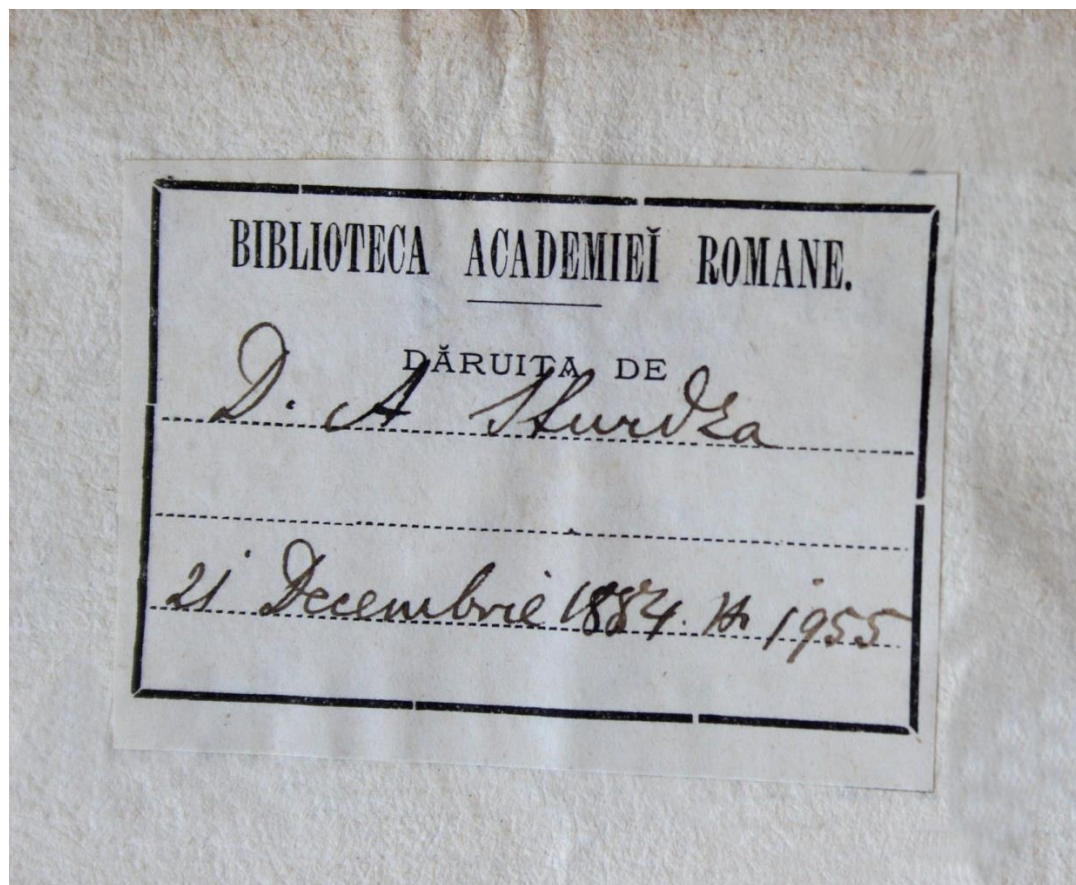

Fig. 4

EX LIBRIS
DEMETRII A STURDZA

Fig. 5

Fig. 6

SURDUL,

Şansonetă komikă,

Kompusă şi essekutată

DE

E. KARAGEACI III.

BUCURESCĂ.

Imprimerie F. Ohm.
1857.

Fig. 7

ФІЛОСОФІА

КЪВАНТЪЛЪЙ ШИ Й НЪРЯВЪРИЛЪР,

ЇДЕКЪ

ЛОГІКА ШИ Й ѠІКА

ЕЛЕМЕНТАРЪ,

КЪРЪРА СЪ ПЪНЕ АНАЙНТЕ ІСТОРІА ФІЛОСО-
ФІЧЪСКЪ

ОКРИСЕ АТЪЮ ЛАТІНЪЩЕ ДЕ ДЪВДАТЪЛ ПРОФЕСОР ІУ.
ГОТТЛІЕБ. АЙНЪКІЕ, ФІЙНА А КАДЕДРА ФІЛОС-
ОФІИ АЛА. АПОЙ ТРАДЪСЕ А ЛІМЕА БЛИНЪСКЪ

А Е

ДЪМНЪЛЪЙ МАРЕЛЕ БАН

ГРИГОРІЕ БРЪНКОВЕНЪЛ,

ІАР АКСЪМ А ЛІМЕА РОМЪНЪСКЪ

А Е

БУФРОГУН ДИМИТРІЕ ПОТВЪКА,

ІЕРОМ. ШИ ПРОФЕСОР ДЕ ФІЛОСОФІЕ ДЕЛА БЪКЪРЪЩІ СПРЕ
ПОВЪЦЪІРЕ ЛА АЕЦІИЛЕ СЪЛЕ ДЕ ФІЛОСОФІЕ.

Logica und Moral – Philosophie walachisch.

ЛА БЪДА

А КРЪАСКА ТЪПОГРАФІЕ А ОУНІВЕРСИТАТЕЙ ОУНГАРІЕЙ.

1 8 2 9.

Fig. 8

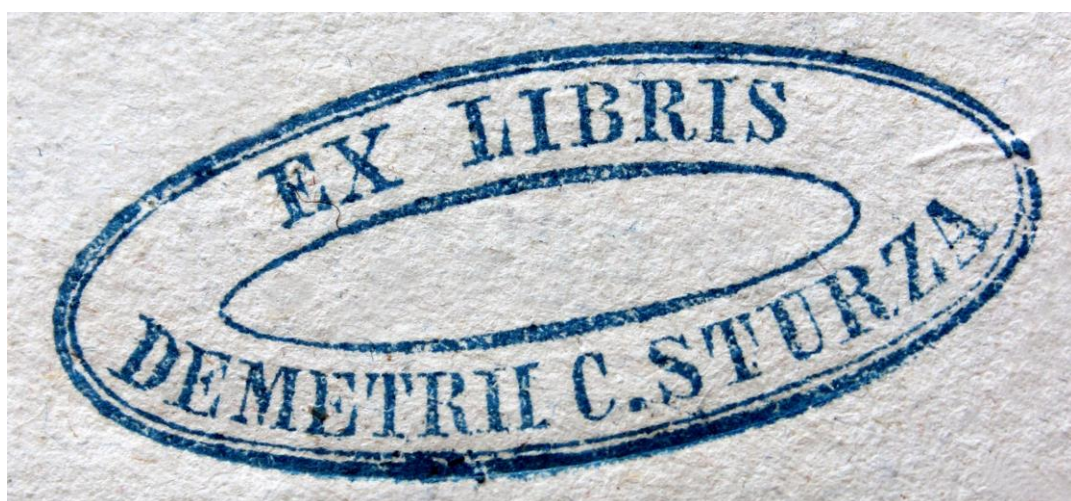

Fig. 9

MÉMOIRES

POUR SERVIR

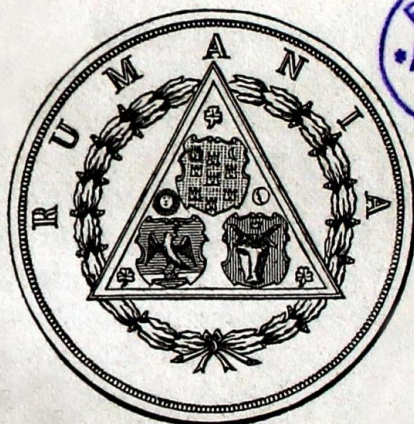
A L'HISTOIRE DE LA ROUMANIE

(PROVINCES DANUBIENNES)

PAR CÉSAR BOLLIAC,
Ancien Vornic (*Maire et Préfet*) de la ville de Bucarest.

PREMIER MÉMOIRE
TOPOGRAPHIE DE LA ROUMANIE.

Prix : 2 fr.

PARIS,
JUST ROUVIER, LIBRAIRE-ÉDITEUR,
20, RUE DE L'ÉCOLE-DE-MÉDECINE.

1856

Fig. 10

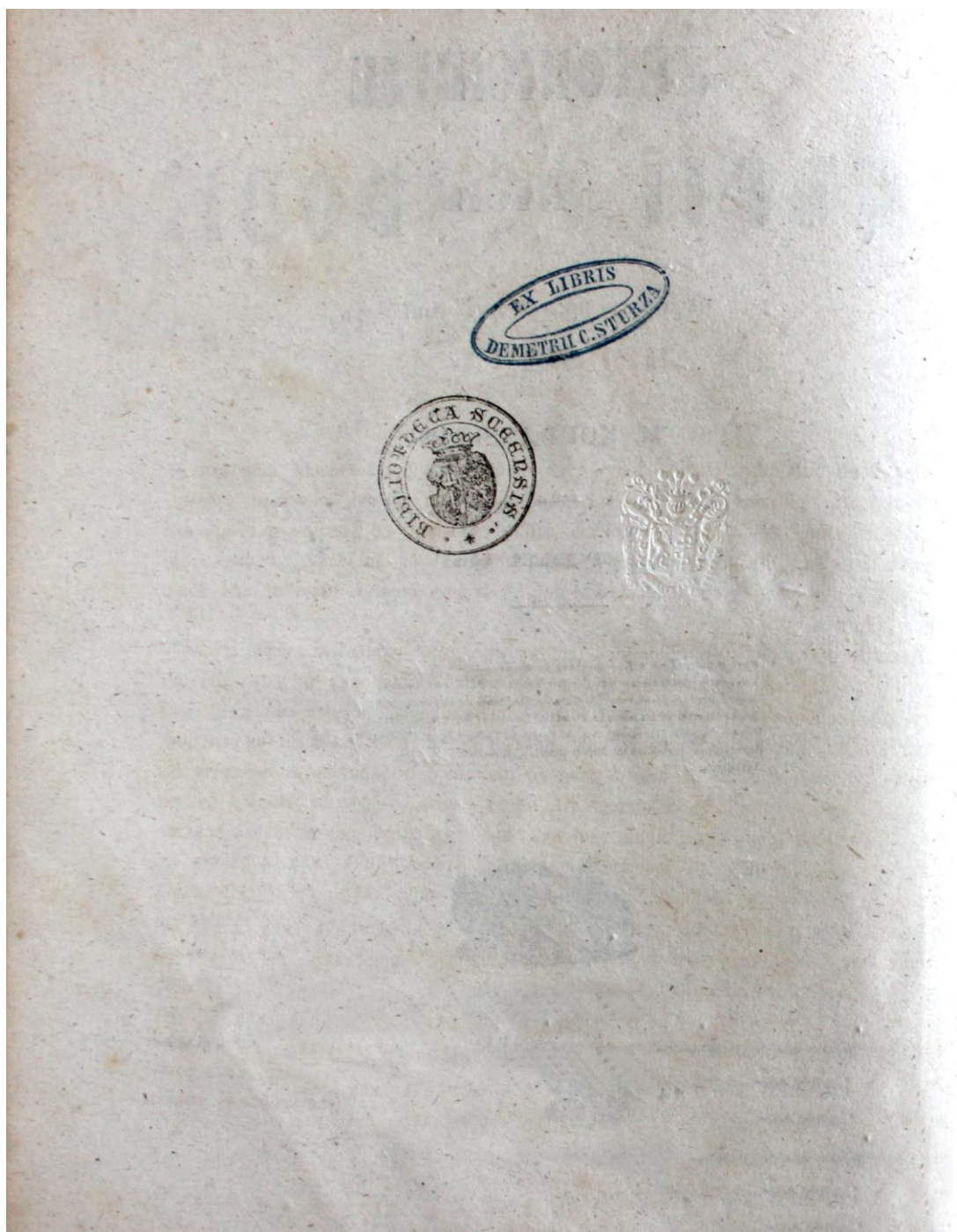

Fig. 11

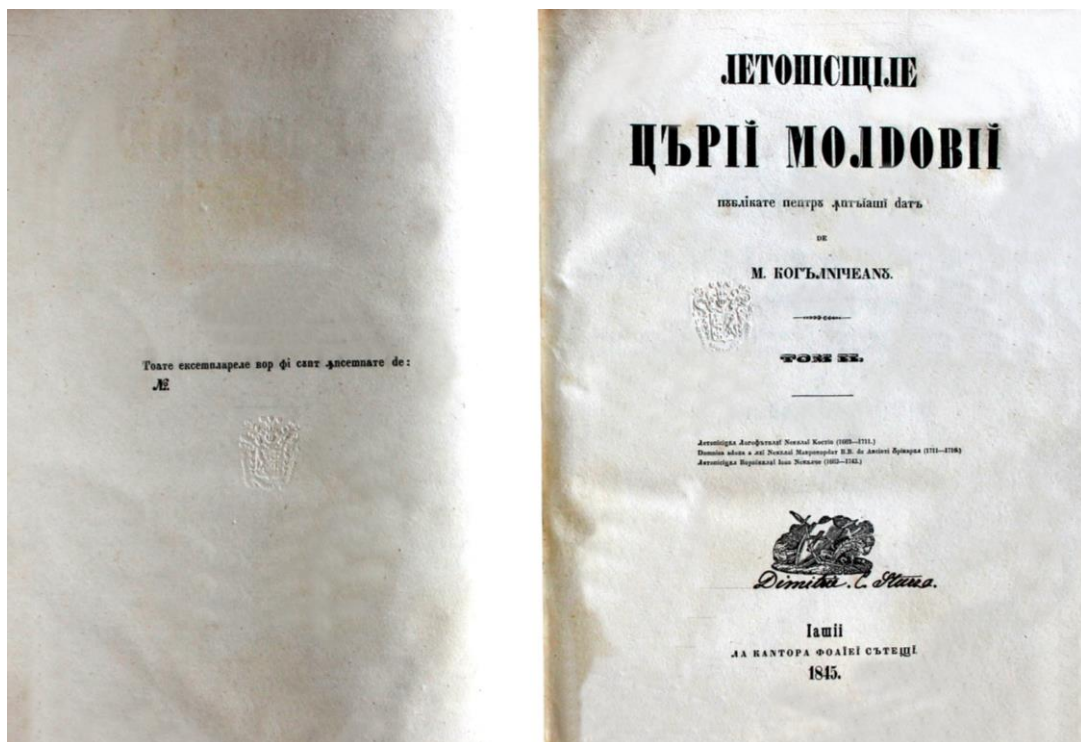

Fig. 12

Fig. 13

Summary

The collections of the “Gavrilă Simion” Eco-Museum Research Institute of Tulcea include 30 volumes that belonged to the Sturdza family, most of them being Romanian books printed after 1830. The volumes were transferred from the Romanian Academy Library in 1978 and the majority of them bear the stamp or the heraldic ex libris of three great scholars of this famous boyar family: steward Constantin Dimitrie Sturdza, Dimitrie C. Sturdza-Scheianul the Son and Dimitrie Alexandru Sturdza.

This kind of research allows us the de facto reconstruction, even if only partly, of the lost Sturdza libraries and provides information on their primary or secondary original owners (people, other libraries).

At the same time, this study represents a tribute to the academician Dimitrie A. Sturdza, at the celebration of 100 years from the death of he who was an important political and cultural figure but also a great collector.

Keywords:

Sturdza family, ex libris, Miclăușeni, Bibliotheca Sceensis, Dimitrie A. Sturdza.

Istorie și memorie.

Posteritatea domnitorului Mihail Sturdza în monumente și simboluri publice*

Mircea-Cristian Ghenghea

Una din figurile încă destul de controversate din istoria modernă a românilor, domnitorul Mihail Sturdza este plasat, inclusiv în zilele noastre, într-un joc al luminilor și al umbrelor. Desigur, aspectul în cauză este valabil în primul rând pentru specialiști și pentru cei care se preocupă sau sunt pasionați, din varii motive, de istoria veacului al XIX-lea de la noi. Oscilând între aprecieri la adresa operei administrative și pentru dovedirea unor reale calități politice¹ și negarea vreunui rol real și semnificativ în procesul general de modernizare a Principatului Moldovei², Mihail Sturdza și domnia sa (1834-1849) constituie subiecte demne de toată atenția cercetătorilor.

Într-o perioadă supusă unui adevărat reflux referitor la identitate și la memorie, la necesitatea preservării și valorificării corespunzătoare a mărturiilor trecutului, pare mai mult decât ciudat faptul că aderența socială a unor întreprinderi prin intermediul cărora se încearcă menținerea anumitor repere este extrem de scăzută. Faptul că atare nu trebuie să surprindă prea mult, însă. Palierul celor interesați de diverse aspecte privitoare la istorie, la memoria colectivă și individuală, cu repercute directă asupra planului identităților la nivel local și național s-a îngustat în mod abrupt începând cu anii '90 ai veacului trecut.

În contextul în care se vorbește mult despre necesitatea valorizării și rememorării faptelor și a personalităților trecutului, a patrimoniului aferent, Mihail

* Articolul a fost realizat în cadrul Programului de Burse „Junimea” și Rezidențe de cercetare științifică privind Istoria și Viața Culturală a Iașului, 2014 – inițiativă a Muzeului Literaturii Române Iași.

¹ Pentru ilustrarea acestui aspect al calităților, dar și a limitelor sale politice, a se vedea articolul lui Cristian Ploscaru, *Mihail Sturdza și mișcarea națională din Moldova (1835-1843)*, în *Slujind-o pe Clio*. În onoare lui Dumitru Vitcu. Coordonatori: Prof.univ.dr. Mihai Iacobescu, Prof.univ.dr. Gheorghe Cliveti, Lector univ.dr. Dinu Balan, Iași, 2010, p. 80-93.

² În acest sens, vezi, de exemplu, Emil Goga, *Un domnitor prea puțin cunoscut: Mihail Sturdza – devalorizatorul Moldovei*, articol accesibil online la adresa <http://www.atacdeconstanta.ro/articole/4641-mihail-sturdza-un-principe-avid-dupa-bani.html>, accesată în septembrie – octombrie 2014.

Sturdza se află, încă, într-un anume con de umbră, complet nemeritat din punct de vedere științific. Dacă la nivelul a ceea ce înseamnă conștiința colectivă actuală nu pot exista pretenții de receptare și de cunoaștere adecvată a epocii sale și a persoanei ca atare, în ceea ce privește cercetarea istoriografică s-au făcut unii pași abia în anii din urmă, datorită apariției unor studii și lucrări ce vizează diverse aspecte ale vieții și domniei lui Mihail Sturdza. De asemenea, o anumită revalorizare a fost posibilă în planul memoriei spirituale și religioase (cu trimitere directă la tradiția familială), datorită implicării urmașilor săi și a Bisericii Ortodoxe – dacă e să fie avută în vedere situația de la Baden-Baden, unde se află capela „Sf. Arhanghel Mihail” sau *Stourdza Kapelle*, devenită bun de patrimoniu cu o anumită semnificație atât pentru istoria modernă a românilor, cât și pentru statul german.

Prin intermediul acestui text, prezentăm rezultatele unei cercetări referitoare la monumentele și simbolurile de interes public ale domnitorului regulamentar și la modul în care au fost acestea receptate și păstrate în posteritate. Or, acest lucru îl înfățișează pe Mihail Sturdza într-o dublă ipostază, aceea de beneficiar direct al unor asemenea simboluri, cât și de ctitor/ comanditar al unora dintre acestea. Totodată, precizăm că, prin sintagma simbol de interes public avem în vedere un întreg orizont de realizări artistice, grafice, filatelice etc., prin intermediul cărora sunt menținute și promovate imaginea și numele celui care a fost domnitorul Principatului Moldovei. Nu este vorba de o simplă trecere în revistă a unor monumente, efigii și gesturi de o anumită importanță pentru memoria istorică a lui Mihail Sturdza și a epocii sale, ci, în măsura posibilităților, și de o încadrare a acestora în contextul istoric specific perioadei în care au apărut.

Mihail Sturdza și Iași

Obeliscul leilor/ cu lei

Cel mai vizibil și mai cunoscut monument din Iași și din România rămas din timpul domniei lui Mihail Sturdza este Obeliscul leilor din Parcul Copou. A fost cunoscut, la jumătatea veacului al XIX-lea, și ca „Monumentul legilor constituționale” – cu trimitere directă la Regulamentele Organice din cele două principate extracarpătice. N.A. Bogdan îl numea chiar, la începutul veacului următor, „Monumentul Regulamentului Organic”³. Acesta fusese proiectat de către Gh. Asachi și avea o dublă menire – să fixeze, în memoria contemporanilor, dar și în posteritate, data de 26 august 1834, când Mihail Sturdza urcase pe tronul Principatului Moldovei, și să se constituie într-un omagiu la adresa puterilor

³ N.A. Bogdan, *Orașul Iași*. Ediție anastatică. Studiu introductiv de Cătălin Turliuc, Iași, 2008, p. 330.

suzerană (Turcia) și protectoare (Rusia), care au avut rolurile lor în elaborarea și promovarea Regulamentelor Organice. Fondurile pentru edificarea obeliscului au fost obținute prin subscripție publică, mai ales de la marea boierime și de la clerici. De altfel, tocmai reprezentanții marii boierimi și ai Bisericii solicitaseră, printr-o petiție adresată domnitorului, înălțarea unui astfel de monument⁴.

Data de începere a construcției este 8 noiembrie 1834 (ziua patronimică a lui Mihail Sturdza), însă monumentul a fost finalizat abia după aproape zece ani, în 1844⁵. Cel care a primit sarcina ridicării obeliscului a fost arhitectul vienez Johann Freiwald/ Freywald, însă, după nici doi ani (la 28 aprilie 1836), în condițiile în care lucrările erau în întârziere, acesta a trebuit să-i cedeze locul inginerului rus Mihail Singurov/ Sungurov, care a cooptat, în echipa sa, și câțiva sculptori din Lvov. Nici Singurov nu a dus la bun sfârșit proiectul, astfel că, în vara anului 1841, Mihail Sturdza i-a încredințat finalizarea monumentului lui Gh. Asachi. Cu multe greutate, a fost adusă piatră de la Șcheia, iar lei au fost ciopliți din piatră de Ivănești⁶, la Lemberg, sub privegherea sculptorului polon Johann Semser. După finalizare, Obeliscul cu lei nu a beneficiat de o ceremonie de inaugurare.

Monumentul este constituit dintr-un soclu masiv din piatră, de formă pătrată; în colțurile soclului au fost amplasați patru lei, fiecare ținând în labe o sabie cu ramuri de stejar. Lei sunt o reprezentare a leului heraldic din stema familiei Sturdza.

⁴ Pentru acest aspect, vezi Th. Codrescu, *Uricariul cuprinzător de Hrisoave, Anaforele și alte Acte, din suta a XVIII și XIX*. Volumul I. Edițiunea a II-a, Iassy, 1871, p. 387-390. Există, la nivelul literaturii de specialitate, și alte opinii (care nu aparțin, însă, unor istorici), conform cărora construirea obeliscului „a avut ca scop amintirea datei urcării pe tronul Principatului Moldova a domnitorului Mihail Sturdza [...]”. Domnitorul, abil politician, a sugerat ca acest monument să fie dedicat cinstirii puterii protectoare, Rusia, pentru contribuția la introducerea reformelor în Moldova și întocmirea primei forme de «Constituție» modernă a Principatelor Moldova și Țara Românească sub administrația rusească – Regulamentul Organic, adoptat în anul 1831, în cele două capitale București și Iași” – Adrian Mihalache, Ioan Sasu, *Reabilitarea monumentului de for public „Obeliscul leilor” din Iași*, în *Monumentul. Lucrările celei de a X-a ediții a Simpozionului național Monumentul – tradiție și viitor*, vol. II. Volum coordonat de Sorin Iftimi, Aurica Ichim și Lucian Valeriu Lefter, Iași, 2009, p. 542.

⁵ Anul 1844 este indicat în lucrarea scrisă de Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931). Gust artistic, modă, fapt de societate*, București, 2005, p. 240. În literatura de specialitate există, însă, și alte date. Astfel, în Olga Rusu, Viorela Lăcătușu, Constantin-Liviu Rusu, Codrin Lăcătușu, *Iași – chipuri în bronz, marmură și piatră*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, 2004, p. 207, se arată că monumentul a fost finalizat în 1840 sau 1842. Sorin Iftimi indică, la rândul său, anul 1842 – vezi studiul său *Heraldica Palatului Sturdza de la Miclăușeni*, în „Ioan Neculce. Buletinul Muzeului de Istorie a Moldovei” (serie nouă), XVI-XVIII, 2010-2012, Iași, 2012, p. 77. De asemenea, din unele surse se poate înțelege că anul finalizării a fost, de fapt, 1841 – vezi, de exemplu, Adrian Mihalache, Ioan Sasu, *op. cit.*, p. 542-543; *Istoria Obeliscului din Parcul Copou*, accesibil online la adresa <http://www.bzi.ro/obeliscul-cu-lei-din-copou-se-prabuseste-foto-222640>, accesată în septembrie 2014.

⁶ Dan Babor, *Calcarul de la Șcheia la monumente istorice*, în *Monumentul – tradiție și viitor*. Lucrările Simpozionului național, ediția a VI-a, Iași, 2004. Coordonați: Silviu Văcaru, Aurica Ichim, Iași, 2005, p. 469-473.

Pe spatele celor patru lei se sprijină obeliscul, având greutatea de 10 tone. Înălțimea totală a ansamblului monumental este de aproximativ 13,5 m (47 și ½ palme, după cum indică N.A. Bogdan, preluând informații din *Uricariul* lui Codrescu)⁷.

Inițial, pe cele patru laturi ale pedestalului se găseau patru plăci de marmură. Pe două din acestea fuseseră încrustate stema Principatului Moldovei, respectiv a prințului Mihail Sturdza, iar pe celelalte două se găsea amplasată, cu litere metalice (de alamă), o inscripție în limba latină și în românește (cu litere chirilice): „*Augustis Monarchis/ Qui anno MDCCCXXXII/ Moldavie novas politicas institutiones dedere/ MICHAELIS GRIGORIU STURZA/ Princeps Regnans/ Una cum principatus Clero ac nobilitate/ Hoc Monumentum erexit/ Anno salutis MDCCCXXXIV Novembris die VIII*” – în traducere românească: „Auguștilor monarhi/ Carii/ au dat Moldovei, noul Așezământ/ introdus la anul 1832 / MIHAIL GRIGORIU STURZA VVD./ Împreună cu clerul și boerimea Principatului, au înăl-/ țat acest Monument, la/ 8 noiembrie 1834”⁸.

În anul 1904 a avut loc o operațiune de reparare a monumentului, iar pedestalul a fost învelit cu plăci de marmură, care au acoperit inscripțiile și stemele. În timpul celui de-al doilea război mondial, Obeliscul leilor a fost avariat, iar doi lucrători pietrari, Tănase Răutu și Vasile Onofrei, l-au șlefuit și l-au reparat, înlăturând urmele lăsate de gloanțe și de schije.

Asupra semnificației atribuite, în epocă, ansamblului monumental trebuie luate în considerare opiniile exprimate de istoricul Sorin Iftimi, cel care a evidențiat însemnătatea specială pe care o acorda Gh. Asachi Obeliscului, ce depășea cu mult atât de vehiculatele chestiuni referitoare la recunoștința față de puterile suzerană și protectoare sau la orgoliul princiar al lui Mihail Sturdza: „S-a remarcat faptul că piatra de temelie a monumentului a fost pusă la 8 noiembrie 1834, adică de Sf. Mihail, ziua onomastică a domnului. Credem însă că se poate distinge o intenție mai profundă a lui Gheorghe Asachi decât simpla măgulire a domnului țării. Sensul adânc pe care el îl dădea monumentului se poate extrage din explicațiile pe care le dă asupra proiectului de stemă a orașului Iași, ce-i fusese solicitat la 1850. Primăria considera că Asachi, organizatorul Arhivelor Statului din Moldova (1834), «are cea mai deplină cunoștință despre marca ce au avut din vechime această Politie». El a

⁷ N.A. Bogdan, *op. cit.*, p. 330; Th. Codrescu, *op. cit.*, p. 389: „Pe un postament ce măsoară în cvadrat 18 palme, și este 7 palme înalt, sunt așezați patru lei bronzuiți, simbolul tăriei și a marcei familiei Sturza, culcați fiind, îi măsoară până la creștet 4½ palme. Pe spetele acestora razămă pedestalul obeliscului de 6 palme. Acest pedestal este din o singură bucată piatră de Șchee și trage 10,000 ocă. Obeliscul cu baza sa măsoară 30 palme înălțime, încât de la pământ până la vârf, monumentul este de 47½ palme înalt”. Există și alte variante în legătură cu acest aspect – vezi, de exemplu, Aurel Ștefanachi, *Iași – România*, 2009, un album istoric în care este indicată înălțimea de 15 m doar pentru coloana de piatră.

⁸ Th. Codrescu, *op. cit.*, p. 389.

întocmit un proiect de stemă care, după opinia sa, trebuia să «aibă izvorul în istoria antică a aşezării». Monumentul este o transpunere în piatră a acestei steme. *Obeliscul* amintea de inscripţia latină referitoare la *Legiunea XIII*, care ar fi fost încartiruită în *Municipium Iassiorum*. Leiurile erau, în concepţia epocii, *stema Daciei*, fapt arătat şi de cronicarul Nicolae Costin, care descrie şi o reproducere, în a sa *Carte pentru descălecatul dintâiu a Țării Moldovii şi neamului românesc*.

Prin Obeliscul leilor, Asachi intenţiona să redea vechii capitale a Moldovei certificatul de naştere, piatra de fundaţie, acel «*monumentum princeps*» despre care cărturarii epocii romantice erau convinşi că a existat cândva şi doar vitregia vremurilor a făcut ca el să dispară fără urmă. Cu acest monument ne aflăm deci la originile mitului «*Oraşului celor şapte coline*» care face parte şi astăzi din zestrea spirituală a Iaşilor, din aura de nobţe cu care acesta a fost investit încă din veacul al XIX-lea. Oamenii acelor vremuri erau convinşi de realitatea dăinuirii romanilor în urbea de pe malul Bahluiului înainte şi după retragerea aureliană. Pentru ei, înălţarea Obeliscului din Copou echivala cu un act de restituire a acestei memorii primare asupra originii urbei şi a cetăţenilor săi”⁹.

O opinie bizară, dar care a căpătat o proliferare deosebită în mass-media, este cea referitoare la semnificaţia celor patru lei din cadrul ansamblului monumental. Astfel, atât pe diferite *site-uri* de pe internet (inclusiv ale unor ziare), dar şi pe vestita Wikipedia, se arată: „Cei patru lei simbolizau cele patru puteri europene care recunoscuseră independenţa Țărilor Române”¹⁰. Pentru orice cunoscător al istoriei perioadei este evident că, în anii ’30 – ’40 ai veacului al XIX-lea, nu era vorba de nici un fel de independenţă, în condiţiile în care ambele principate extracarpătice, Moldova şi Țara Românească, se găseau sub suzeranitatea Imperiului otoman şi sub protecţia Imperiului rus!

Actualmente, starea generală a monumentului impune efectuarea unor lucrări de consolidare şi de întreţinere, necesare pentru a preveni diverse consecinţe nedorite, rezultate din amânarea permanentă a unor acţiuni în această privinţă. Obeliscul cu lei este înregistrat în *Lista monumentelor istorice din judeţul Iaşi*,

⁹ Sorin Iftimi, *Iaşii în bronz şi marmură. Memoria statuiilor*, în „Xenopoliana”, XI, nr. 3-4, 2003, p. 181-182.

¹⁰ *Obeliscul cu lei din Iaşi*, articol accesibil online la adresa <http://turism.bzi.ro/obeliscul-cu-lei-din-iasi-foto-16387>, accesată în octombrie 2014; Vlad Rotaru, *Obeliscul cu lei din Copou se prăbuşeşte*, articol accesibil online la adresa <http://www.bzi.ro/obeliscul-cu-lei-din-copou-se-prabuseste-foto-222640>, accesată în septembrie 2014; *Obeliscul cu lei din Iaşi*, articol accesibil online la adresa http://ro.wikipedia.org/wiki/Obeliscul_cu_lei_din_Ia%C8%99i, accesată în septembrie 2014; *Ce ştiaţi despre Obeliscul cu lei din parcul Copou din Iaşi?*, articol accesibil online la adresa <http://promotias.webs.com/apps/blog/show/10829064-ce-stiati-despre-obeliscul-cu-lei-din-parcul-copou-din-iasi>, accesată în octombrie 2014; *Obeliscul cu lei*, articol accesibil online la adresa <http://www.turistik.ro/romania/iasi/obeliscul-cu-lei>, accesată în septembrie 2014.

elaborată în anul 2004 de către Institutul Național al Monumentelor Istorice, la numărul 1557, având codul IS-III-m-B-04290¹¹.

Monumentul funerar (mausoleul) din marmură de la Biserica Frumoasa

În partea stângă a bisericii Mănăstirii Frumoasa din Iași, Mihail Sturdza a poruncit ridicarea unui monument funerar (un mausoleu, dar cu dimensiuni reduse) din marmură albă pentru adăpostirea osemintelor membrilor familiei sale. Monumentul a fost realizat în anul 1842 de sculptorul italian Francisc Vernetta, ajuns în Iași de la Odesa. Vernetta îi fusese recomandat domnitorului de către vărul său, Alexandru Scarlat Sturdza, stabilit la Odesa¹².

Monumentul cuprinde un sarcofag paralelipipedic străjuit de patru femei îngenunchate. Deasupra acestora este o placă de marmură, pe care se găsește un soclu cilindric ce susține o urnă mare, ansamblu de care se sprijină o a cincea femeie. La baza monumentului, pe una din cele două laturi mai lungi ale sarcofagului, a fost încrustată stema familiei Sturdza, iar în partea opusă se află inscripționat un text cu litere chirilice: „Pietatea cea fiască a domnitorului Moldovei Mihail Sturza au rădicat acest monument spre pomenire prestrălucitului mare logof. și cavalier Grig. Sturza născut la 1758 săvârșit la 1833 mart în 13 zile”. Totodată, pe latura ce conține stema sturdzească, se află, deasupra stemei, o clepsidră cu aripi, ce simbolizează timpul și trecerea sa ineluctabilă¹³.

Alături de monument au fost amplasate alte două monumente, mai mici, realizate din fontă, prevăzute cu cruci în partea superioară. Și acestea conțin inscripții cu caractere chirilice, însă, în zilele noastre, acestea nu mai sunt lizibile.

În monument se află rămășițele pământești ale tatălui lui Mihail Sturdza, marele logofăt Grigore Sturdza (1758-1833). Ulterior, au mai fost înmormântați aici și alți membri ai familiei Sturdza – principesa Olga Sturdza, Elena Mavrogheni, principele Dimitrie Grigorie Sturdza, principesa Olga Vogoride Sturdza, Ioana Mavrogheni.

Construirea monumentului funerar (sau a monumentului amintitor, după cum i se mai spune în literatura de specialitate) s-a finalizat în anul 1842¹⁴. S-a arătat,

¹¹ Adrian Mihalache, Ioan Sasu, *op. cit.*, p. 541.

¹² Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931). Gust artistic, modă, fapt de societate*, București, 2005, p. 241-242.

¹³ *Pelerin în Iași. Ghid pentru vizitatori*. Tipărit cu binecuvântarea I.P.S. Mitropolit Daniel. Text: Pr. Nicolae Dascălu și Prof. Sorin Ifțimi. Foto: Arhim. Vitalie Danciu, Iași, 2000, p. 53.

¹⁴ Monumentul funerar de la Frumoasa a fost descris de Gh. Asachi într-o broșură tipărită la Institutul Albinei, intitulată *Mausoleu*, după cum indică V.A. Urechia în *Istoria școalelor*, vol. I, p. 253. Din păcate, se pare că, în zilele noastre, nu mai există nici un exemplar din broșura respectivă. În lucrarea semnată de Dan Bădărău, Ioan Caproșu, *Iașii vechilor zidiri*

despre mausoleul de la Frumoasa, că „amintește începuturile sculpturii statuare din Moldova”, fapt perfect adevărat, deoarece, după cum a indicat Ioana Beldiman, primul monument de acest tip a apărut, de fapt, cu trei ani mai înainte, tot în Moldova, dar dincolo de Prut, la Chișinău, în Basarabia aflată sub ocupație rusească – este vorba despre un monument în marmură, în stil neoclasic, cunoscut sub denumirea de *Alegoria durerii*. Acesta a fost comandat de către Grigore Alexandru Ghica în amintirea Anei Ghica, născută Catargi, având ca element compozițional-cheie statuia alegorică a Durerii, personaj feminin sprijinit de o urnă funerară¹⁵.

Memorialul Academiei mihăilene

Academia mihăileană, apărută datorită eforturilor lui Gh. Asachi, în anul 1834, a fost prima instituție de învățământ superior din Principatul Moldovei. A funcționat în casele spătarului Petrache Cazimir, aflate vizavi de clădirea Liceului Național (demolate în anul 1963). Pe locul în care s-a aflat instituția a fost amplasată, în anul 1995, o placă de marmură cu efigia domnitorului Mihail Sturdza, realizată de către sculptorul Constantin Crengăniș. Efigia este sculptată pe placa de marmură albă, fixată pe un postament betonat (proiect de arhitect Nicolae Munteanu), la inițiativa Asociației ACREMIS (Asociația pentru Conservarea și Reevaluarea Estetică a Monumentelor și Siturilor Iașului) și cu susținerea financiară a prințului Mihai Dimitrie Sturdza, strănepot al domnitorului Mihail Sturdza. Pe placă a fost sculptat și un text, în care au fost menționați dascălii care au activat în cadrul instituției¹⁶.

La ceremonia dezvelirii plăcii au participat, printre alții, prințul Mihai Dimitrie Sturdza, prof.univ.dr. Ion Solcanu (atunci, vicepreședinte al Senatului României), Constantin Simirad (primarul de atunci al municipiului Iași) etc. Un

până la 1821. Ediția a II-a, revăzută, Iași, 2007, p. 371, nota 69, se arată, de asemenea, că broșura nu a putut fi găsită.

¹⁵ Ioana Beldiman, *op. cit.*, p. 241.

¹⁶ Textul de pe placă: „Pe acest loc, în casele Cazimir, a fost inaugurată, la 16 iunie 1835/ ACADEMIA MIHĂILEANĂ/ 1835-1847/ instituție de învățământ superior, ctitorită de/ domnitorul MIHAIL STURDZA 1835-1849 în/ urma neobositelor stăruințe ale lui/ GHEORGHE ASACHI. Edificiul a fost/ (nejustificat) demolat în 1863./

Aici au predat și au luminat cu harul lor:/ Eftimie Murgu, Mihail Kogălniceanu, Ion Ghica,/ Damaschin Bojincă, Dimitrie Asachi, Iacob Cihac,/ Iosif Adler, Theodor Codrescu, P. Câmpăneanu,/ Vasile Fabian, Christian Flechtenmacher, Gustav/ Freiwald, Dimitrie Gusti, Ion Ionescu de la Brad,/ M. Löffler, Giovanni Schiavoni, Charles Maisonnabe,/ Charles Malgouverné, Ghe[o]rghe Săulescu,/ N. Sungurov, T. Stamate, D. Stoica, N. Macarescu,/ Anton Velini, Iancu Albineț./

ACREMIS 1995”.

sobor de preoți, în frunte cu IPS Daniel, Mitropolitul Moldovei și Bucovinei (astăzi, Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române) a oficiat o slujbă de pomenire¹⁷.

Strada Mihai(1) Sturza

La începutul veacului al XX-lea, când N.A. Bogdan își redacta binecunoscuta sa lucrare referitoare la istoria Iașilor (*Orașul Iași*), la periferia fostei capitale exista mahalaua Mihail Sturza, atestată prin intermediul unei broșuri intitulată *Ghidul stradelor orașului Iași*, publicată în 1911 de Poliția din localitate. Mahalaua se găsea în despărțirea a IV-a a orașului¹⁸.

În zilele noastre, conform *Nomenclatorului de artere din Municipiul Iași*¹⁹ (2008), strada denumită Mihai Sturza face legătura între strada Bucium și calea ferată. Interesant este că, în *Proiectul de hotărâre referitor la nomenclatorul de artere al municipiului Iași* din 2013, strada este denumită Mihail Sturza. Probabil, la o nouă inventariere a străzilor Iașului, s-ar putea numi chiar Mihail Sturdza... Pe această stradă, la nr. 2, se află Colegiul Tehnic „Mihail Sturdza”.

Colegiul Tehnic „Mihail Sturdza”

Instituția de învățământ cunoscută astăzi sub numele de Colegiul Tehnic „Mihail Sturdza” a apărut la 1 septembrie 1966, purtând denumirea de Liceul Industrial pentru Construcții de Mașini. Au urmat alte două modificări – Liceul Mecanic nr. 1 (1 septembrie 1974 – 31 august 1977); Liceul Industrial nr. 1 (1 septembrie 1977 – 31 august 1992) –, pentru ca, la 1 septembrie 1992, instituția să primească numele domnitorului moldovean: Grupul Școlar „Mihail Sturdza”. Din data de 1 septembrie 2010, a devenit Colegiu Tehnic. Dacă e să căutăm o justificare pentru adoptarea denumirii, s-ar putea deduce, conform informațiilor de pe pagina de internet a liceului, că aceasta pornește de la preocupările pentru dezvoltarea infrastructurii Principatului Moldovei în timpul domniei lui Mihail Sturdza²⁰. Oricum, se poate considera că modificarea denumirii instituției de învățământ se înscrie și în cadrul procesului general de încercare de distanțare, și sub această formă, de perioada comunistă, sesizabil sub diferite aspecte mai ales în anii de după 1989.

¹⁷ Olga Rusu, Viorela Lăcătușu, Constantin-Liviu Rusu, Codrin Lăcătușu, *Iași – chipuri în bronz, marmură și piatră*. Ediția a II-a revăzută și adăugită, Iași, 2004, p. 196.

¹⁸ N.A. Bogdan, *op. cit.*, p. 92.

¹⁹ Accesibil online la adresa http://www.primaria-iasi.ro/uploads/nomenclator_artere_iasi-2008.pdf, accesată în octombrie 2014.

²⁰ A se vedea rubrica *Istoric*, accesibilă la adresa <http://www.gsmsis.ro>, accesată în octombrie 2014.

Bustul din ciment al domnitorului Mihail Sturdza, amplasat în fața Colegiului Tehnic (fost Grup Școlar) „Mihail Sturdza”

Bustul a fost realizat de către sculptorul Gheorghe Gheorghită Vornicu în anul 1997²¹. Dezvelirea bustului a avut loc în cadrul unei ceremonii prilejuite de aniversarea a 35 de ani de existență a Colegiului Tehnic „Mihail Sturdza”, în luna iunie a anului 2001²².

În afara actualului Colegiu Tehnic „Mihail Sturdza”, în Iași a mai existat o instituție de învățământ cu acest nume, la începutul veacului al XX-lea. Acest lucru este amintit în lucrarea deja menționată a lui N.A. Bogdan. În anul 1890, instituția „se mută într-un local anume construit în strada Toma-Cozma, pe locul fostelor case ale poetului Costache Conachi; iar în 1893 se transformă în Școală Normală de fete, primindu-se în clasa I numai absolvente a trei clase secundare. Cursurile urmară timp de cinci ani, înființându-se totodată în același local și o școală de aplicație practică pentru cursul primar.

În anul 1904 acest institut s-a prefăcut în Școală de Învățătoare rurale. Astăzi poartă numele înființătorului său: *Mihail-Sturza Vodă*”²³.

Alte simboluri publice sau care au căpătat, în timp, caracter public

În această categorie pot fi încadrate produsele filatelice, stampele, medalioanele, efiigiile, ilustrațiile din presa epocii. O statistică exactă a tuturor acestora este foarte dificil, dacă nu chiar imposibil de realizat. Cu toate acestea, se poate avea o idee despre răspândirea acestora. Totodată, inclusiv datorită unor contribuții foarte recente, ne putem forma o idee referitor la portretele produse în veacul al XIX-lea, mai ales în timpul vieții fostului domnitor.

– Astfel, în volumul dedicat prințului Mihai Dimitrie Sturdza, strănepotul domnitorului, cercetătorul Sorin Iftimi a publicat un interesant și foarte util studiu referitor la portretele lui Mihail Sturdza²⁴. Au fost prezentate și analizate

²¹ Data respectivă apare în lucrarea Olga Rusu, Viorela Lăcătușu, Constantin-Liviu Rusu, Codrin Lăcătușu, *op. cit.*, p. 125. Pe internet este menționat, însă, faptul că bustul respectiv a fost realizat în anul 1999 – vezi articolul *Gheorghe Gheorghită Vornicu*, accesibil online la adresa <http://artindex.ro/2013/04/12/vornicu-gheorghe-gheorghita/>, accesată în octombrie 2014.

²² 35 de ani de la înființarea Grupului Școlar „Mihail Sturdza”, articol accesibil online la adresa <http://www.bzi.ro/35-de-ani-de-la-infiintarea-grupului-scolar-mihail-sturdza-23640>, accesată în octombrie 2014.

²³ N.A. Bogdan, *op. cit.*, p. 259.

²⁴ Sorin Iftimi, *Portretele domnitorului Mihail Sturdza*, în Mircea Ciubotaru, Lucian-Valeriu Lefter (editori), *Mihai Dim. Sturdza la 80 de ani. Omagiu*, Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza”, Iași, 2014, p. 121-175. În ordinea în care se găsesc prezentate în respectivul studiu, portretele și efiigiile și medaliile sunt următoarele: Constantin Lecca, *Portretul marelui vornic Mihail Sturdza* (1833); Josef August Schoefft, *Portretul domnitorului Mihail Sturdza* (1836); un al

aproximativ 20 de portrete și efigii ale domnitorului, păstrate în diverse colecții publice din România și din străinătate²⁵, care acoperă o perioadă de peste patru decenii (din 1833 până spre sfârșitul vieții lui Mihail Sturdza). În mod just, s-a remarcat faptul că aceste mărturii vizuale, dar mai ales efigiile, definesc un întreg program de conducere, acestea putând fi privite „ca expresie grafică a întregului concept propagandistic de «părinte al Patriei», de inspirație antică, specific neoclasicismului care se manifesta din plin atunci în Moldova”²⁶.

– Menționăm, aici, și ilustrația (gravura) din vestitul *Album Moldo-Valaque, ou guide politique et pittoresque à travers les Principautés du Danube*, de a cărui apariție s-a preocupat fostul consul francez de la București din perioada 1839-1846, Alfred Billecocq: „Fostul consul a isbutit, în 1848, să intereseze față de Principate pe Paulin și Chevalier, editorii revistei *Illustration*”²⁷. Mai multe desene ale Charles Doussault, printre care și cel care ne interesează, intitulat *Une soirée chez le Prince regnant à Iassy*, au fost publicate în albumul menționat, după ce apăruseră, în foileton, în „*L’Illustration*”²⁸.

În mod interesant, în diferite lucrări de popularizare, dar și în manualele de istorie din anii '90 ai veacului trecut, s-a arătat și se arată (dificil de spus din ce

doilea portret realizat de Schoefft (1837); Gh. Lemeni/ C.D. Stahi, *Portretul domnitorului Mihail Sturdza*; anonim, *Mihail Sturdza domn al Moldovei* (portret despre care Sorin Iftimi presupune că a fost realizat, însă, mult mai recent, nefiind o realizare de epocă); Giovanni Schiavoni, *Sărbătoare la Academia Mihăileană* (c. 1837); anonim, *Portretul Mihail Sturdza*; Anonim, *Portretul domnitorului Mihail Sturdza*; efigia *Mihail Grigoriu Sturza, făcătorul de bine și Părintele Moldovei* (1842); medalia *Mihail Sturza, fondator al instituțiilor Patriei* (1840); medalia *Mihail Sturdza, organizatorul Așezămintelor Spitalicești* (1842); anonim, *Michel de Stourdza, Prince de Moldavie* (c. 1840); Albert Decker, *[Mihail Sturdza]* (1840); Ion Negulici, *Portretul lui Mihail Sturdza* (1842); anonim, *Portretul lui Mihail Sturdza* – o miniatură pictată pe un ceas de buzunar; o altă miniatură, pictată pe porțelan, cu ramă de sidef; *Portretul lui Mihail Sturdza* executat de Gh. Lemeni (1847); Jean Adolphe Boquin, *[Mihail Sturdza]* (portret despre care Sorin Iftimi presupune că a fost realizat la Paris, după 1849); Alexis Joseph Perignon, *Portretul lui Mihail Sturdza* (1866) – aflat în capela de la Baden-Baden (reprodus alb-negru în lucrarea lui Alexandre A.C. Sturdza, *Règne de Michel Sturdza, prince régnant de Moldavie*, Paris, 1907; o replică policromă a portretului în cauză a fost realizată de pictorul ieșean T. Schipor la 1983, aceasta aflându-se la Muzeul de Istorie Naturală din Iași); anonim, *Fotografie pictată a lui Mihail Sturdza*; K. Alexander, *Mihail Sturdza, domn Țerei Moldovei* (autorul studiului presupune că portretul, realizat la tipo-litografia H. Goldner din Iași, ar fi putut fi realizat chiar după decesul lui Mihail Sturdza); anonim, *Portrait du prince Michel Sturdza* – portret de dimensiuni reduse, intrat în circulație în urmă cu câțiva ani (2008), apărut la o licitație din Paris.

²⁵ Biblioteca Academiei Române, Complexul Muzeal Național „Moldova” Iași, Muzeul Național de Istorie a României, Colecția Edouard Maisonabe de la Rodez B. Combes de Patris (Franța), Biblioteca Județeană „V.A. Urechia” Galați, Muzeul de Istorie Naturală Iași, precum și un portret ce a apărut la o licitație de la Casa Christies, Paris, 9 iulie 2008, Lot 79 – *ibidem*, *passim*.

²⁶ *Ibidem*, p.151.

²⁷ G. Opreșcu, *Țările române văzute de artiști francezi (sec. XVIII și XIX)*, București, 1926, p. 24.

²⁸ Vezi *Călători străini despre Țările Române în secolul al XIX-lea*. Serie nouă. Volumul VI (1852-1856). Coordonatorul volumului: Daniela Bușă, București, 2010, p. 145.

motive...) că ilustrația reprezintă o recepție la curtea domnitorului Gheorghe Bibescu²⁹! Evident, în totală contradicție cu explicația existentă, de exemplu, în literatura de specialitate³⁰ și, desigur, cu originalul existent în „L’Illustration” și în *Album Moldo-Valaque*³¹. Este adevărat că același Charles Doussault a realizat și un desen intitulat *Une soirée chez le Prince regnant, à Bucharest*³², însă respectivul desen, care datează din 1843, chiar dacă a văzut și el lumina tiparului în albumul din 1848, diferă mult față de celălalt³³!

– Medalionul în piatră de pe fațada Palatului Universitar din Copou, azi Corpul A al Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, îl are ca autor pe sculptorul Dimitrie Tronescu. A fost realizat în anul 1896, Palatul Universitar fiind inaugurat în anul următor, la 21 octombrie 1897³⁴.

– Emisiunea filatelică intitulată *Domnitorii Moldovei (VI)*, apărută la Chișinău, în noiembrie 2008, conține marca în valoare nominală de 1,50 lei moldovenești cu un portret al domnitorului Mihail Sturdza. Inevitabil, atrage atenția maniera de realizare a acestei mărci. După cum se poate afla de pe site-ul moldovastamps.org, designerul emisiunii a fost Elena Karacentev³⁵. Marca la care ne referim conține imaginea domnitorului Mihail Sturdza realizată, destul de probabil, după o sursă de pe internet. Portretul care apare pe marca filatelică trimite imediat la o litografie de epocă, păstrată în colecția Cabinetului de Stampe al Bibliotecii Academiei Române și descrisă de

²⁹ Mihai Manea, Bogdan Teodorescu, *Istoria românilor. De la 1821 până în 1989*. Manual pentru clasa a XII-a, București, 1995, p. 45. Aceeași situație se înregistrează în ediția manualului din 1997.

³⁰ Vezi N.A. Bogdan, *op. cit.*, p. 89. Una din cele mai recente lucrări în care se face precizarea de rigoare este *From Traditional Attire to Modern Dress: Modes of Identification, Modes of Recognition in the Balkans (XVIth – XXth Centuries)*. Edited by Constanța Vintilă-Ghițulescu, Newcastle upon Tyne, 2011.

³¹ *Album Moldo-Valaque, ou guide politique et pittoresque à travers les Principautés du Danube*, Paris, Bureaux de L’Illustration, 1848, p. 9. Este, totuși, dificil de spus cu certitudine dacă personajul central care apare în desenul lui Ch. Doussault este chiar Mihail Sturdza; acesta poartă o barbă bogată și veșminte de factură orientală. Desenul a fost realizat, destul de probabil, în primii ani ai celui de-al cincilea deceniu al veacului al XIX-lea, când Ch. Doussault s-a aflat în Principatele extracarpătice; or, portretele cunoscute din perioadă ale domnitorului moldovean nu îl înfățișează purtând o barbă prea mare. Este adevărat, însă, că în portretul din 1833, realizat de Constantin Lecca și prezentat de Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 122-123, Mihail Sturdza, în calitatea sa de mare vornic, poartă o barbă generoasă și un costum oriental.

³² G. Opreșcu, *op. cit.*, p. 25. Vezi și *Bucureștii vechi. Documente iconografice. Vederi. Scene pitorești. Tipuri și costume. Scene istorice (sec. XVII, XVIII, XIX)*. Strânse și reproduse prin îngrijirea domnului Adrian C. Corbu. Cuvântul introductiv de domnul Horia Opreșcu, București, 1936, p. XLVI.

³³ Poate fi găsit în *Album Moldo-Valaque, ou guide politique et pittoresque à travers les Principautés du Danube*, la p. 12.

³⁴ Olga Rusu, Viorela Lăcătușu, Constantin-Liviu Rusu, Codrin Lăcătușu, *op. cit.*, p. 184.

³⁵ Informație accesibilă online la adresa <http://www.moldovastamps.org/ro/catalogue-stamps-issue.asp?issueID=208>, accesată în septembrie – octombrie 2014.

Sorin Iftimi în excelentul său studiu³⁶. Există, totuși, o diferență. Spre deosebire de litografia păstrată la Biblioteca Academiei Române, imaginea domnitorului este spre dreapta, și nu spre stânga, modificare ce poate fi ușor făcută cu ajutorul unor programe de lucru pe calculator. Totodată, imaginea de pe timbrul emis de Poșta Moldovei este policromă, pe când litografia originală este realizată în alb-negru.

Emisiunea *Domnitorii Moldovei* (VI), ca și celelalte cinci anterioare, apărute în perioada decembrie 1993 (prima) – octombrie 2001 (a cincea), au fost subsumate ideologiei moldovenismului, curent reactivat și promovat cu insistență în perioada guvernării comuniste coordonate de către Vladimir Voronin (2001-2009). Alături de celelalte figuri de voievozi din istoria Moldovei, Mihail Sturdza se regăsește, iată, inclusiv în planul vizual și simbolic al unei confruntări cu puternice accente antiromânești. Poate și de aceea a fost preferată această imagine a domnitorului, în care acesta apare cu ordine și însemne cu precădere rusești³⁷.

Memorie sturdzească pe pământ german. Capela din Baden-Baden

Mihail Sturdza este un domnitor care, din punctul de vedere al comanditarului de artă, se găsește la începutul unei epoci și al unei mode, într-un veac al XIX-lea în care spațiul românesc s-a aflat sub influența sculpturii franceze. După cum a arătat istoricul de artă Ioana Beldiman, domnitorii au fost „primii comanditari de sculpturi franceze”. Cu toate acestea, pentru Moldova, nu trebuie neglijat faptul că, măcar înainte de anii '60 ai veacului amintit, „reperul artistic suprem rămânea [...] Italia, zonă de delectare estetică și de *loisirs*, cu tot ceea ce însemna ea ca patrimoniu artistic vechi, dar și contemporan”³⁸.

Edificiul de la Baden-Baden, cunoscut sub denumirea de Capela Sturdza (*Stourdza Kapelle*)³⁹, are semnificații și conotații europene, fapt precizat ceva mai apăsător, în ultimii ani, în literatura de specialitate. Factorul financiar neconstituind o problemă (întrucât era, probabil, cel mai bogat dintre domnii români de după

³⁶ Sorin Iftimi, *op. cit.*, p. 133: „Portretul este un bust, trei sferturi spre stânga, în uniformă de general de infanterie. Doar mantia subțire care acoperă parțial epoleții, nu face parte din această ținută militară, ci este un accesoriu princiar. Decorațiile sunt cele cunoscute: la gât cravata Ordinului St. Stanislas, în piept placa Ordinului St. Ana, cu coroană (însoțită și de eșarfa pentru cls. I), medalionul cu portretul Sultanului și o altă placă, probabil tot a ordinului St. Stanislas”.

³⁷ Vezi supra, nota 36. Ordinul Sf. Ana îi fusese acordat lui Mihail Sturdza la puțină vreme după ce acesta devenise domn al Principatului Moldovei – Th. Codrescu, *Uricarul sau colecțiune de diferite acte care pot servi la Istoria Românilor*, vol. VIII, Iassi, 1886, p. 161-162.

³⁸ Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931)*, p. 22-23.

³⁹ O descriere a edificiului, completată cu reproducerea a diverse acte de epocă, a corespondenței din 1882 dintre Mihail Sturdza și Mitropolitul Iosif al Moldovei, se găsește într-un articol al preotului Vasile Pocitan, apărut în „Biserica Ortodoxă Română” în anul 1927, valorizat, apoi, sub forma unei broșuri – V. Pocitan, *Capela românească din Baden-Baden*, București, 1928.

Constantin Brâncoveanu), Mihail Sturdza a făcut gestul în cauză – comanda capelei și a mormântului cu sculpturi – în urma morții fiului său Mihail, la Paris, în anul 1863, la vârsta de doar 17 ani. Totodată, fostul domnitor a optat pentru o formulă de anvergură internațională atunci când a solicitat, pentru îndeplinirea acestui proiect, trei nume de impact ale arhitecturii și sculpturii de atunci: arhitectul bavarez Leo von Klenze (1784-1864), sculptorul italian Rinaldo Rinaldi (1793-1873) și sculptorul francez Gabriel Thomas (1824-1905). Inclusiv din acest motiv, comanda lansată în 1863 a fost una „de prestigiu european” și „exprimă ambiția comanditarului de a se înscrie alături de regii Mecena din epocă”⁴⁰. Nu în ultimul rând, după cum cu justete a remarcat deja amintita Ioana Beldiman, „germano-italo-franceză, echipa «ideală» de artiști neoclasici compusă de Sturdza era edificatoare pentru simbioza modelelor artistice occidentale, așa cum se conturau ele pentru elitele Moldovei, către 1848-1865”⁴¹. După decesul lui von Klenze, lucrările au fost continuate de un alt arhitect bavarez, Georg Carl Heinrich Dollman, fostul asistent al lui von Klenze.

Deoarece această lucrare era înfăptuită pe pământ străin și nu în Moldova, pe care o condusesse până în 1849, „se crea oportunitatea cunoașterii comenzii de către Occident, echivalând cu recunoașterea identității sale princiere de către familiile domnitoare europene, în special cele germane”⁴². Faptul ca atare a fost confirmat inclusiv de ceremonia sfințirii capelei, la care au luat parte mai multe personalități europene ale vremii: „Regina Augustina a Prusiei, prințesa Wilhelmina de Baden, Principele de Fürstenberg și Lady Mary Hamilton. Țarul Rusiei l-a trimis pe Kotzbue cu o telegramă prin care-și oferea protecția asupra capelei. Sir Robert Mallot reprezenta Anglia și din partea Germaniei participa von Kübeck”⁴³.

Deasupra ușii de intrare în pronaos (în interior), se află o inscripție votivă, în limba greacă, cu următorul text: „O, Dumnezeu! Primește în milostivirea Ta, pentru slujba celor care vin la Tine, biserica aceasta clădită de inima nemângâiată a părinților, adică a Domnitorului Mihail Sturdza și a Doamnei Smaragda Sturdza, născută Vogoride, închinând acest sfânt lăcaș memoriei prea iubitului lor fiu, principele Mihail Sturdza, născut la Iași în 19/31 decembrie 1846 și răposat la Paris la 18/30 iunie 1863. Primește, Atotputernice Doamne, rugăciunile aceluia care a fost chemat în locașurile cerești, pentru ca atunci când va veni plinirea vremii să fie

⁴⁰ Ioana Beldiman, *Sculptura franceză în România (1848-1931)*, p. 258.

⁴¹ *Ibidem*.

⁴² *Ibidem*, p. 260.

⁴³ Cristian Popișteanu, Dorin Matei, *Sturzești. Din cronica unei familii istorice*, București, 1995, p. 234.

și ei împreună cu el în viața viitoare, fericită, așa cum se află acum inimile lor unite, fără să se despartă”⁴⁴.

În interiorul capelei, aproape de intrare, pe partea dreaptă, se află două tablouri. În cel dintâi este reprezentat principele Mihail Sturdza (1794-1884), în celălalt este reprezentată fiica sa, Maria (1848-1905), care a fost căsătorită cu prințul rus Gorceakoff. De asemenea, în partea stângă se află două tablouri. Unul dintre acestea conține reprezentarea prințesei Smaragda Sturdza, celălalt a fiului Mihail. Aceste patru tablouri au fost pictate pe plăci de cupru în anul 1866, la Paris, de către renumitul pictor francez Alex-Joseph Pérignon. În cripta de sub altarul bisericii sunt înmormântate personajele reprezentate în tablouri – domnitorul Mihail Sturdza, soția sa Smaragda și copiii lor, prințul Mihail și prințesa Maria.

În mijlocul bisericii, în partea dreaptă, prin intermediul unui monument funerar, executat de Rinaldo Rinaldi în marmură de Carrara, este înfățișat prințul Mihail, la masa de studiu, lângă el aflându-se un înger-femeie („Îngerul Morții”)⁴⁵. În partea opusă este amplasat monumentul realizat de Thomas Gabriel și de Rinaldo Rinaldi, care îi înfățișează pe părinții întristați, având între ei o femeie care ține o cruce („figura alegorică a religiei ținând în mână crucea apostolică”)⁴⁶. Între cele două monumente funerare pare a exista un dialog, o corespondență, îngerul-femeie de lângă Mihail având mâna dreaptă orientată către părinții acestuia.

De la sfințirea lăcașului, în anul 1866, și până în anul 1882, capela s-a aflat sub jurisdicția Patriarhiei Ecumenice de la Constantinopol. Din 1882, însă, conform dorinței ctitorului, fostul domnitor, edificiul a intrat sub ascultarea Mitropoliei Moldovei. Conform unei alte dorințe, exprimată testamentar de către Mihail Sturdza, capela nu are parohie, funcționând ca o capela princiară funerară.

Capela ortodoxă din Baden-Baden a intrat în administrarea autorităților locale încă din anul 1923. În 1997, ca urmare a unor demersuri întreprinse de un fost preot capelan de la Baden-Baden, Radu Mironovici, primăria orașului și

⁴⁴ Cf. Ștefan Sfarghie, *Ctitoria domnitorului Sturdza, mărturie a Ortodoxiei românești*, articol accesibil online la adresa <http://ziarul lumina.ro/reportaj/ctitoria-domnitorului-sturdza-marturie-ortodoxiei-romanesti>, accesată în septembrie 2014. O traducere diferită ca formă se găsește în lucrarea preotului V. Pocitan, *op. cit.*: „O Dumnezeu! Primește, în milostivirea ta, biserica aceasta, pentru slujba acelor cari vin la tine, clădită, prin inima părinților nemângiați, a Vevodului Mihail Sturdza și a Doamnei Smaragda Sturdza născută Vogoridi și consacrat acest sfânt locaș, în memoria prea iubitului lor fiu, principele Mihail Sturdza, născut la Iași, în 19/31 Decembrie 1846 și decedat la Paris în 18/30, Iunie 1863.

Primește, Stăpâne, Atotputernice, rugăciunile aceluia care a fost chemat în locașurile cerești, pentruca, atunci când va veni împlinirea timpului, inimile întristate ale părinților să rămâie nedespărțite de el, în viața viitoare, fericită, cum sunt în această (viață) legate, *fără deslegare*”.

⁴⁵ Ioan Beldiman, *Sculpturi franceze. Un patrimoniu resuscitat*. Text introductiv urmat de un catalog selectiv al operelor și de un indice de nume, București, 2005, p. 109.

⁴⁶ *Ibidem*, p. 107

Comisia Monumentelor Istorice din landul Baden-Württemberg au început derularea unui proiect de restaurare. În același ani, capela a fost inclusă pe lista monumentelor istorice din Germania.

În data de 19 mai 2002, a avut loc o slujbă de resfințire a capelei, oficiată de către Mitropolitul Moldovei și Bucovinei, Daniel (astăzi, Patriarh al Bisericii Ortodoxe Române). Acest moment a prilejuit adunarea a numeroși credincioși români din Germania, dar și din Franța, Italia, Elveția și, desigur, prezența oficialităților locale și a reprezentanți diplomatici ai statului român⁴⁷.

În anul 2012 au început cele mai ample lucrări de restaurare a lăcașului de cult de până acum, fiind constatate numeroase aspecte mai puțin plăcute, care nu au fost observate în cursul intervențiilor anterioare, și care ar fi putut afecta grav inclusiv structura și capacitatea de rezistență a capelei⁴⁸.

Bustul din Baden-Baden al domnitorului Mihail Sturdza

În data de 6 noiembrie 2011, cu ocazia împlinirii a 145 de ani de la sfințirea Capelei Sturdza din Baden-Baden, în fața acestui edificiu a fost dezvelit un bust al fostului domnitor al Principatului Moldovei. Bustul din bronz a fost realizat de către sculptorul prahovean Constantin Ionescu. Din câte se pare, inițiativa i-a aparținut, în primă instanță, preotului Capelei, Bogdan Ionuț Stavarachi, pe care au susținut-o Consulatul General al României de la Strasbourg, Consiliul Județean Prahova, Societatea cultural-istorică „Mihai Viteazul” și Muzeul de Istorie și Arheologie Prahova⁴⁹. La ceremonia dezvelirii bustului au participat, alături de

⁴⁷ Narcisa Elena Balaban, *Darul lui Mihail Sturdza pentru românii din Baden-Baden*, articol accesibil online la adresa <http://ziarullumina.ro/reportaj/darul-lui-mihail-sturdza-pentru-romanii-din-baden-baden>, accesată în septembrie 2014.

⁴⁸ Ștefan Sfarghie, *op. cit.*

⁴⁹ *Domnitorul Mihail Sturdza – o galaxie română în devenire*, articol accesibil online la adresa <http://www.neodacii.com/content/domnitorul-mihail-sturdza-%E2%80%93-o-galaxie-rom%C3%A2na-devenire>, accesată în septembrie 2014; Ioan Popescu, *Bust al unui domnitor moldovean, ridicat în localitatea germană Baden-Baden*, articol accesibil online la adresa <http://www.timpul.md/articol/bust-al-unui-domnitor-moldovean-ridicat-in-localitatea-germana-baden-baden--28556.html>, accesată în octombrie 2014; Constantin Ciofu, *Vizită pastorală a Mitropolitului Moldovei și Bucovinei la Baden-Baden*, articol accesibil online la adresa <http://ziarullumina.ro/actualitate-religioasa/vizita-pastorala-mitropolitului-moldovei-si-bucovinei-la-baden-baden>, accesată în octombrie 2014. În cel dintâi articol amintit aici, se arată: „Inițiativa amplasării bustului aparține preotului Capelei Ionuț Bogdan Stavarachi, susținut de Consulatul General de la Strasbourg și Consiliul Județean Prahova”. În al doilea articol, se poate citi: „Acest bust s-a făcut la inițiativa Societății cultural-istorice „Mihai Viteazul” (președinte Mircea Cosma) și a Muzeului de istorie și arheologie Prahova (director dr. Lia Maria Voicu), care, alături de Fundația „Constantin Stere” – toate din Ploiești – se pot mândri cu peste 70 de busturi și statui ale unor mari domnitori și oameni de cultură români, amplasate, în ultimii ani, în Italia, Japonia, Finlanda, Slovacia, Germania ș.a.m.d.”. În fine, în al treilea articol se precizează că bustul domnitorului

prințul Mihai Dimitrie Sturdza, strănepot al domnitorului Mihail Sturdza, de sculptorul Constantin Ionescu și de o numeroasă audiență, diferite oficialități germane și române⁵⁰.

Evenimentul a marcat nu doar un gest de aducere-aminte și de cinstire a unui fost domnitor al Principatului Moldovei; a demonstrat, dacă mai era cazul, importanța acordată de către autoritățile germane capelei ortodoxe din Baden-Baden și deplina integrare a acesteia în circuitul valorilor de patrimoniu ale statului german, ca un bun cu semnificații istorice și spirituale.

Concluzii

Fostul domnitor rămâne o figură puțin cunoscută românilor. Mai multe motive ar putea fi invocate pentru aceasta; probabil, cel mai important este reprezentat de traversarea, de către națiunea noastră, a aproape cinci decenii de regim comunist, în timpul cărora reperele „vechii lumi” trebuiau obturate până la dispariție, și de consecințele diverse ale acestei perioade nefaste, pe care le trăim și acum.

În ansamblul său, societatea românească a pierdut exercițiul cultivării memoriei și al identității vizuale. Prezervarea și promovarea patrimoniului material par adesea lipsite de sens la nivelul unei societăți care, din anumite puncte de vedere, încă încearcă să-și (re)găsească și să-și definească un mod propriu de acceptare și de înțelegere a momentelor și a gesturilor cu valențe identitare. În condițiile în care o întreagă scară de valori a fost, practic, pulverizată în perioada comunistă, reacomodarea cu varii aspecte eludate dintr-un trecut în bună măsură deformat și voit edulcorat se dovedește, adesea, mult mai dificilă decât se anticipa. Or, în atari circumstanțe, nu trebuie să surprindă faptul că multe din gesturile și momentele amintite în textul nostru, parte substanțială a exercițiului de menținere și de promovare a memoriei ca patrimoniu public, aparțin descendenților Sturdzești, care, după 1990, au încercat să reintegreze în circuitul firesc al valorilor românești și ieșene figura, epoca și amintirea lui Mihail Sturdza.

Mihail Sturdza a fost „oferit de către Consiliul Județean Prahova și de Muzeul de Istorie și Arheologie Prahova”.

⁵⁰ Wolfgang Gerstner, primarul orașului Baden-Baden; Stelian Stoian, ambasador al României la Strasbourg; Marcel Alexandru, consulul României la Strasbourg; Mariana Stoian, consul la Strasbourg; Mircea Cosma, președintele Consiliului Județean Prahova; Lia Maria Voicu, director al Muzeului de istorie și arheologie Prahova; Tatiana Pârvu, ambasador și reprezentant al Republicii Moldova pe lângă Consiliul Europei; IPS Teofan, Mitropolit al Moldovei și Bucovinei; IPS Serafim, Mitropolitul ortodox român al Germaniei, Europei Centrale și de Nord (și nu al Germaniei, Austriei, Luxemburgului și al Europei Centrale și de Est, după cum se arată în articolul semnat Ioan Popescu!); IPS Iosif, Mitropolitul ortodox român al Europei Occidentale și Meridionale; etc.

În acest context trebuie apreciat faptul că există, în plan local, în zona Iașilor, diverse locuri unde numele fostului domnitor se păstrează și poate fi asociat epocii de altădată. Existența unui liceu, a unei străzi, a unui monument constituie semne încurajatoare măcar pentru acest aspect – perpetuarea unor repere. Din păcate, în ceea ce privește o parte a patrimoniului istoric rămas din epoca regulamentară, situația nu este deloc liniștitoare. Ne referim aici mai ales la Obeliscul leilor, monument care necesită destul de importante lucrări de consolidare și restaurare, fapt semnalat, de mai mulți ani, de diverși specialiști din domeniul arhitecturii și sculpturii, aceștia propunând inclusiv unele planuri și proiecte de reabilitare⁵¹; în mod regretabil, acestea nu au avut nici un rezultat până acum, agenda autorităților locale fiind ocupată de alte proiecte.

⁵¹ Vezi, de exemplu, Alexandru Mihalache, Ioan Sasu, *op. cit.*, p. 545-546.

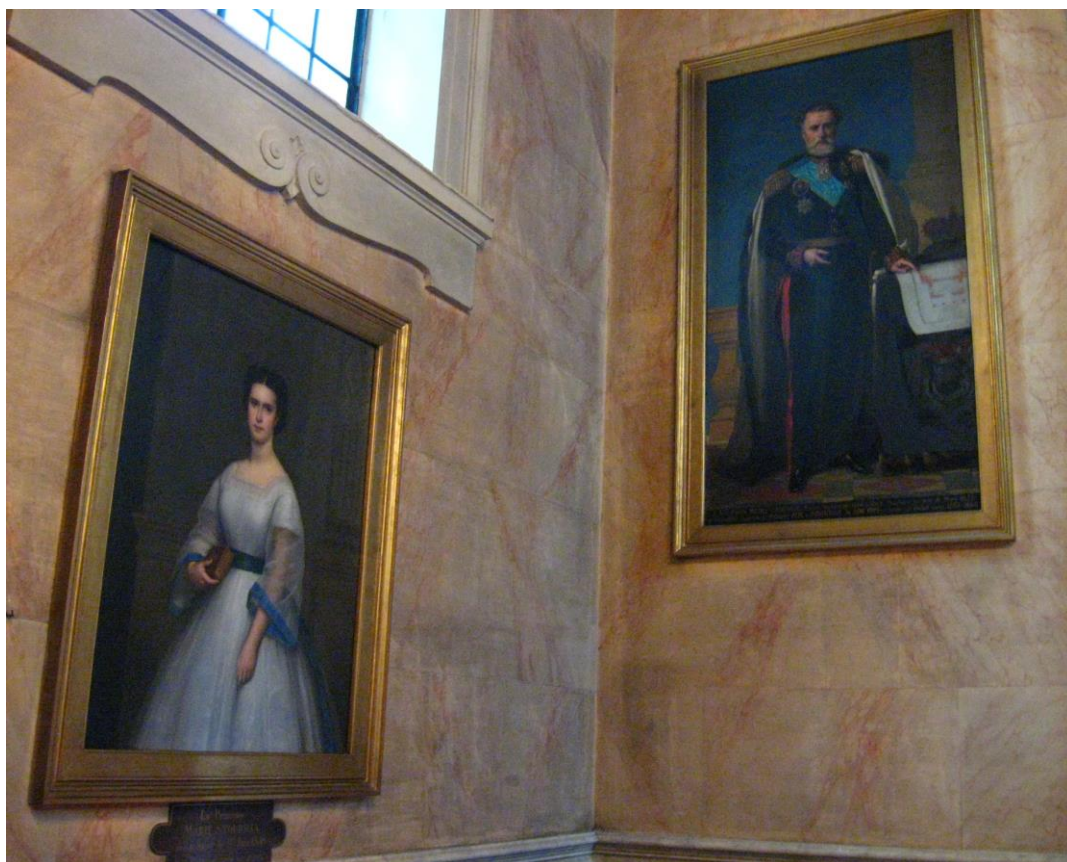
Ilustrații

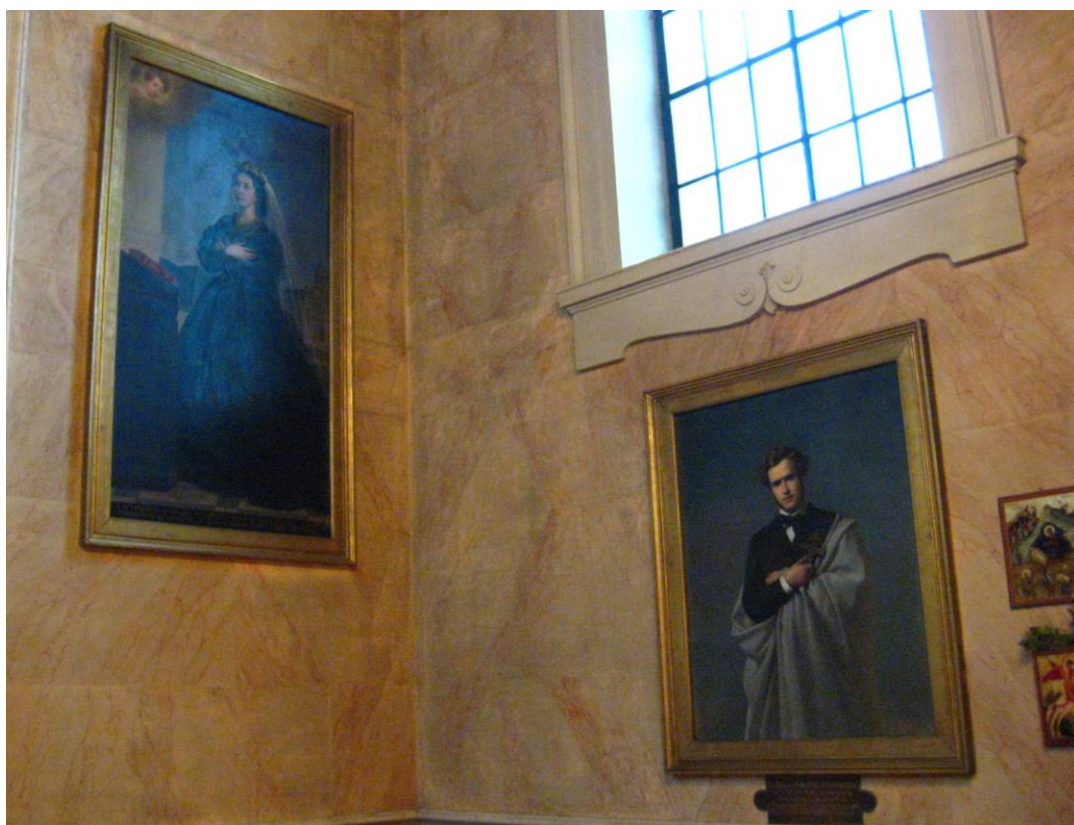
Placa memorială amplasată pe locul fostei Academii Mihăileane
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea, octombrie 2014)

Marca filatelică de 1,50 L din emisiunea *Domnitorii Moldovei (VI)*, emisă de Poșta Moldovei în noiembrie 2008 (imagine accesibilă *online* la adresa: http://www.moldovastamps.org/catalogue_stamps_issue.asp?issueID=208&lang=Ro)

Mihail Sturdza și fiica sa, Maria.
Tablouri din Capela ortodoxă de la Baden-Baden
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea, decembrie 2007)

Smaragda Sturdza, soția domnitorului, și fiul lor, Mihail.
 Tablouri din Capela ortodoxă de la Baden-Baden
 (foto: Mircea-Cristian Ghenghea, decembrie 2007)

Monumentul funerar dedicat lui Mihail, fiul domnitorului Mihail Sturdza
 și al soției acestuia, Smaragda, în Capela ortodoxă din Baden-Baden.
 (foto: Mircea-Cristian Ghenghea, decembrie 2007)

Monumentul funerar dedicat lui Mihail Sturdza și soției sale, Smaragda,
în Capela ortodoxă din Baden-Baden.
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea, decembrie 2007)

Capela ortodoxă de la Baden-Baden.
Vedere frontală
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea,
decembrie 2007)

Capela ortodoxă de la Baden-Baden.
Detaliu exterior
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea,
decembrie 2007)

Recepție la curtea domnitorului Gheorghe Bibescu

Ghica, recunoscut pentru relațiile sale dificile cu Adunarea obștească, *Gheorghe Bibescu* a suspendat-o (1844), inaugurând o *guvernare prin decrete domnești*.

Personalitatea cea mai interesantă a epocii regulamentare rămâne însă domnul moldovean *Mihail Sturdza* (1834–1849). Contradictoriu, ca timpurile în care a trăit și a guvernat, a fost apreciat pentru spiritul său gospodăresc, pentru calitățile intelectuale și simțul politic, după cum, în egală măsură, a fost condamnat pentru felul în care a înțeles să-și sporească averea, pentru modul în

Desenul realizat de către Charles Doussault, intitulat
Une soirée chez le Prince regnant à Iassy,
dar pe care autorii manualului de istorie din 1995 l-au prezentat drept
Recepție la curtea domnitorului Gheorghe Bibescu
(foto: Mircea-Cristian Ghenghea, octombrie 2014)

Bustul lui Mihail Sturdza aflat în fața capelei din Baden-Baden
(imagine accesibilă online la adresa: http://commons.wikimedia.org/wiki/File:Baden-Baden-Stourdza-Kapelle-21-Michael_Stourdza-gje.jpg)

Summary

Prince Mihail Sturdza is one of the controversial personalities in the Romanian history. Appreciated by certain historians and researchers for his administrative and political skills, blamed by others for his greed and the way in which he understood to increase his fortune, Mihail Sturdza and his epoch undoubtedly represent some reference points of the Romanian modernity. Excepting the historical writings, there are still testimonies bearing a special significance for the historical memory of our modernity regarding the prince and his time, both in Romania and abroad (especially in Germany, in Baden-Baden).

Keywords:

Mihail Sturdza, historical memory, monuments, symbols, Iași, Baden-Baden.

Philosophie et nation. Les Roumains entre question nationale et pensée occidentale à la fin du XIXe siècle

Cécile Folschweiller

Petite nation, grandes questions

Cette étude¹ est partie d'une curiosité philosophique à l'égard d'un espace culturel à la fois proche et lointain, la Roumanie, dont la production intellectuelle est en même temps fascinante et déroutante, paraît alternativement provocante et banale, où le lecteur français parfois se sent presque chez lui, d'autres fois cherche la porte d'entrée. Derrière de nombreuses références communes et lectures partagées, au-delà d'une terminologie souvent calquée sur celle de la pensée française, tous éléments formant en quelque sorte un terrain connu permettant de s'orienter, le paysage philosophique qui s'offre au regard est bien autre, son relief dépaysant. La place prise, par exemple, par la «philosophie de la culture» dans la tradition roumaine – comme dans la tradition allemande alors que ce n'est pas une catégorie de la philosophie française – est un élément d'altérité pour le lecteur français². Dans ce paysage, ce sont d'autres thèmes qui émergent au milieu de problématiques classiques et partagées, d'autres questionnements qui prennent le dessus voire s'imposent comme autant d'obsessions intellectuelles. Le regard roumain, aiguisé par la connaissance de diverses traditions de pensée, peut le reconnaître lui-même, comme le fait Costică Brădăţan, dont *l'Introduction à l'histoire de la philosophie roumaine au XXe siècle*, peu académique mais d'autant plus stimulante, est suscitée par ce constat: «Il va sans doute

¹ Elle est issue de la thèse de doctorat rédigée sous la direction de Catherine Durandin à l'INALCO et soutenue en 2009, intitulée «Les prémisses philosophiques du discours des intellectuels roumains aux temps de la construction de la nation (1866-1919)».

² Le découpage des domaines de la philosophie dans les différentes traditions nationales est très significatif et si l'on songe à l'histoire de la nation allemande, on pourra sans doute y étendre l'explication que donne Tudor Vianu lorsqu'il publie en 1945 en Roumanie son cours de philosophie de la culture: «D'où vient cet intérêt pour la philosophie de la culture? [...] Sans aucun doute de la réalité du problème culturel enraciné dans cette tendance à l'adaptation rationnelle, essentielle pour toute notre civilisation. Lorsque l'on connaît le chemin, on ne se pose pas de questions. Quand on se perd en forêt, on cherche des repères, la mousse sur les arbres, les points cardinaux. C'est le cas, peut-être, de l'homme de culture roumain. Lorsque l'on perd ses vieux repères d'adaptation irrationnels traditionnels, il est nécessaire de faire appel à la conscience, de méditer sur le problème de la culture roumaine et de la culture en général.» (*Filosofia culturii și teoria valorilor* [1945], Bucarest, Nemira, 1998, p. 349).

que la philosophie roumaine, au XXe siècle, a touché à peu près à l'ensemble de la problématique philosophique européenne classique (Dieu et les modalités de sa connaissance, l'âme et l'immortalité individuelle, la Création et la constitution du monde, la connaissance, le vrai, le bien, le beau etc.), problématique qui avait déjà été longuement fréquentée par toute une tradition de philosophes occidentaux respectables. Seulement, justement sur le fond de ces «grands débats» entamés chez nous au siècle dernier, une série de problèmes avaient dès le départ un statut privilégié, en tant que questions dont la solution était extrêmement *urgente* pour le métabolisme de la vie intellectuelle et spirituelle locale, et qui tous émergeaient à l'occasion d'un effort sincère de *compréhension de soi*: l'identité collective/nationale (et ses caractères incertains), les ressorts intimes de l'identité de soi, la fatalité (et le «boycott») de l'histoire, la marginalité et l'éternelle «recherche du centre», la création culturelle et l'originalité comme jalons ontologiques, la langue comme *Haus des Seins* etc.³».

C'est le centre de gravité de ce paysage intellectuel qui n'est pas situé au même endroit dans ces espaces de l'Europe orientale où la philosophie entretient avec l'histoire identitaire et nationale un rapport intime qui détermine pour longtemps les formes qu'elle prend. C. Brădăţan caractérise si bien la situation que l'on peut soutenir que le véritable «grand débat» philosophique est celui de l'entre-deux-guerres décrit en ces termes par l'historien K. Hitchins⁴, ce débat qui, en posant la question des voies de développement de la Grande Roumanie, creuse un gouffre entre européanistes et traditionalistes, entre «autochtonistes» et partisans de la «synchronisation» européenne. Il prend le pas sur tous les autres qu'il subordonne à son extrême urgence, embarquant avec lui le questionnement et les réflexions des philosophes. Lucian Blaga et Constantin Noica ont ainsi élaboré de vastes systèmes de pensée originaux mais qui, en étant aussi l'expression philosophique du problème roumain, risquent de se réduire à des métaphysiques de la culture roumaine, difficilement partageables et discutables au sein d'un débat philosophique européen. Mircea Eliade résume et entérine l'aboutissement du processus chez son mentor de l'époque, Nae Ionescu, professeur de philosophie charismatique de l'Université de Bucarest et idéologue de la Garde de Fer: «Le problème de l'âme roumaine est un problème ontologique avant d'être un problème historique⁵».

Le transfert de l'histoire dans la métaphysique, où la métaphysique perd son caractère détaché et abstrait pour devenir un enjeu existentiel individuel et collectif, est

³ Costică Brădăţan, *Introducere la istoria filosofiei româneşti în secolul XX*, Bucarest, Editura Fundaţiei culturale române, 2000, p. 12.

⁴ K. Hitchins, *România (1866-1947)*, Bucarest, Humanitas, 2003 (titre du chapitre 8, p. 333-373).

⁵ Mircea Eliade, *Postface* à Nae Ionescu, *Roza vânturilor*, Bucarest, Editura Roza vânturilor, 1990, p. 432.

l'aboutissement d'une courte mais dense histoire des idées en pays roumains, qu'Eugène Ionesco qualifie d'«interminable discours sur nous-mêmes» et qu'il trouve aussi ridicule que stérile: «Voilà cent ans que nous butons sur cette interrogation sans fin [...], cent ans que nous tournons en rond, [...] que nous nous posons les sempiternels problèmes de définition: c'est là notre vice mortel⁶», s'emporte-t-il en 1934 dans *Nu*, volume d'essais qu'il publie alors qu'il est encore en Roumanie. Ce discours obsessionnel est le symptôme d'une histoire problématique de la conscience de soi collective et nationale, d'un mode d'être historique placé sous le signe de la «précarité» et de la «fragilité»⁷. Les formes exacerbées de ce discours national donnent la mesure de l'urgence existentielle régulièrement exprimée par les penseurs et écrivains roumains. Si la philosophie roumaine apparaît traversée de part en part et de manière obsessionnelle par les problématiques de la culture et de la nation qui tendent parfois à orienter le traitement des autres questions, c'est que parallèlement la formulation des problèmes historiques et nationaux fut liée à un questionnement radical, existentiel, sur la raison d'être d'une nation dont la réalité échappait. «Comment peut-on être Roumain?», demande Cioran, alors qu'«être Français est une évidence⁸». Son expression de ce complexe de non-existence est connue. «Mon pays! Je voulais à tout prix m'y accrocher et je n'avais pas à quoi. Je ne lui trouvais aucune réalité, ni dans le présent, ni dans le passé. [...] Ma haine amoureuse et délirante n'avait pour ainsi dire pas d'objet; car mon pays s'effritait sous mes regards. [...] Que notre pays n'*existât* pas, c'était là pour nous une certitude⁹». Cioran se réfère pourtant à l'époque de la Grande Roumanie de l'entre-deux-guerres, à l'apogée de son extension territoriale suite aux gains issus des traités de paix de 1919!

Avant de devenir une «certitude», le doute s'est installé justement au moment de l'affirmation de l'État-nation roumain, dans les années 1860. Malgré la révolution avortée de 1848, l'union de 1859 sous le règne du prince Cuza est entérinée par les puissances européennes, la Constitution des Principautés Unies voit le jour en 1866, l'indépendance est reconnue en 1878, Carol de Hohenzollern est couronné en 1881, la Roumanie devenant une monarchie constitutionnelle à part entière, avant que les traités de 1919 achèvent le processus avec le rattachement de la Transylvanie, de la Bucovine et de la Bessarabie. Dans la foulée de 1848, l'organisation intérieure s'est faite tout

⁶ Eugène Ionesco, *Non*, Paris, Gallimard, 1986, p. 207-209.

⁷ Nous reprenons les expressions pertinentes de C. Brădăţan dans son introduction (intitulée «Philosophy, Geography, Fragility») au volume qu'il a coordonné: *Philosophy, Society and the Cunning of History in Eastern Europe*, London, New-York, Routledge, 2012.

⁸ E.M. Cioran, *La tentation d'exister*, Paris, Gallimard, 1956, p. 57.

⁹ «Mon pays» dans E.M. Cioran, *Transfiguration de la Roumanie*, Paris, L'Herne, 2009, p. 67. C'est Cioran qui souligne. Il avoue encore, en 1989, dans le numéro du *Nouvel Observateur* du 21-27 décembre, alors que l'insurrection roumaine bat son plein, qu'il réfléchissait à un article intitulé «Le néant valaque».

aussi rapidement: en quelques années les Roumains réalisent une réforme agraire, se dotent d'un Parlement et d'une administration d'État, organisent l'armée, fondent deux premières universités à Iași et à Bucarest. La création des Principautés Unies que l'on commence à appeler Roumanie entérinait ainsi les premiers succès d'importance du nationalisme roumain, si le nationalisme est bien, comme Hobsbawm le définit avec Gellner, «essentiellement un principe qui exige que l'unité politique et l'unité nationale se recouvrent¹⁰». Mais la définition reste partiellement tautologique, tout en exprimant bien, par ce caractère tautologique, l'insatisfaction qui se fait jour en Roumanie: en quoi consiste cette unité nationale incarnée par l'unité politique?

La rapidité même du processus semble en effet avoir créé un sentiment de contingence historique. Au moment où la nation paraît avoir trouvé son assise politique, elle se dérobe. Sa langue et sa culture que l'Académie ne réussit pas à préserver des modes françaises importées par les «bonjouristes», son histoire ignorée voire falsifiée par ses propres intellectuels, ses institutions précaires et en décalage par rapport à la réalité sociale car trop brutalement copiées sur celles de l'Occident, l'indépendance de 1878 vécue comme une imposture, tout cela souligne sa fragilité. Il y a là les symptômes d'une crise d'identité atteignant la question des fondements. Il ne s'agit plus, comme dans la première moitié du XIXe siècle, d'un «qui sommes-nous? Qui sont les Roumains?» (des Daces, des Latins, des sujets de tel Empire?), d'un «où sommes-nous?» (en Orient, en Occident? dans l'Empire, dans une communauté spirituelle roumaine?), mais d'un «que sommes-nous?», question plus fondamentale par rapport à laquelle l'incarnation de l'unité roumaine dans un État politique autonome doté de tous ses attributs et symboles (un nom, un drapeau, une capitale, une constitution) apparaît décalée.

Cette mise en question radicale qui pointe, vingt ans après 1848, le défaut de légitimité et de raison d'être des formes modernes de la nation roumaine, est le fait des jeunes intellectuels¹¹ de *Junimea* regroupés autour de Titu Maiorescu qui en 1868 formule clairement la critique en termes de «formes sans fond¹²». Il vise par là le système politique et culturel moderne et libéral, interprété comme l'importation du modèle occidental, notamment français, dans un espace où il se retrouve en total décalage, plaqué sur une réalité qui ne lui correspond pas. La formule fait mouche et la critique est durable. «Les Roumains, qui n'ont à peu près rien créé, ont à peu près tout

¹⁰ E. Hobsbawm, *Nations et nationalismes depuis 1780. Programme, mythe, réalité*, Paris, Gallimard, 1992, p. 26.

¹¹ Nous nous permettons d'employer ce terme bien qu'il soit habituel d'en dater la naissance à l'affaire Dreyfus en 1898. Si le mot aurait été anachronique dans les Principautés roumaines de 1870, l'activité de ces jeunes gens cultivés et surtout la conception qu'ils en avaient (légitimer par le savoir leur intervention dans le débat public voire politique) le justifient.

¹² «În contra direcției de astăzi în cultura română» [Contre l'orientation actuelle dans la culture roumaine], dans Titu Maiorescu, *Critice*, Bucarest, Minerva, 1984, p. 127-135, traduit ici en annexe.

emprunté», proclame à nouveau scandaleusement le critique littéraire G. Ibrăileanu en 1909¹³. Le retour sur le processus de constitution de l'individualité nationale mène à la découverte humiliante qu'elle s'est alimentée en grande partie hors d'elle-même, que toute sa culture moderne est exogène. Dans une telle situation, et au moment où les nations s'affirment partout, il n'apparaît plus certain que la raison d'être de la jeune Roumanie se trouve essentiellement en elle. Comme si elle souffrait d'une déficience congénitale, d'un défaut originaire de réalité ontologique. Le problème d'identité s'est fait question existentielle.

À question existentielle, réponses philosophiques. La multiplication des références au champ philosophique, à ses concepts, à ses thèses, à ses auteurs, à la démarche même de la philosophie, est une caractéristique du discours junimiste, symptomatique du changement de niveau du questionnement, alors même que la majorité des membres du cénacle ne sont pas philosophes et que ce terme renvoie à une pratique encore marginale et sans assise institutionnelle dans la Roumanie d'alors. Mais ce sont ceux que l'on qualifie comme tels, souvent de manière ironique, voire méprisante, qui donnent le ton. Ceux aussi qui se distingueront par une œuvre intellectuelle durable: à côté de Titu Maiorescu, Vasile Conta, auteur du premier système philosophique roumain avec sa «théorie de l'ondulation universell», Mihai Eminescu, le «poète national», dont les articles de fond dans les quotidiens roumains sont truffés de réflexions philosophiques, Alexandru Xenopol, prioritairement connu comme historien mais auteur d'une «Théorie de l'histoire» qui est une philosophie de l'histoire, ou encore, dans une deuxième génération, Constantin Rădulescu-Motru, élève de Maiorescu et auteur d'une philosophie du «personnalisme énergétique» qui se veut une «philosophie roumaine». Tous ont fait des études de philosophie dans les universités occidentales, à Vienne, Berlin, Leipzig, Paris ou Bruxelles. Tous également se sont engagés de manière publique et ont engagé la philosophie avec leur discours, et la portée philosophique de leur œuvre ne réside pas que dans leurs écrits consacrés. Leur pratique de la philosophie dans la petite société intellectuelle roumaine de l'époque est beaucoup plus diffuse, elle innerve leur action culturelle et politique, leurs pratiques d'enseignants, leurs articles de presse, sans être confinée dans un genre d'écriture fixé.

Dans ce long «effort de compréhension de soi» et l'«interminable discours» qui l'accompagne, le moment junimiste apparaît donc comme un tournant et comme un moment fondateur car aussi bien la source du «grand débat» des années 1920-1930 que les débuts de l'école de philosophie roumaine remontent à Maiorescu. Celui qui a participé à l'organisation de l'université et a formé par ses cours de philosophie plusieurs générations d'étudiants se trouve aussi à l'origine de cette nouvelle forme de

¹³ *Spiritul critic în cultura românească* [1909], Bucarest, Minerva, 1984, p. 12.

questionnement identitaire et des tentatives de réponses philosophiques dont les pensées de l'entre-deux-guerres sont un aboutissement. Car si la génération junimiste a fait un travail critique d'analyse des formes de la modernité roumaine, implicitement il s'agissait aussi de rechercher, retrouver ou reconstruire ce «fond» qui échappe, ces fondements qui manquent à l'établissement de la nation roumaine.

L'un des enjeux de l'étude de cette période est de démêler certaines filiations idéologiques tortueuses et parfois paradoxales qui structurent l'histoire intellectuelle de la Roumanie moderne, où la fin du XIXe siècle représente une bifurcation essentielle. Or à première vue, la cohérence des pistes suivies et des emprunts effectués échappe. Comment vouloir à la fois, comme Maiorescu, repartir de zéro et développer une pensée évolutionniste du développement progressif? Pourquoi trouve-t-on chez ces auteurs si peu de philosophie politique alors que la critique partait d'abord d'une réaction à l'idéologie de la révolution de 1848 et qu'elle a débouché sur un engagement politique? Quel lien philosophique peut-il y avoir entre des pensées aussi différentes que celles du matérialiste Vasile Conta et de l'idéaliste Mihai Eminescu qui puisse jeter une lumière sur leur commun nationalisme aux relents xénophobes qu'ils lient tous deux à leurs options philosophiques? Pourquoi les Roumains en quête de légitimation nationale par l'histoire accordent-ils une telle importance à un auteur comme Schopenhauer, qui nie aussi bien la réalité des peuples que celle de l'histoire? Comment expliquer la lecture totalement négative qui est faite de Rousseau, ce premier critique des Lumières abstraites et penseur sensible aux problèmes des petites nations? Quel rôle joue la lecture approfondie mais sélective de Kant chez les penseurs de cette génération et comment aboutit-elle à un retour en force de la métaphysique? Et, *last but not least*, pourquoi ces références constantes à la tradition de pensée occidentale pour remettre sur sa voie propre et authentique une Roumanie aveuglée par ce même modèle occidental, selon eux?

Face aux questions formulées précédemment, le commentaire roumain existant, et il est volumineux sur ces auteurs classiques, laisse en effet sur sa faim. Soit parce qu'il ne les a pas posées, au profit d'autres approches¹⁴, soit parce que le contexte idéologique ne pouvait que le pousser à mal-traiter ce mouvement intellectuel politiquement conservateur. Résultat: «Il est effarant de voir à quel point Maiorescu a pu être mal lu. [...] La thèse culturelle la plus discutée de chez nous est aussi la plus mal comprise», constate Nicolae Manolescu dans son *Histoire critique de la littérature roumaine*¹⁵. Quant aux préoccupations de l'histoire intellectuelle roumaine d'après

¹⁴ Ces auteurs ont été prioritairement traités par des historiens ou des littéraires, étant souvent considérés comme n'étant pas de véritables philosophes. Plus généralement, comme le remarque Marta Petreu, c'est toute la philosophie roumaine qui est déconsidérée par la plupart des philosophes roumains (*Filosofii paralele*, Iași, Polirom, 2013, p. 11).

¹⁵ Nicolae Manolescu, *Istoria critică a literaturii române*, Pitești, Paralela 45, 2008, p. 364, 368.

1990, elles se sont prioritairement tournées vers l'ambivalente et sulfureuse période de l'entre-deux-guerres, vue à la fois comme le moment funeste du dérapage nationaliste et comme la grande époque d'une Roumanie enfin elle-même, territorialement, politiquement, culturellement, intellectuellement accomplie, celle qui a formé la brillante génération de Cioran, Eliade, Ionesco et Noica, celle dans laquelle beaucoup de Roumains sont tentés de retrouver leurs assises. Les Junimistes et les intellectuels de leur époque font un peu figure aujourd'hui d'auteurs démodés mais leur actualité peut difficilement être occultée si l'on songe que leur attitude critique était motivée par l'évolution d'une société en «transition¹⁶», désorientée par l'importation des formes de la modernité occidentale. Il est d'autant plus gênant que le schéma interprétatif simplificateur hérité de la période communiste continue de se perpétuer en dépit des études de qualité qui ont tout de même été publiées après 1990¹⁷. Selon ce vieux cliché, *Junimea* aurait impulsé, en réaction contre l'influence française libérale révolutionnaire et républicaine à l'œuvre chez les quarante-huitards, un grand virage vers la pensée allemande romantique, idéaliste, métaphysique, nationaliste et conservatrice. Cette interprétation ne manque pas d'arguments sérieux et à la lecture des textes qui peut l'étayer s'ajoute une certaine coïncidence des situations roumaine et allemande du point de vue du processus de constitution de la nation. Mais les choses sont autrement plus complexes. Non seulement les quarante-huitards roumains sont déjà très influencés par la pensée allemande, y compris par ses variantes conservatrices, mais les Junimistes vont lire et chercher des arguments dans un éventail européen intellectuel et idéologique bien plus large et ouvert que ce segment de pensée allemande.

Du point de vue des «transferts culturels», l'histoire intellectuelle roumaine est donc un cas d'école, complexe et passionnant. Outre qu'elles sont loin d'être exclusives, les deux influences française et allemande sont, dans la deuxième moitié du xixe siècle roumain, concomitantes, l'une utilisant parfois l'intermédiaire de l'autre. Quand ce n'est pas l'intermédiaire roumain qui permet aux Français de lire un auteur allemand comme Schopenhauer¹⁸. Démêler les fils de cette trame doit pouvoir éclairer grandement les questions de fond évoquées, à condition de déterminer les modalités de cette réception forcément sélective. Si concepts, arguments et thèses de la philosophie occidentale viennent servir de prémisses au discours politique et culturel sur la nation en Roumanie, c'est en reposant eux-

¹⁶ Le mot apparaît chez Maiorescu, interprétant les années 1860-70 comme une «époque de transition» (*Critice, op. cit.*, p. 181).

¹⁷ Signalons, entre autres, celles de Marta Petreu, Mona Mamulea, Dan Mănuță, Ciprian Șiulea...

¹⁸ C'est J.-A. Cantacuzène, membre de *Junimea*, qui traduit et publie pour la première fois en français les textes essentiels de Schopenhauer entre 1880 et 1889.

mêmes sur des prémisses roumaines à leur réception, sur des représentations préalables, une langue qui les modèle et des débats déjà constitués.

Le diagnostic des «formes sans fond».

La crise roumaine et la crise de la philosophie

Une génération après 1848, les ambitions nationales des Roumains ainsi que leurs premières réalisations en ce sens – et elles sont indéniables et nombreuses – se retrouvent donc réduites à l'état «d'illusions perdues», de «formes sans fond» et autres «mots vides» par un petit groupe de jeunes intellectuels à peine rentrés d'Occident. Qui sont-ils pour se permettre de dégonfler ainsi l'idée d'État-nation roumain de toute réalité? Des «philosophes», dit-on d'eux en utilisant le terme plus comme une insulte que comme une qualité. L'analyse de la thèse des «formes sans fond» et de son arrière-plan intellectuel confirme, comme nous l'avons montré, qu'il y a une cohérence dans les influences philosophiques des Roumains à première vue hétéroclites, voire contradictoires. L'évolutionnisme positiviste anglais de Buckle complète en même temps qu'il relativise l'évolutionnisme allemand par sa dimension empiriste. L'empirisme nominaliste des Grecs antiques (Sophistes, Cyniques, Stoïciens) puis des modernes (Locke) lus par les Junimistes est un indéniable fil conducteur vers la sensibilité, voire l'allergie, aux «mots vides». Les «pensées sans matière» (c'est-à-dire sans intuition) de Kant, l'instaurateur de la critique de la raison, vont dans le même sens. Rousseau, comme Schopenhauer mais d'un autre point de vue, est avant lui un déchiffreur des apparences et un démystificateur d'idéologies. Et c'est ce Rousseau-là, critiqué par les Lumières dont il avait vu très tôt les failles, qui a inspiré les Roumains, mais en toute discrétion, celui du *Contrat social* servant au contraire de repoussoir public aux conservateurs que sont les Junimistes. *Le Monde comme volonté et comme représentation* de Schopenhauer est la grille de lecture d'un monde roumain qui n'est que représentation, que forme, pour Maiorescu et Eminescu. La sensibilité de ces auteurs aux questions liées à la société se complète des analyses des contemporains de Marx dont le regard critique détecte la base économique de la vie sociale sous les structures politiques de l'État. Les scientifiques et philosophes de la fin du siècle que Maiorescu commence à lire et que Rădulescu-Motru cite abondamment (Wundt, Nietzsche par exemple) travaillent aussi dans cet esprit de démystification propre au XIXe siècle qui décèle le fond caché des choses derrière la surface et ouvre ainsi «l'ère du soupçon». Cet esprit critique d'un nouveau genre, après celui des Lumières, n'a pu qu'aiguïser les soupçons des Junimistes quant au bien-fondé de leur nation moderne.

La vision désenchantée de la nation qui se cristallise dans l'expression de Maiorescu apparaît comme la rencontre de l'esprit philosophique de cette fin de siècle

occidental avec l'expérience roumaine. Eminescu le dit clairement dans l'un de ses tout derniers articles, appartenant à la demi-douzaine de textes écrits pendant sa courte et ultime rémission de la fin de l'année 1888, après cinq ans de silence et quelques mois avant sa mort. Succédant à un texte justement intitulé «Forme et fond», cet article tire une sorte de bilan désabusé et lucide de la vie matérielle et intellectuelle des peuples européens: La lutte entre les gouvernements et les peuples, la colère qui agite les partis politiques les uns contre les autres, la confrontation des différentes classes sociales, tout cela est sans conteste la forme d'une grave maladie générale de l'époque. On la trouve dans tous les pays, quoiqu'elle prenne dans chacun un nom différent. Mais une forme plus grave encore de cette maladie est sa forme spirituelle, cette insatisfaction profonde et cette mélancolie, indépendantes des liens nationaux ou d'autres, sans rapport avec les frontières politiques ou la situation sociale, et qui emplit cependant l'âme de tout homme qui se trouve au niveau de la civilisation contemporaine. [...] En ce qui concerne la philosophie, le pessimisme est à la mode: Schopenhauer est son Dieu, Hartmann son prophète. Le positivisme d'Auguste Comte ne fait aucun progrès; les philosophes français n'étudient plus que la psychophysologie, la philosophie anglaise ne mérite plus le nom de métaphysique et s'occupe de questions pratiques d'ordre secondaire mais pas de solutions à des problèmes universels. Seule l'Allemagne a une métaphysique vivante, mais celle-là aussi est sombre et désespérée. Ce n'est pas nous qui allons contester les mérites extraordinaires du grand philosophe allemand. En vérité, il a dissipé par ses critiques énergiques ce philosophisme fait d'une phraséologie vide et stérile que Hegel avait introduite et qui avait dominé les esprits un quart de siècle durant. [...] Il était nécessaire que l'atmosphère scientifique soit purifiée des miasmes d'une phraséologie dans laquelle des mots abstraits vides de contenu et ne signifiant à peu près rien prétendaient résoudre les problèmes de l'univers. Mais c'est justement cette critique méritoire de la phraséologie stérile qui a découvert également la contradiction constante entre nos idées et les formes de la civilisation, elle nous a découvert la nécessité de vivre au milieu d'institutions qui nous paraissent mensongères et elle nous a rendus pessimistes¹⁹.

Belle évocation, quoique partiellement recopiée d'un ouvrage de Max Nordau qui venait de paraître²⁰, du phénomène décrit par Léo Freuler comme «la crise de la philosophie au XIXe siècle²¹». Les «formes sans fond» seraient donc le nom roumain de cette maladie européenne. On comprend mieux, au passage, le sens de la traduction,

¹⁹ M. Eminescu, *Opere III*, op. cit., p. 666-668.

²⁰ La partie centrale du passage, caractérisant la situation de la philosophie européenne, est recopiée de *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit* de Max Nordau (Leipzig, 1883) comme le montre D. Vatamaniuc (*Manuscrisele...*, op. cit., p. 299).

²¹ Léo Freuler, *La crise de la philosophie au XIXe siècle*, op. cit.

dès 1870 dans les *Convorbiri* par Maiorescu, de l'opuscule de Schopenhauer «Contre la philosophie universitaire» dans un pays pourtant encore dépourvu de toute tradition philosophique universitaire. Xenopol s'en était étonné en ces termes²². Mais c'est que Schopenhauer, en y dénonçant les formes sans fond de la philosophie idéaliste allemande de Fichte, Schelling et Hegel, devait ouvrir les yeux au public roumain sur l'analogie de tous les discours prétentieux mais vides, qu'ils soient philosophiques, politiques, ou culturels.

Certes les symptômes roumains de la maladie prennent d'abord la forme d'une affection du sentiment national. Les origines de la maladie sont pourtant indépendantes de la situation nationale du peuple, dit Eminescu, mais la possibilité de porter le diagnostic apparaît liée à l'expérience de la crise vécue. La maladie de l'esprit européen s'enracine dans un «désenchantement du monde», purgé de toutes ses explications mystificatrices, religieuses et métaphysiques, et ses symptômes roumains se manifestent exactement sous cette forme. La nation que les quarante-huitards ont prétendu construire est introuvable en 1880, elle se dégonfle comme un ballon de baudruche dès que l'on tâte de sa consistance. «Expression géographique» dans un traité, mot vide dans une Constitution elle-même résultat de grands discours sur les droits universels déduits de la nature humaine, la nation roumaine est une simple *entité*, au sens philosophique du terme: réalité dévaluée, essence abstraite, objet considéré comme un être doué d'une unité réelle alors que son existence objective n'est fondée que sur des rapports. Dénoncer de telles entités est exactement le travail de la science et de l'empirisme contre la métaphysique spéculative, et la philosophie du XIXe siècle, contrainte de faire ce travail sur elle-même suite à l'échec des grands systèmes en a fragilisé voire éliminé certaines (l'âme, la matière).

Si la question de la réalité problématique de la nation n'est pas l'origine mais plutôt un effet de la remise en question de valeurs, de principes et d'idées, dans les espaces où les deux coïncident il est plus difficile de distinguer la cause et l'effet. La problématique nationale concrète, historiquement vécue, a probablement rendu les intellectuels roumains plus rapidement sensibles à ce type de questionnement philosophique et favorisé l'appropriation si rapide de cette philosophie la plus contemporaine en Roumanie, en même temps que la maturation de l'esprit philosophique démystificateur préparait la remise en question de l'État-nation roumain. La critique de *Junimea* serait peut-être passée inaperçue si elle n'avait pas fait la jonction entre un état de crise dans les Principautés roumaines et

²² Xenopol commente depuis Berlin dans une lettre à Negruzzi (18 janvier 1871) la publication du texte dans les *Convorbiri*: le texte «est magnifique, bien entendu; seulement je ne sais pas si pour nous il a une valeur particulière. [...] [II] est trop local, trop orienté contre la situation qui règne en Allemagne pour correspondre “*eo ipso*” à notre situation» (*Studii și documente...*, *op. cit.*, II, p. 98).

un autre dans la vie intellectuelle et philosophique européenne. Ces deux crises, chacune à leur niveau, sont déjà des symptômes du questionnement de la modernité sur elle-même. Le «paradoxe roumain»²³ consiste dans le fait que dans ces contrées la modernité naît en même temps que la réaction anti-moderne.

Summary

This article presents the main directions of a wider study in the field of history of ideas that tries to point out the philosophic and intellectual coherence of the Junimist current placed between the critics of the Romanian society and the western thinking, the opening toward European debates and the persistence on national realities. From this perspective, the disillusioned remark made by the junimists in relation to Romanian culture – included in the concept of “forms without substance” – seems to be synchronized to the intellectual climate of the time and much more than a simple conservatory reaction. The following features – evolutionism, scepticism, confidence in science and the demystification attitude, that characterized the junimist thinking anchor the national issue as well, a lot deeper than we might believe into the European philosophic and intellectual debates that, at the end of the 19th century, are characterized, mainly, by a crisis. A crisis of modernity.

Keywords:

Junimea, Titu Maiorescu, the crisis of modernity, Romanian culture, western thinking

²³ Sorin Alexandrescu, *Paradoxul român*, Bucurest, Editura Univers, 1998 et *Privind înapoi, modernitatea*, Bucurest, Editura Univers, 1999.

Romanian Political Journals from Transylvania and Hungary and their Lawsuits (1867-1914)*

Vlad Popovici

Both the events' contemporaries and historians have written about the lawsuits of the Romanian political publications from Transylvania and Hungary. However, no one undertook a synthetic, long-term analysis of this very interesting type of interaction between the Hungarian state and the nationalist political opponents. In general, criteria for tackling this topic were: the involvement of some personalities (Alexandru Roman, George Barițiu, Ioan Slavici, Aurel C. Popovici and others), journals that were renowned in the epoch ("Federațiunea", „Gazeta Transilvaniei”, "Observatoriul", "Tribuna" etc.) or simply the generosity of the preserved memoirs and epistolary sources (I. Slavici, Valeriu Braniște). The result was a myriad of studies, unequally distributed chronologically and thematically, but valuable and indispensable to the present effort of organising the research field. We must emphasise the fact that a comprehensive approach to the subject was affected in time by the gaps in press history, whose researchers, preoccupied exclusively by biographical and monographic aspects, did not seem interested not even in identifying the complete list of the Romanian political publications from Transylvania and Hungary, and even less so in an exhaustive inventory of the lawsuits which the former were involved in. Starting from these premises, our study will try to offer a preliminary synthesising perspective on the topic, with the hope that a new analytical model and a different approach will generate the much needed methodological debates and will give an impulse to future research.

* This paper was supported by CNCS-UEFISCDI through the research project PN-II-PCE-2011-3-0040. A previous version of this paper was published in Romanian language: Vlad Popovici, *Jurnalele politice românești din Transilvania și Ungaria și procesele lor de presă (1867-1914)*, in Varga Attila, Iosif Marin Balog (eds.), *Diversitate culturală, realități politice și multiconfesionalism în Transilvania și Banat (sec. XVIII-XX). Cercetătorului științific gr. I Dr. Dumitru Suciuc la împlinirea vârstei de 70 de ani*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2014, p. 275-290. The paper was translated by Mihaela Mehedinți-Beiean.

The Romanian political press from Transylvania and Hungary (1867-1918)

Previous to the Dualist Compromise, the Romanian political press from Transylvania and Hungary included only four titles: “Gazeta Transilvaniei”, “Telegraful Român”, “Concordia” and “Albina” (the latter issued in 1866).

Between 1867 and 1918, in Dualist Hungary approximately 270 Romanian periodical publications belonging to the category of newspapers and magazines have been published (this number does not include calendars, almanacs or the churchly and bureaucratic yearbooks). So far no exact statistical and quantitative analyses concerning the Romanian periodicals’ chronological distribution and period of issuance exists,¹ but one can safely affirm that their number grew dramatically starting with the 1880s and exploded at the beginning of the 20th century². Thematically, the Romanian press from Hungary covered the epoch’s entire socio-economic spectre, including daily newspapers, political journals, churchly official publications, some parties’ organs, pedagogical press, economic newspapers, literary and humorous periodicals, etc. Behind the publications there were ecclesiastical institutions, editorial consortia, families or merely individuals – depending upon the periodical’s nature, the purpose of its publication and the size of the necessary investment.

Within this vast ensemble, the political press occupies a special place, because, unlike other journalistic initiatives, editing a political newspaper imposed the obligation of paying a surety – a sum of money that guaranteed the coverage of the possible financial sanctions that could emerge from lawsuits. This was the reason for which many of the Romanian periodicals avoided becoming involved in political debates, this terrain remaining open, for a long time, to only a few large actors – well-established newspapers, led by important figures of the political-national movement. Within these circumstances, between 1867 and 1918 only approximately 15% of the Romanian periodicals from Hungary had a political nature; their complete list and intervals of issuance are presented in the Appendix.

Chronologically, three distinct segments can be delineated.

Between 1867 and 1883 the number of political newspapers was small (9), their frequency of issuance being of 2-3 numbers per week. The typographical centres were: Sibiu, Braşov, Timișoara, Pest and Vienna. The main titles were:

¹ The Romanian historiography on the subject mostly consists of a multitude of short and medium-sized monographs dedicated either to newspapers or to their editors. Most of the works that synthesise the available data are outdated or approach the subject from an obsolete perspective: Nicolae Iorga, *Istoria presei românești. De la primele începuturi până la 1916. Cu o privire asupra presei românești din zilele noastre* de C. Bacalbașa, At. Soc. „Adevărul”, Bucharest, 1922; Mircea Popa, Valentin Tașcu, *Istoria presei românești din Transilvania de la începuturi până în 1918*, Tritonic, Cluj-Napoca, 2003; M. Popa, *Incursiuni în presa românească*, Eikon, Cluj-Napoca, 2009.

² See the Appendix.

“Gazeta Transilvaniei”, “Telegraful Român”, “Concordia”, “Albina”, “Federațiunea”, “Observatoriul”, “Luminătoriul”.

Between 1884 and 1900 the number of Romanian political publications grew (13), the first daily newspapers appeared and new typographical centres emerged: Reșița, Blaj, Orăștie, Arad. The main titles were: “Gazeta Transilvaniei”, “Telegraful Român”, “Luminătoriul”, “Tribuna”, “Unirea”, “Dreptatea”, “Revista Orăștiei”, “Tribuna Poporului”.

Between 1901 and 1918 a quantitative explosion of the Romanian political press from Hungary occurred. During this period, 30 political newspapers were published and the number of typographical centres grew to 11: Sibiu, Brașov, Arad, Blaj, Lugoj, Orăștie, Budapest, Șimleu Silvaniei, Caransebeș, Oravița, Cluj. After 1914 some of these periodicals appeared in exile, at Bucharest or in USA. The main titles were: “Gazeta Transilvaniei”, “Telegraful Român”, “Tribuna”, “Tribuna Poporului”, “Drapelul”, “Libertatea”, “Activitatea”, “Lupta”, “Românul”.

Even if some of these 30 newspapers were short-lived (or even appeared in a single number, as occasional election newssheets), the quantitative and qualitative advance in comparison with the previous periods is obvious. The growing number of daily political newspapers, the increase of the number of pages, the ever larger circulation and the improving typographical quality can be regarded as signs indicating the presence of an interested public, but also as consequences of the political, social and mental changes brought about by the beginning of the 20th century. Firstly, the fact that Romanians abandoned the political passivity that had lasted for 35 years generated hopes and coagulated energies, which were also felt in the journalistic field. Secondly, the increasing professionalization of the political domain, coinciding with the disappearance of the Romanticist generation, also meant a numerical growth of the regional political press. But a third factor was much more important: the formation of a readers’ pool that could ensure the periodicals’ financial support. This last factor was the result of the Romanian middle class’s consolidation through an increased access to medium and university education, of changes in mentality (the growing need of being informed) and, not lastly, of the mass of voters’ ever larger involvement generated by decreasing illiteracy rates.

But the gradual quantitative growth of the Romanian press in general and especially of the political one also led, somewhat naturally, to a gradual increase in the number of press crimes, lawsuits and related convictions.

Press-related legislation in Dualist Hungary

The origin of political lawsuits must be sought in the legislative changes that occurred in Hungary after 1848 and in the relationship between the Hungarian authorities and the nationalities' representatives. During the first decade of Dualism (1867-1878), in Hungary the old Hungarian press law (Law XVIII/1848) was reactivated. It specified substantial sums for the surety: 5,250 Florins for a political newspaper that was issued twice a week and 10,500 for one that appeared three times a week or daily³. But the law was not uniformly applied, its conditions varying according to the historical regions that comprised the newly reinstated Kingdom of Hungary, which made press historians consider that particular period a 'provisional' one.⁴ For the territory of the Grand Principality of Transylvania, for example, the Austrian ordinance of 1852 regarding the press was in force in the period 1867-1871. As it was drafted during the neo-absolutist era, this law was initially aimed against the Hungarian press, but, after 1867, Hungary's government adopted it and used it against the nationalities' journals⁵. It was only in 1872 that the stipulations of Law XVIII/1848 were extended to Transylvania as well, remaining in force until 1878.

During this latter year, a new press law was voted, largely due to MP Csemegi Károly, a law that stipulated, amongst other things, the payment of a 2,500 Florins surety for a twice a week issuance and 5,000 Florins for a periodical that appeared three times a week or daily. It was compulsory to pay the surety in state bonds with a low interest rate (4% per year). The new law thus stipulated a smaller surety, enlarging the possibility of conducting press-related activities, but, on the other hand, it increased the authors' and the editorial office's responsibility, as they could be much more easily accused and judged. When the law was adopted, the costs for a newspaper that was issued three times a week (150 numbers per year) in Hungary's capital city were 10,000 Florins⁶, which involved an investment of minimum 15,000 florins in order to print a newspaper three times a week during an entire year.

Lawsuits concerning the press were judged by courts with jurors. Between 1867 and 1872 lawsuits were judged by the supreme regional judicial forum, a

³ Nicolae Teșculă, *Presa social-politică săsească din Transilvania (1850-1876)*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, 2010, p. 96-101; Gelu Neamțu, *Alexandru Roman, marele fiu al Bihorului (1826-1897)*, Fundația Culturală „Cele Trei Crișuri”, Oradea, 1995, p. 32.

⁴ N. Teșculă, *Presa social-politică săsească...*, p. 101. For instance, in Transylvania, the older, much harsher, Austrian press law from 1852 was in force until 1871. In Banat a special ordinance of the Ministry of Justice was applied until 1873. Due to their autonomy, Croatia, Slavonia and Fiume received different press laws.

⁵ Eugen Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română în Transilvania și Ungaria*, Tipografia Voința Națională, Bucharest, 1895, p. 111.

⁶ Nicolae Teșculă, *Presa social-politică săsească...*, p. 101; G. Neamțu, *Alexandru Roman...*, p. 145; Idem, *George Barițiu. Gazetele și procesele sale politice*, Argonaut, Cluj-Napoca, 2011, p. 90.

stipulation criticised because these superior courts were situated in towns in which the Hungarian population represented the majority. This fact meant that the entire judicial corps (especially the jurors) was exclusively Hungarian. After 1872 these lawsuits were judged by town courts as well, which came to the rescue of some Romanian and Saxon newspapers: as they were usually issued in towns with a predominantly Romanian or Saxon population, they had a very good chance to escape conviction⁷. As a result, in 1886, the juror court from Sibiu, which constantly acquitted the Romanian and Saxon culprits, was dissolved and the subsequent lawsuits took place only at Cluj and Târgu Mureş – towns that had a Hungarian majority. Therefore, after 1886 the number of acquittals dropped dramatically and punishments took on an upward trend⁸.

According to Law XVIII/1848, press crimes could be punished with up to a year in prison or, if they were continuous and grave, with up to two years in prison and a fine of 200 Florins. Jail time could be reduced, but in this case the fine was higher (for example, one sentence was commuted from 2 years and a 200 Florins fine to 1 year and 500 Florins)⁹. The legislation of the year 1878 made the punishments even harsher and after the *Memorandum* (which, in essence, was also a press-related lawsuit) convictions reached two and a half years in prison¹⁰. Punishments could be postponed or temporarily interrupted in a series of situations, such as a serious illness or the death of a close relative (wife, children, brothers, sisters, parents). In some situations that involved a precarious medical state of the culprit, the prosecution decided to interrupt the action in justice and, as in 1 or 2 years the political circumstances had changed, eventually it abandoned the lawsuit altogether¹¹.

In 1913 the project of a new press law was elaborated, which came into force at 12 April 1914. However, most of its stipulations were cancelled by the exceptional situation created when World War I started¹².

Obviously, press legislation in Dualist Hungary functioned as a control and repression instrument used by the state against its opponents, which included the nationalities' political representatives. In the Romanians' particular case, an attentive reading of the manner in which this legislation was applied allows the researcher to delineate three fundamentally distinct phases. In a first phase, for approximately 20 years (1867-1886), lawsuits that had as an effect acquittals or minor convictions predominated. In a second, transitional, phase (1886-1892), concomitantly with the

⁷ E. Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română...*, p. 111.

⁸ *Ibidem*.

⁹ G. Neamţu, *Procese politice de presă antiromâneşti din epoca dualismului austro-ungar (1868-1890). Alte studii de istoria presei româneşti*, Editura Societăţii Culturale Pro Maramureş „Dragoş Vodă Cluj-Napoca”, 2004, p. 55.

¹⁰ E. Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română...*, p. 442.

¹¹ G. Neamţu, *George Bariţiu, gazetele şi procesele sale politice*, p. 59-60.

¹² E. Boşca-Mălin, *Lupta presei transilvane*, Col.Voinţa Transilvaniei, Bucharest, 1945, p. 46.

issuance of the first daily newspapers, the punishments' frequency and gravity started to increase, although moderately, thus announcing the future changes. After the *Memorandum* (1892) an explosion of lawsuits and press convictions took place and their number continued to remain elevated until the Double Monarchy's dissolution. The current stage of research does not clearly show if the second phase can or cannot be integrated into the third one; as a result, we preferred to mention it separately.

A game with three sets: the Hungarian authorities vs. the Romanian political press

In the first years after 1867, Hungary's government included a press office, whose employees read the country's entire journalistic production and identified those texts that, by their content, incited citizens to break or oppose the law. These cases were notified to the prosecutors, who verified if the legislation had been broken and, if this had indeed happened, they demanded a warrant for starting the necessary judicial actions against the incriminated authors and journals.¹³ However, if the incriminated texts had a pronounced satirical content, a distinction between the text's 'serious' and satirical sections was made and, usually, in the latter case the authors were not brought to court. Nevertheless, some humorous journals did not escape trial after expressing political opinions¹⁴.

During this period, the main subject of journalistic debates was exactly the political construct of the Austro-Hungarian Dualism and the fact that Transylvania lost its autonomy due to the union with Hungary. As a result, most of the lawsuits were generated by critical opinions expressed either by nationalist newspapers or by journals that opposed the new state order. The Hungarian liberal government considered that it would be best not to adopt an extremely aggressive position, in an attempt to calm the radicalism of opposing journalistic discourses more through threats and intimidation and less by convictions. Therefore, although only in the first 10 months of Dualism (in 1867) there existed 42 lawsuits of a political nature in Hungary¹⁵, the number of convictions was relatively low. Another statistical analysis, having in view the period 1867-1878, indicates different figures (28 lawsuits with 18 convictions)¹⁶, thus confirming our previous statement.

Regarding the authorities' methods of action in such cases, the situation of the *Federațiunea* newspaper is highly suggestive. It was issued in Hungary's capital, under

¹³ G. Neamțu, *Procese politice de presă antiromânești...*, p. 35.

¹⁴ Nicolae Teșculă, *Presa social-politică sãseascã din Transilvania (1850-1876)*, p. 100.

¹⁵ *Gazeta Transilvaniei*, XXXI (1868), no. 1, 3/15 January, p. 1.

¹⁶ Buzinkay Geza, *Kis magyar saytotörténet*, Haza és Haladás Alaptivány, Budapest, 1993, p. 39 apud Nicolae Teșculă, *Presa social-politicã sãseascã din Transilvania 1850-1876*, p. 101.

the direction of the Romanian MP Alexandru Roman, who was also a professor at the University of Pest. He enjoyed parliamentary immunity and a good reputation and hence bringing him to justice would have caused the Government major image problems. Due to this reason, the authorities repeatedly attempted, unsuccessfully however, to temper his nationalist outbursts. An inquiry opened in April 1868, starting from a number of articles in which he condemned Transylvania's forced union with Hungary, led to the loss of his parliamentary immunity and to a lawsuit, but, oddly, he was acquitted. The period's press and the Romanian historiography explain this acquittal through his defence discourse, which was rigorously supported by facts, but subsequent events seem to indicate that the decision was actually taken outside the courtroom: the authorities did not want to risk a major scandal by convicting an MP to prison. In the inquiry's preliminary phases (April 1868), A. Roman received a tempting proposition: his newspaper would be subsidised by the government and his lawsuit would be suspended, if he renounced his nationalist agitation. He refused this offer and, after his acquittal (December 1868), he was invited to a long discussion by Prime Minister Gyula Andr ssy. Throughout the meeting, after A. Roman was congratulated for the favourable verdict, he was explicitly reminded that the government could take him to court as often as it desired and that eventually he would be convicted¹⁷.

Shortly after this meeting, which remained without the desired result, the newspaper *Federaţiunea* and his editor were once again sued (January 1869) for publishing the 'Blaj Pronouncement'. Because this act generated massive agitation, the government's response was harsh: the date of the lawsuit was set exactly on the day of the parliamentary elections (18 March 1869), when A. Roman had to be present in the constituency where he was a candidate. As he was elected as a MP, his immunity protected him from the verdict (one year in prison and a 500 florins fine). However, the procedure of lifting his immunity lasted unusually long, as the Parliament's governmental majority did not seem to hurry in this regard: they responded favourably to the prosecutors' request only in December 1869, after A. Roman's discourses had radicalised¹⁸.

In retrospect, it is obvious that the Hungarian authorities sought a solution to temper A. Roman's nationalist tone for a year and a half, both by using financial means and through threats. The conviction to jail was enforced only after a certain level was exceeded. Moreover, another lawsuit against the same newspaper that was filed in 1869, while A. Roman was in prison, was closed by the authorities under the pretence that, as a citizen of the Romanian Kingdom, the author of the incriminated

¹⁷ G. Neamţu, *Alexandru Roman...*, p. 110-111.

¹⁸ Idem, *Procese politice de presă...*, p. 53-61.

article was outside Hungarian jurisdiction. In 1870, a fourth case against the journal and A. Roman ended with the acquittal of the defendant by 11 votes out of 12; it should be taken into consideration that a new conviction would have brought him another 2 years in prison and a 1,000 Florins fine¹⁹.

The same carrot and stick game continued in the case of the next editor of *Federațiunea*, namely Ioan Poruțiu. The newspaper's fifth lawsuit brought the latter a conviction of 6 months in prison and a fine of 200 Florins, but, after the appeal, Hungary's Court of Cassation decided that the case should be retried and moved the lawsuit to Trnava, a town with a Slovak majority. Of course, solidarity functioned for the non-Hungarian nationalities and Poruțiu was acquitted. But in the sixth lawsuit he was convicted to 10 months in prison and a 500 Florins fine, in the seventh he was acquitted and the eighth was cancelled *ex officio*²⁰. This algorithm was perfectly identical to that of A. Roman. In Poruțiu's case as well, a second conviction would have meant the journal's financial ruin, as it would have brought a fine of 1,000 Florins, which the already lessened surety could hardly have covered.

It seems that, beyond the moment's gravity, the personal drama of the ones imprisoned and the historiographic opinions, the authorities' main purpose was not to stop the newspaper's publication due to debt, but merely to reach a compromise and eliminate radical journalistic opinions targeting state order. As a result, the journalists who were too 'vocal' were harshly punished, but neither were they totally eliminated from the public arena, nor a journal forced to stop appearing.

An identical solution was applied during the Russian-Romanian-Turkish War of 1877-1878. Because many Romanian newspapers from Transylvania advertised money and clothes collections for the Romanian army, their editors were sent to trial for various reasons, but in the end no known journalist was convicted, as either they were acquitted or the cases were closed by the authorities²¹. Of course, the inquiries and the expenses for the lawyers represented shortcomings and vexations, but they were not by far as serious as the Romanian historiography presents them.

Another wave of lawsuits started in the middle of the 1880s and this time 'priority' was given to the journalists of the daily newspaper *Tribuna* from Sibiu. Ioan Slavici was acquitted in the first lawsuit (1885), convicted to three days in prison and a fine in the second one (1886) and it was only the third case that brought him a one year conviction in Vác (1888/89) – where, however, he spent just the nights in prison, as during the day he was allowed to live with his family in a rented house that was

¹⁹ *Ibidem*, p. 64-70.

²⁰ *Ibidem*, p. 72-84.

²¹ *Ibidem*, p. 92-121.

situated near the prison's building²². Septimiu Albini was successively convicted between 1886 and 1894 to: eight days, one month, six months, three months and, in the end, two and a half years²³. Both cases are specific to the transition period previously mentioned: the model of progressive convictions was preserved, the convictions being relatively short at first (like in the 1870s), but their frequency increased and more substantial punishments were given after 1890.

It was only in 1892, after the Romanian political leaders sent the *Memorandum* and thus brought the Romanian issue to the attention of the European public opinion, that a massive wave of convictions in press-related lawsuits was initiated, which were oriented towards the majority of the period's Romanian political newspapers. Naturally, historiographic interest for this period was also higher and so we benefit from better statistics. For instance, between 1884 and 1894, 161 political lawsuits took place, the vast majority after 1890, and in only 17 of these cases were the defendants declared not guilty²⁴. Another statistic, for the period 1893-1903, does not indicate the number of trials, but their effects: convictions totalling 17 years in prison and fines of 40,656 korona (the equivalent of the sureties for four daily newspapers)²⁵.

There are no statistics for the 1903-1914 interval, but the epoch's press and specialised secondary literature gives the impression of a relatively high number of lawsuits (though fewer than those from the Memorandum period). Leaving aside quantitative aspects, a case from 1910 is worth mentioning, as it is illuminating for the tenacity with which the Hungarian justice pursued the Romanian press: because the editor responsible for the "Țara noastră" magazine had died during the trial, the publication's editor-in-chief, namely Octavian Goga, was forced to execute the month in prison which the deceased was convicted to and to pay the fine²⁶.

The lawsuits' negative and positive effects

Contrary to the Romanian historiography's traditional current, which constantly emphasised only the negative effects of press-related lawsuits, we feel obligated to affirm the necessity of a much more balanced and less emotionally

²² Ioan Slavici, *Închisorile mele. Scrisori adresate unui prieten din altă lume*, Viața Românească, Bucharest, 1921, p. 43-45; Dimitrie Vatamaniuc, *Ioan Slavici și lumea prin care a trecut*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucharest, 1968, p. 323-326.

²³ *Tribuna*, VII (1890), no. 199, 1/13, September, p. 795; Gheorghe Iancu, *Valeriu Braniște la Tribuna din Sibiu*, in "Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca", XLIV (2005), p. 271-272; Ilie Moise, *Un scriitor uitat, Septimiu Albini*, Introductory study to the volume: Septimiu Albini, *Scrieri*, Imago, Sibiu, 1998, p. 27.

²⁴ E. Brote, *Un memoriu politic. Cestiunea română...*, p. 112, 445.

²⁵ E. Boșca-Mălin, *Lupta presei transilvane*, p. 25.

²⁶ *Ibidem*, p. 40.

involved evaluation. Undoubtedly, the negative effects were more numerous and have had a more powerful impact, but a series of positive effects did not lack and, in some cases, they compensated for the punishments' severity.

The lawsuits' negative effects were felt at three levels. The first one is the personal, human one, because not the newspaper, but people went to jail, thus affecting their health and leaving their families without an income. Often, experiencing life in prison caused attitudinal or discourse-related changes of the ones convicted: they became more moderate, renounced the journalistic career or, in extreme cases, emigrated to Romania. For example, in 1878, A. Roman became a MP for the governing Hungarian party and kept his university professor position, while I. Slavici and S. Albin, alongside other journalists, definitively emigrated to Romania and thus their involvement in the political press was considerably reduced. There have been extreme cases as well, such as that of the journalist Corneliu Pop Păcurariu, who was convicted in his first lawsuit to one year – but in the local prison from Năsăud, so practically near his home. Probably on the basis of a weak character, the young man collapsed psychologically and came out of prison ill, experiencing sanity issues, renounced journalism and emigrated to Romania²⁷.

Providing for the family during the period of detention represented another problem. Until the beginning of the 1890s a habit was perpetuated, namely that the newspaper's editorial office gave a minimum salary to the convicted employee in order to ensure his family's subsistence. The fines were also paid from the editorial office's money. But the lawsuits' quantitative explosion during the 1890s also brought about inherent financial problems, discontinuing this habit. Some better known personalities were supported by public collections of money and food.

A second level at which the negative effects manifested themselves was the one of the newspaper, as a publicity organ. Supporting the trial expenses, the fines, the withdrawal of sums from the surety and the salaries of the imprisoned ones could cause serious accounting problems and, in exceptional cases, even bankruptcy. Salvation came either through public fundraisings or through money sent by the political parties from the Kingdom of Romania, or, if the paper was edited by a shares-based organisation, through selling stocks. But the last two options, although they temporarily saved the publication, brought new problems in the middle term: those who offered money wanted to have a say in the newspaper's political orientation and this sometimes led to powerful internal crises and scandals amongst those who, theoretically, stood on the same side of the barricade²⁸.

²⁷ Vlad Popovici, *Tribunismul 1884-1905*, Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca, p. 134.

²⁸ Idem, *Finanțarea ziarului „Tribuna” din Sibiu și afacerea „Fondului Iancu” (1884-1899)*, in “Anuarul Institutului de Istorie «George Barițiu» din Cluj-Napoca”, XLVII (2008), p. 429-433.

One must not disregard the fact that, by the conviction to prison of the best journalists, the editorial office was forced to resort to younger and less experienced members of the staff, which, on the one hand, lowered the writing's quality and, on the other hand, increased the odds that the less attentive newcomers would break the law through their articles.

A third level of the negative effects was that of the relationship between the nation (through its political representatives) and the government. If until the 1880s one can notice that a certain equilibrium was preserved, the lawsuits from the *Memorandum* period contributed to the excessive radicalisation of the Romanian political discourse and, of course, to a similarly radical response from the part of the Hungarian authorities. Practically, the political press (irrespective of nationality) represented an important factor of internal agitation and led to a growth of the gap between Hungarians and the nationalities, while lawsuits only aggravated those tendencies. Trapped in a vicious circle, both the Hungarian government and the national political leaders successively radicalised their discourse and actions, up to the point where no compromise was possible.

However, a series of positive effects stemming from the press-related lawsuits existed and they were felt at the same previously mentioned three levels. From a personal viewpoint, for a number of Romanian political leaders, the convictions in these lawsuits represented genuine springboards for public life or helped them gain popularity during the period in which they held offices within the Romanian National Party (RNP). Nevertheless, these situations' number is small in comparison with the total number of convictions, but it represents a fair percentage of the RNP's leadership between 1869 and 1918. The convicted journalists became national heroes both for Transylvanian Romanians and for those from Romania, their families received aid and, at their turn, during the detention period, they received numerous signs of gratitude from their co-nationals (money or food).

For the involved newspapers, lawsuits did indeed represent a financial burden, but, they could concomitantly bring, in the short and medium runs, an increase in the number of subscriptions and supplementary financial help obtained as a result of fundraisings. The truth is that many journals had financial problems even in normal publication conditions, due to the small number of subscribers. The involvement in a press-related lawsuit resulted in more subscribing readers – who thus manifested their national solidarity – and also brought about the financial support of wealthy persons, through donations. As long as the lawsuits' frequency and the punishments' gravity remained low (that is to say before 1890), such events sometimes brought a mouthful of fresh air for the newspaper's accounting situation, depending upon the degree of popularisation desired by the journal's editor.

For example, on the basis of lawsuits and convictions suffered by the editors, in 1870-1871 the young newspaper “Federațiunea” came to surpass in popularity other well-established journals, such as “Gazeta Transilvaniei”²⁹, and it also benefitted from the financial support of a part of the Romanian elite, support that came in the form of collections and donations. Following the 1879 trial in which he was acquitted, George Barițiu published a brochure containing the debates’ stenographs which was very successful (its two editions totalled approximately 1,300-1,500 copies). On the one hand, this fact proves the public’s interest and the author’s popularity, but, on the other hand, it must also have brought Barițiu some profit that was probably used for paying the lawyer’s fee (100 florins for two lawsuits and for gathering the needed documentation)³⁰. A relatively similar situation was recorded in the case of “Tribuna”, between 1884 and 1896: constant accounting losses were covered by subventions and false subscriptions in Romania, justified by the large number of lawsuits filed against the newspaper. But the financial losses (at least for the period 1884-1892) were related less with lawsuits and more with the newspaper’s deficient management and with the subscribers’ lack of seriousness³¹.

Press-related lawsuits have had positive effects for the general public as well. Even if they led to the failure of any political compromise between Romanians and Hungarians, they generated a growth in the masses’ political interest and in this manner they contributed to their political education. A Romanian political corps that was better educated and more involved than in the previous decades was indispensable to the achievement of the new generation’s purpose: renouncing passivism and re-entering political activity.

Final remarks

Press legislation in Dualist Hungary had a Liberal shape, being characterised by the lack of direct censorship and starting from the premise of respecting the constitutional right to an opinion. No one withheld a journalist from writing what he wanted, but he had to take responsibility for what he had written/ published and to support the legal consequences. Despite all this, the frequency of convictions following lawsuits and the fines’ amount emphasise that the Hungarian governments’ policy in this domain was, as in other areas of activity, much less Liberal than the letter of the law. The journalistic polemics’ judicial effects have known, between 1867 and 1918, a constantly ascending trend, with a peak in the period 1892-1896. If at the beginning of

²⁹ G. Neamțu, *Alexandru Roman...*, p. 143.

³⁰ Id., *George Barițiu. Gazetele și procesele sale politice*, p. 66-67.

³¹ V. Popovici, *Finanțarea ziarului „Tribuna” din Sibiu...*, p. 429-431.

Dualism the authorities tried to temper nationalist outbursts more than to punish them, the radicalisation brought about by the years of the *Memorandum* and by the return to activism generated much harsher measures from the part of the Hungarian justice.

From this viewpoint, one can notice a direct relationship between the development of the Romanian political press and the evolution of lawsuits. During the first period (1867-1884/1886), a less developed political press, a more tempered attitude and more condescending governmental politics maintained the number and the effects of the judicial actions at a low level. Once the first daily newspapers appeared and a new generation began its journalistic activity, the discourse's radical nature also increased and the effects were felt from a judicial viewpoint. This result was enhanced by the ever more unsure position of the Tisza government, which attempted to compensate for the lost political capital through a nationalist outbreak. This context accelerated the attainment of a peak of the judicial clashes between the state and the nationalities (represented by the years of the *Memorandum* for the Romanians), which, in its turn and based on the new social and mental realities, acted as a catalyst for changes in the political attitude. The return to activism also brought about the development of the political press, inevitably generating an increase in the number of lawsuits and a constant radicalisation of the Romanian journalistic discourse regarding state authorities. Thus a spiral of mutual distrust grew, a spiral whose course could no longer be controlled or stopped.

One cannot deny the profoundly negative impact of the lawsuits and convictions at personal, institutional-journalistic and socio-political levels. We cannot disregard the personal dramas, the financial problems caused by the fines or the sentiment of mutual distrust and hatred that were stirred between the dominant and the dominated nations. But these essentially serious and negative events led to positive implications as well: an increase in the popularity of those involved, in the financial support granted to individual persons and newspapers, and in the masses' political interest. Even if the positive effects do not compensate for the negative ones, their existence and effects in the epoch must not be discarded or minimised and they are worth representing the object of a future, more detailed research endeavour.

APPENDIX³²

The Romanian political press from Transylvania and Hungary (1867-1918)

Name	Place	Years	Frequency
“Activitatea”	Orăștie	1901.01.05-1905.01.05	1/W
“Adevărul (Glasul poporului). Organul partidei social-democrate din Ungaria. Foaie pentru poporul muncitor român din Ungaria”	Budapest; Lugoj (07.05.01- 14.07.26) Sibiu (18.12.15-)	1903.08.16-1914.07.26; 1917.10.21-1918.01.06 1918.12.15-	1/W; 1/M (07.05-12.05) 1/W (12.01-)
“Albina”	Vienna; Pest (69.07.16- 76.12.31)	1866.03.27-1876.12.31	3/W 2/W (69.07-76.01) 3/W (76.01-76.12)
“Alegătorul. Foaie ocazională”	Blaj	1910.05.06	1/M – single no.
“Concordia”	Pest	1861.08.15-1870.12.25	2/W
“Drapelul”	Lugoj	1901.01.14-	2/W 3/W (02.01-)
“Dreptatea”	Timișoara	1894.01.06-1898.01.12	Daily
“Federațiunea”	Pest	1868.01.15-1876.03.12	4/W; 3/W (69.01-72.12) 2/W (73.01-73.08) 1/W (73.08-74.01) 2/W (74.01-75.02) 1/W (75.02-76.03)
“Foaia Poporului”	Sibiu	1892.12-	1/W
“Foaia poporului roman”	Budapest	1911.03.19-1911.12.24 1912.01.01-1912.01.24 1914.09.13 1915.01.16-1918.11.03	1/W Irregularly and non- political (15.01-18.11)
“Gazeta de Duminecă”	Șimleu Silvaniei	1904.01.03-	1/W
“Gazeta poporului”	Sibiu	1918.01.06-1918.12.15	1/W
“Gazeta Transilvaniei”	Brașov	1838.03.12-	1/W-2/W (38.03-61.01) 2/W (61.01-80.12) 3/W (80.12-84.04) Daily (84.04-)

³² Sources: *Publicațiunile periodice românești (ziare, gazete, reviste). Tome I. Catalog alfabetic (1820-1906)*, eds. Nerva Hodoș, Al. Sadi Ionescu, Ioan Bianu, Librăriile Socec & Comp. and C. Sfetea, Bucharest, 1913; *Publicațiile periodice românești. Tome II (1907-1918) and supplement (1790-1906)*, ed. by Georgeta Baiulescu, Georgeta Răduică, Neonila Onofrei, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucharest, 1969. The issued in the winter of 1918, after Austria-Hungary's dissolution, have not been taken into account.

Name	Place	Years	Frequency
“Glasul poporului. Foaie politică, socială și economică. Organul Partidului Social Democrat din Ungaria. Foaie pentru poporul muncitor roman”	Budapest	1907.08.05-1912.02.04	1/M
“Granița”	Caransebeș	1911.11.20-1912.??	1/M
“Grănicerul”	Lugoj	1911.08.20-1912.??	1/M
“Libertatea”	Orăștie; Bucharest (15.10-16.08) Cleveland (Ohio) (17.08-17.09) Orăștie (18.12-)	1902.01-	1/W 2/W (14.07-15.01) 1/W (15.10-)
“Luminătorul”	Timișoara	1880.03.17-1894.01.06	1/W 2/W (80.04-85.01) 3/W (85.01-86.01) 2/W (86.01-94.01)
“Lupta”	Budapest	1907.01.06-1910.12.14	Daily
“Națiunea”	Budapest	1911.02.15-1911.07	1/M
“Observatoriul”	Sibiu	1877.01.13-1885.06.27	2/W
“Oravița. Foaie ocazională”	Oravița	1909.02.27	1/M – single no.
“Orientul latin”	Brașov	1874.02.23-1875.09.30	2/W
“Orientul roman”	Cluj	1913.01.01-1913.08	1/M
“Patria”	Pest	1871.10.14-1872.10.19	2/W 3/W (72.01-72.10)
“Poporul roman”	Budapest; Arad (1911.07.31- 1914.10.02)	1901.10.03-1908.01.05 1910.01.16-1914.10.02	2/W 1/W (02.04-05.01) 2/W (05.01-05.10) 4/W (05.10-06.06) 3/W (06.06-07.02) 1/W (07.02-14.10)
“Resiczaer Zeitung”	Reșița	1887.01-1887.??	1/W?
“Revista Orăștiei”	Orăștie	1895.01.13-1900.01.06	1/W
“Revista politică și literară”	Blaj	1906.09-1907.08 1909.04-1914.??	1/M

Name	Place	Years	Frequency
“Romänische Revue”/ “Romänische Jahrbücher” (1893-)	Budapest Reșița (1886.06- 1888.12) Vienna (1889.01- 1892.12) Sibiu (1893.01- 1893.12) Timișoara (1894.01- 1894.12)	1885.07-1894.12	1/M
“Românul”	Arad	1911.01.14-1916.03.12 1918.11.08-	Daily
“Sentinela”	Caransebeș	1910.06.20-1911.01.20	1/M
“Severinul”	Caransebeș	1907.11.28-1910.10	1/W
“Sus inimile”	Blaj	1910.05.28	1/M – 1 no.
“Telegraful Român”	Sibiu	1853.01.03-	2/W-1/W (53.01-66.12) 2/W (67.01-77.12) 3/W (78.01-)
“Tribuna”	Sibiu	1884.04.14-1903.04.29	Daily 4/W-5/W (00.01-03.04)
“Tribuna Poporului”/ “Tribuna” (1904.01-)	Arad	1897.01.06-1912.03.10	Daily
“Unirea”	Blaj	1891.01.03-1918.01.26 1918.11.20-	1/W 3/W (11.03-18.01) Daily (18.11-)
“Viitoriul”	Budapest	1884.01.01-1885.04.24	3/W
“Vocea graniței”	Caransebeș	1910.06.05-1911.02	1/M
“Voința poporului. Organul partidei social- democrate reorganizate din Ungaria. Foaie pentru poporul muncitor roman”	Budapest	1902.??-1903.08.15	2/M
“Votul poporului. Organ pentru poporul muncitoriu român al Ungariei cu principiu social- democratic”	Timișoara Budapest (1905.03.22- 1905.05.04)	1903.01.24-1903.11.14 1904.02.13-1904.04.16 1905.03.22-1905.05.04	1/W

Summary

The paper offers an introductory overview of the Romanian political press in Hungary between 1867 and 1918, stressing on its constant collisions with the law, on their negative results affecting the publishing process and on the strategies employed by the minority political press in order to avoid or minimize financial and personnel lose. Given the nature of political press articles, it was relatively easy for the authorities to find offences, thus the Romanian journalists had to carefully shape their phrases in order to avoid prosecutions. On the other hand, being the subject of a press trial helped the accused gain prestige among his co-nationals and sometimes even climb the stairs of public notoriety into the upper level of the political elite. Along with their publishers, the newspapers also enjoyed certain benefits, as the nationalistic agitation raised their sales and income. Thus, the press offences and the related press trials can be approached from both sides: underlining their negative effects on the newspapers' financial and personnel situation, but also their less studied positive side-effects on the publishers' public status and on the publication's image among its subscribers.

Keywords:

Political press, Transylvania, Hungary, Romanians, press offences, 19th century.

Semn, semnificație, simbol în tradiția populară (*Frăția de cruce, Sărutul păcii, Zile nefaste*)

Mircea Coloșenco

I

Tradiția populară românească este plină de taine, de semne-semnificații-simboluri pline de miez spiritual cu cheie inițiativă. În cercetarea noastră, ne-am propus descifrarea doar a trei dintre ele, întrucât au devenit adevărate ritualuri dintr-o moștenire universală fără a-și pierde conotațiile inițiale.

La începutul secolului al XX-lea, într-o lucrare lexicografică (de mare actualitate și în prezent), au fost înregistrate, în afară de cuvintele *semn* (subst.) și *a semna* (verb), un număr de unsprezece derivate: *consemn*, *consemna*, *consemnațiune*, *desemn*, *desemna*, *desemnător*, *însemn*, *însemnătate*, *însemnătură*, *însemnânța*, *pesemne*¹.

Trei sferturi de secol mai târziu, sunt înregistrate ca fiind în circulație, între vorbitorii de limbă română, un număr de treizeci și cinci de cuvinte derivând din tema *semn*: *consemn*/ *consemna*/ *consemnare*/ *consemnațiune*; *desemn*/ *desemna*/ *desemnare*; *însemn*/ *însemna*/ *însemnare*/ *însemnată*/ *însemnărică*/ *însemnătate*/ *însemnător*; *neînsemnat*; *pesemne*; *resemna*/ *resemnare*/ *resemnat*; *semna*/ *semnal*/ *semnala*/ *semnalare*/ *semnaliza*/ *semnalizare*/ *semnalizator*/ *semnaliment*/ *semnare*/ *semnat*/ *semnatar*/ *semnătură*/ *semnifica*/ *semnificativ*/ *semnificație*/ *semnificative*².

Astfel, *semnul*, văzut ca obiect, eveniment ori acțiune care indică un fenomen material, o stare afectivă, o stare volitivă sau un proces de ordin intelectual, se divide în categorii/ simboluri *materiale*, *naturale* și *convenții sociale*, constituindu-se într-un limbaj formalizat. „Obiectul pe care *semnul* îl numește este *denotatul semnului*, iar conceptul denotatului, care este în același timp și înțelesul semnului poartă numele de *sens*”³.

¹ H. Tikin, *Dicționar român-german*, București, 1903, p. 404, 528, 827, 1148, 1409.

² DEX, București, 1976, p. 186, 468, 251, 594, 682, 800, 850, 851.

³ *Dicționar de filozofie*, București, 1978, p. 627.

II

Dar despre *seemn*, în tradiția populară, ezoterism și în religie se poate vorbi ca despre un fapt, o minune, un gest sau un simbol, semnificație reală. Orice poate fi socotit *seemn*: mersul stelelor, eclipsele, cometele, formele nouriilor, zborul păsărilor, zgomotele. Așa se poate explica, de pildă, tăierea împrejur ca semn care pecetluia dreptatea din credință a lui Avraam (*Rom*, 4, 11). La nașterea Domnului, îngerul spunea păstorilor: „Acesta vă va fi semnul: veți găsi un prunc înfășat și culcat în iesle”. (*Luca*, 2, 12). Tot *seemn* înseamnă și *haragma* „semnul fiarei”. Acest *seemn* de care se vorbește în *Apocalipsă* (13, 16; 13, 17, 18), ca „semnul numelui fiarei sau numărul numelui fiarei” este semnul pe care îl purtau pe frunte și pe mâna lor dreaptă închinătorii la idoli reali sau imaginari.

Credința în semne se bazează pe reprezentarea conform căreia se află într-o strânsă interdependență toate lucrurile și fenomenele, iar evenimentele se desfășoară în paralel. De regulă, un semn se revelează în mod surprinzător, însă poate fi căutat prin divinație, în superstițiile tuturor popoarelor.

III

Semnul/ simbolul este o parte a teoriei semnelor/ Semioticii, care se ocupă de relația dintre vorbitori și semnele acestora, de studiul principiilor care guvernează acțiunile adecvate de conversație, de tipurile speciale de interacțiune lingvistică (interviuri, discursuri).

Semnul, ca distincție, a fost formulat de Charles Sanders Peirce (1839-1914), filosof american al științei și limbajului, care a propus dictonul devenit celebru: „Opinia care este destinată, în cele din urmă, să fie acceptată de toți cei care cercetează, este ceea ce înțelegem prin adevăr, iar obiectul reprezentat în această opinie este realul”⁴. Doar că Peirce a descris simbolurile ca fiind semne artificiale, ceea ce este o greșeală, deoarece simbolurile reprezintă obiectele în absența lor și le exprimă intențiile ori le evocă gândurile și emoțiile. De altfel, în aceasta constă și partea esențială a *filosofiei limbajului*.

Așa s-a ajuns la *Semiotică*, la studiul general al sistemelor simbolice, inclusiv al limbajului:

- 1) *sintaxa*/ studiul abstract al semnelor și al relațiilor dintre ele la toate nivelele;
- 2) *semantica*/ studiul relației dintre semne și obiectele la care acestea se aplică;
- 3) *pragmatica*/ relația dintre utilizatori și sistem.

⁴ Charles S. Peirce, *How to Make Our Ideas Clear*, 1878.

Căci un semn al unui lucru sau al unei stări de lucruri este orice indiciu sau urmă a acestuia care poate fi folosit pentru a-i influența prezența. (Atenție, *Semiotica* de tradiție saussauriană este denumită: *Semiologie*).

IV

Semne tradiționale ale omenirii de-a lungul istoriei sale sunt *frăția*, *sărutul*, *zilele nefaste*. Prin prezentarea semnificațiilor acestora în toate aspectele lor pozitive/negative, existente în toate epocile, la toate nivelele umanului, încercăm o explicare a lor profană și inițiatică.

a) *Frăția-de-cruce*. Prin acest obicei, se înțelege orice fel de fraternizare cu substrat magic/ religios; deși artificială, este considerată naturală asemenea frăției native.

Datina înfrățirii rituale (băutul sângelui uman amestecat cu vin exista la tracii din sudul Dunării din timpuri imemorale, de unde au moștenit-o bulgarii. Ea a fost de uz curent și la triburile ilire, străbunii albanezilor, după cum o probează terminologia folclorică din bazinul adriatic, la albanezi și la sârbo-croați. Grecii moderni au moștenit-o de la bizantini, iar la popoarele creștine trebuie adăugată datina turcească.

Elinii și latinii practicaseră și ei o atare datină. Conjurații lui Catilina (108-62 a.Ch.) contra senatului roman denunțați de Cicero au folosit sângele unui copil ucis, pentru constrângere la crimă cu jurăminte nelegiuite. Pentru stăvilirea unor asemenea înfrățiri, împăratul Dioclețian (245-313 p.Ch.) a dat un *rescriptum* (285 p.Ch.) prin care a interzis înfrățirea rituală și erau anulate drepturile de moștenire pe care le aveau frații adoptivi, conform tradiției.

Cei care se înfrățeau își tăiau vâna de la braț ori încheietura mâinii, până ce curgea sângele și își frecau o rană de alta ori cuțitul/ sabia, cu care făcuseră incizia, erau spălate într-un vas plin cu vin, iar acesta băut.

După apariția creștinismului, sângele uman este înlăturat, înfrățirea făcându-se în biserică, prin încingerea cu brâul Maicii Domnului, iar partenerii primeau binecuvântarea preotului.

Înfrățirea rituală venită pe cale ecleziastică poartă numele, la români, de frați-de-cruce/ *fărtați*, surori-de-cruce/ *surate*, de unde sinonimiile: frați-de-suflet, surori-de-suflet, frăție-de-suflet. În unele regiuni ale sud-estului Europei, se schimbă cămășile între parteneri. La popoarele din Peninsula Balcanică, se cunosc cazuri de înfrățiri între parteneri de naționalități și confesiuni religioase diferite, ceremonialul datinei având loc cu prilejul unui ospăț.

Altceva este *frăția* în Francmasonerie: indiferent de grad/ funcție membrii acestei societăți își spun *frate*, cuvânt întâlnit în toate limbile indo-europene, cu

predilecție în latină și neo-latină, însemnând din cele mai vechi timpuri „membru dintr-o frăție/ grupă de grad provenind dintr-una mai veche – *bhrātar* (sanscr.), *brothar* (gotă), *brother* (engl.), *Bruder* (germ.), *bratrŭ* (slav.) ș.a. Etimonul cuvântului ca rădăcină *bhar* „a purta, a sprijini, a apăra”. Și ca să extindem sensurile, *frate* însemna „prieten, aliat”, la romani, iar preoții din același colegiu se numeau *frați*.

În masoneria albastră, la inițierea candidatului/ recipiendarului în marile arcanse ale Artei Regale, ofițerul-expert este numit frate pregătitor. Fraternitatea se constituie în prima lege morală în codul etic al masoneriei universale, așa cum a fost definită în toate constituțiile acestui ordin, fiind de origine divină. Așa s-a întemeiat din vremi imemorabile *Frăția șarpelui* de dinainte de Așurbanipal (669-626 a.Ch.), în Asiria.

b) *Sărutul păcii*. Sărutarea, a atinge cu buzele ceva ori pe cineva în semn de stimă, de iubire sau de smerenie, de dragoste profană ori frățească, este un gest european cultic cu multiple semnificații. Simbolul ei originar constă în transferul de forțe magice de unire între două suflete, de adorare totală.

La evrei, se dădea cinstea cuvenită unui oaspete de seamă, căruia după spălarea picioarelor și ungerea capului cu mir, i se aplica o sărutare în semn de înaltă prețuire.

La romani, adorarea consta în închinarea/ rugăciunea adresată zeilor. Inițial, în timpurile de început ale Romei, era darul de grâu dat învingătorului, ca răsplătă/ cinste obștească.

La creștini, *sărutarea dragostei* este recomandată ca sărutare sfântă, cu semnificație de împărtășire a aceleiași credințe întru Domnul Iisus Christos, recomandată de apostolii Petru și Pavel.

În prezent, în liturgiile bisericii de rit creștin ortodox, cât și misa romano-catolică, sărutul se practică între preoți și episcopi la investitură. Sărutarea crucii, evangheliei ori icoanei de pe trupul celui decedat reprezintă sărutul din urmă al răposatului. Sărutul mâinii este un substitut al gestului cultic, considerat ca o intermediere, o mimare a sentimentului religios, când obiectul adorării cultice lipsește. Salutul „sărut mâna” adresat preoților/ altor persoane ține de sentimentul de prețuire.

La polul opus, se situează *sărutul trădării* aplicat, în Grădina Ghetsimani, de către Iuda Iscariotul lui Iisus, de unde zisa: „Iuda cu o sărutare vinzi pe Fiul Omului?” (*Luca*, 12, 48).

La asiatici, sărutarea este interzisă/ condamnată indiferent de situație.

Îmbrățișarea între bărbații de stat (și sărutul ce și-l dau) cu prilejul unor întâlniri oficiale rezidă în străvechiul obicei al *sărutului păcii*.

Sărutul fratern, în Masonerie, finalizează din partea Maestrului Venerabil consacrarea Ucenicului sub sabie, în Templu, în numele tuturor membrilor unei Loje.

c) *Zilele nefaste*. Exista un cult din vremi îndepărtate privind protecția activităților casnice feminine în societățile arhaice pentru tors și țesut, fapt pentru care inițiatul ținea de o atmosferă solemnă primul fir fiind ars, iar cenușa acestuia înghițită, conferind deținerea secretului de bună torcătoare/ torcător.

Torsul magic avea legătură cu destinul și viața omului, presupunând un tip de inițiere, desfășurându-se în taină și numai noaptea, pe lună, astrul fiind propice practicilor oculte: Luna „toarce” timpul și „țese” existențele umane, cu concursul zeitelor sorții – Moira, la greci, Parcele, la romani, Ursitoare, la români, care în definitiv, sunt torcătoare.

Fetele și femeile inițiate, la români, erau protejate, în zilele nefaste de marți și joi, iar creștinismul a extins interdicțiile și în ziua de vineri. Interdicțiile se refereau la tors, în general, dar și la spațiile și timpul sacru, precum și la exces. Astfel, personajele supranaturale malefice (Marțolea, Joimarița, Duhurile aerului, ale casei și pădurii, Dracii) se întâlneau în locuri necurate, în timpul nopții și anume zile interzise.

Caracterul „justițiar” al personajelor cu funcții punitive sunt personificări ale unor momente liminale care pedepsesc pe cei care nu respectă tabu-urile/ prescripțiile postului. La români, doar Sf. Vineri și Sf. Duminică sunt, uneori, favorabile, celelalte – Marțolea, Mercurița, Joimarița, Sf. Sâmbătă – sancționează interdicțiile legate de tors.

Zilele nefaste aduceau *ceasul rău* sub formă de ursitoare, ca zeități a destinului ori protectoare a nașterilor.

Literatura folclorică epuizează toate cele trei teme prezentate.

V

Coordonatele tradițiilor populare filtrate prin semn/ semnificație/ simbol sunt, bineînțeles, mai multe și profunde, dacă le-am revendica din preistorie. Componenta lor ideomatică ține de cultura actuală, trasând anume linii de mentalitate în funcționalitatea procesului unitar al unui neam: bagaj biologic specific, spirit manifestat prin limbă și confesiune unice, ecuație trinitară deloc neglijabilă în orice fel de sinteză ca experiență tălmăcită în viziune realistă.

Mitul utilului, libertățile, istoria ca eveniment exterior țin de stilul cercetătorului. Ele sunt intrinseci și au statut evident ca principiu tolerant al înțelepciunii perene.

Summary

The coordinates of popular traditions filtered through sign/ meaning/ symbol are, of course, a lot deeper if we were to go back to prehistoric times. Their idiomatic component is related to the present culture, establishing certain mentality lines in the functioning of a nation's unitary process: specific biological background, spirit manifested through unique language and confession, and Trinitarian formula that cannot be neglected in any type of synthesis. The myth of usefulness, liberties and history as an outer event are related to the researcher's style. They are intrinsic and have the clear statute of tolerant principle of perennial wisdom.

Keywords:

Sign, meaning, symbol, francmasonry, semiotics.

Despre consumul cultural în România postcomunistă*

Dan Lungu

1. Producerea datelor culturale

În anii de după căderea dictaturii în România, problemele politice și economice au acaparat atât de mult interesul oamenilor obișnuiți și al puterii politice, încât chestiunile legate de cultură s-au găsit mult timp într-un con de umbră. Tema cea mai dezbătută în această perioadă a fost cea a tranziției României de la economia centralizată și conducerea dictatorială către o economie de piață și o societate democratică, precum și problemele noii lumi: sărăcie, șomaj, migrație, corupție. Cultura își găsește cu greu locul în această ecuație și apare mai degrabă sub forma culturii civice sau politice, astfel încât drumul până la producerea datelor privind consumul cultural al românilor este destul de lung. Odată cu dispariția cenzurii politice și recâștigarea libertății de expresie în 1989, chestiunea culturii pare rezolvată sau cel puțin neproblematică.

Producerea datelor, după căderea comunismului a fost reluată repede, preponderent a celor de tip cantitativ, mai ales de către Comisia Națională pentru Statistică¹ și de Institutul de Cercetare a Calității Vieții (ICCV), instituție înființată prin hotărâre de guvern în ianuarie 1990 sub egida Academiei Române. Apoi, încetul cu încetul, prin apariția institutelor de sondare a opiniei publice (locale sau filiale ale unor institute internaționale), a unor instituții academice sau organizații nonguvernamentale, producerea datelor s-a diversificat, iar într-un pas următor a fost spart monopolul cercetărilor cantitative și metodologiile calitative au început să se bucure de recunoaștere. Nu vom face aici o analiză a producerii datelor sociale în România postcomunistă, ci doar vom urmări cum apare treptat interesul pentru producerea datelor culturale și vom încerca o sinteză a celor cu privire la consumul cultural.

* Această lucrare a fost finanțată din contractul POSDRU/89/1.5/S/62259, proiect strategic „Științe socio-umane și politice aplicative. Program de pregătire postdoctorală și burse postdoctorale de cercetare în domeniul științelor socio-umane și politice”, cofinanțat din Fondul Social European, prin Programul Operațional Sectorial Dezvoltarea Resurselor Umane 2007-2013.

¹ Devenit în 1998 Institutul Național de Statistică și Studii Economice, iar din 2001 Institutul Național de Statistică.

Pornind din 1990, Institutul de Cercetare a Calității Vieții (ICCV) demarează un program de cercetare amplu și multianual intitulat *Diagnoza Calității Vieții*, coordonat de Ioan Mărginean. Printre multele chestiuni studiate, există și câteva întrebări care urmăresc să afle frecvența lecturii de carte și de presă scrisă, a mersului la cinema, la teatru operă și concerte, precum și a urmării posturilor de televiziune. Din păcate, dincolo de frecvență, utilă în stabilirea dinamicii consumului cultural pe perioade lungi de timp, din rapoartele publicate nu aflăm nimic despre profilul consumatorului de cultură.

Din 1994, proaspăt înființata Fundație pentru o Societate Deschisă inițiază programul „Barometru de Opinie Publică – BOP” care va funcționa până în 2007. De-a lungul anilor au fost abordate o sumedenie de teme, de la intenții de vot și încredere în instituții sau oameni politici până la corupție, migrație, religie, viață sexuală sau integrarea în UE, însă niciodată nu a fost focalizat consumul cultural. Pornind din 1998, anul în care volumul eșantionului a fost mărit, ca și numărul de itemi culeși, în unele barometre a fost introdusă o întrebare prin care aflăm cât de des citesc ziarele, ascultă radio, privesc la TV, discută politică și citesc cărți subiecții investigați. Caietele de prezentare a datelor nu ne oferă și un profil al cititorului de carte, de pildă, în schimb formularul de chestionar și baza de date culese sunt publice și gratuite (pe www.soros.ro), astfel încât oricând sunt posibile analize secundare.

În 1999, în cadrul Soros Open Network (SON) România, alături de Fundația pentru o Societate Deschisă (FSD) este înființată și Fundația CONCEPT care are ca scop „integrarea valorilor culturale în sistemul societății deschise” și care practic continuă sub o nouă formă proiectele culturale derulate de FSD. În 2000, Fundația CONCEPT realizează studiul *Piața culturii în România*, proiectat pe trei dimensiuni: 1. produsele culturale din România anului 2000 și actorii instituționali ce participă direct în producerea și gestionarea acestora; 2. finanțarea produsului cultural și actorii implicați; 3. consumul cultural al populației. Studiul nu se bazează pe un sondaj național, ci pe culegerea datelor statistice de la Ministerul Culturii, Bibliotecii, Institutul de Memorie Culturală și publicații ale Comisiei Naționale pentru Statistică, precum și pe o serie de date calitative recoltate pe bază de interviu. Datele au fost culese și prelucrate de The Gallup Organization Romania. Cea de a treia direcție, de interes pentru noi, cuprinde dinamica consumului cultural în perioada 1993-2000 (coroborând date de la BOP ale FSD și *Diagnoza Calității Vieții* de la ICCV) și profilul consumatorului de teatru, concerte, de operă sau muzică clasică în 2000 (prin analiza secundară a BOP FSD din noiembrie 2000). Este departe de exigențele unei cercetări clasice a consumului cultural, însă e primul semn de creștere clară a interesului pentru producerea de date culturale.

În 2004, British Council România inițiază cercetarea „Tânăr în România”, realizată de The Gallup Organization. Sunt abordate teme ca toleranța, voluntariatul, studiul limbilor străine sau integrarea în UE, dar și câteva lucruri interesante din perspectiva consumului cultural: activitățile culturale realizate în timpul liber, genul de muzică preferat, surse de informare pentru activitățile din timpul liber și interesul față de produsele culturale ale altor țări. Eșantionul este reprezentativ pentru tinerii între 15-35 de ani din marile orașe ale României: București, Brașov, Cluj, Constanța, Iași, Sibiu și Timișoara.

Anul 2005 este unul de cotitură pentru producerea datelor culturale în România: se înființează Centrul de Studii și Cercetări în Domeniul Culturii (CSCDC)² pe lângă Ministerul Culturii, Cultelor și Patrimoniului Național, iar unul dintre principalele proiecte este Barometrul de Consum Cultural, care a publicat date pentru 2005, 2006, 2007, 2008 și 2009. Prima ediție a Barometrului a declarat drept obiective: 1. măsurarea gradului de adecvare a infrastructurii de distribuție a bunurilor culturale la nevoile populației; 2. măsurarea consumului și participării sociale; 3. măsurarea nevoilor culturale ale populației pe tipurile de industrii culturale, creative și de entertainment. Temele se nuanțează și se îmbogățesc de la o ediție la alta, însă logica rămâne aceeași: cercetarea urmărește circuitul bunului cultural, de la „producție” la instituții de distribuție (librării, teatre, expoziții, cămine culturale, biblioteci etc) și până la consum, la care se adaugă percepția populației cu privire la instituțiile culturale. În sîlajul acestei logici, sunt abordate teme ca: starea infrastructurii de distribuție a bunurilor și serviciilor culturale (accesibilitate, răspândire geografică, diferențe regionale), infrastructura culturală privată, relația dintre stratificarea socială, stratificarea culturală și capitalul cultural, comportamentul de consum cultural pe fiecare sector (teatru, film, patrimoniu, cultură scrisă), tipologii de consumatori culturali și profilele lor, turismul cultural, bugetul de timp și timpul liber etc. Pentru toate edițiile Barometrului Cultural s-a folosit un eșantion reprezentativ pentru populația României de peste 15 ani. Cum pentru Barometrele de Opinie Publică ale FSD s-a utilizat un eșantion reprezentativ pentru populația României de peste 18 ani, trebuie mare atenție la compararea și interpretarea datelor.

Pentru analiza consumului cultural, CCCDC operează o distincție între consumul public și cel privat. Consumul public este împărțit în trei categorii: consum de „cultură elitistă” (unde intră spectacolele de operă/ operetă, teatru, muzee/ expoziții), consum de „cultură de masă” (spectacolele de divertisment/ muzică, sărbătorile/ evenimentele locale, mersul la cinema) și activități non-culturale de timp liber (activități de consum în hiper/ supermarket-uri și mall-uri, activități de îngrijire

² În 2009 se reorganizează și își schimbă denumirea în Centrul de Cercetare și Consultanță în Domeniul Culturii (CCCDC).

corporală, frecventarea competițiilor sportive, frecventarea discotecilor/ cluburilor, călătoriile, desfășurarea de activități în parcuri sau zone verzi). Consumul cultural domestic este măsurat prin consumul de emisiuni TV și comportamentul de cumpărare a bunurilor culturale (cărți, filme, muzică).

În 2006, Primăria municipiului Iași finanțează un proiect intitulat „Studiul privind consumul cultural la nivelul municipiului Iași”, realizat de Centrul European de Resurse și Consultanță (CERC) din Iași. Cercetarea are o parte calitativă, bazată pe interviuri exploratorii, și a alta cantitativă, ce constă într-un sondaj de opinie pe un eșantion reprezentativ pentru populația municipiului Iași de 15 ani și peste. Obiectivul este de a identifica pe de o parte oferta culturală a municipiului, iar pe de altă parte consumul cultural (teatru, cinema, concert, operă/operetă, muzică, literatură, patrimoniu, presă ș.a.).

În 2009, Centrul Cultural Județean Arad în colaborare cu Institutul Intercultural Timișoara a inițiat și derulat un proiect de cercetare sociologică privind analiza consumului cultural în Județul Arad. Scopul cercetării este evaluarea impactului social al Strategiei culturale a Județului Arad pentru 2003-2007 și identificarea tendințelor actuale de consum cultural. Obiectivele sunt: 1. Identificarea structurii consumului cultural în județul Arad, 2. Determinarea așteptărilor populației în privința consumului cultural și 3. Evaluarea de către consumatori a ofertei culturale disponibile. Cercetarea este exclusiv cantitativă și utilizează două eșantioane reprezentative, unul pentru municipiul Arad și celălalt pentru restul județului, pentru populația de 16 ani și mai mult.

Tot în 2009, Institutul Român pentru Evaluare și Strategie (IRES) realizează un sondaj atipic pentru România – aplică celebrul Chestionar al lui Proust pe un eșantion național. Deși nu vizează direct consumul cultural, putem afla preferințele românilor în materie de prozatori, poeți, pictori, eroi și eroine literare. În 2010, același IRES face un sondaj național pe populația adultă privind „Inventarul activităților umane și practicile culturale ale românilor în 2010”. De aici putem afla dacă românii au cumpărat cărți, au mers la spectacole, au mers la cinema, au ascultat muzică, precum și gradul de echipare pentru consumul privat de cultură.

În 2011, Institutul Român pentru Evaluare și Strategie (IRES) revine cu un raport de cercetare pe tema „Obiceiurile de lectură ale românilor”. Este pentru prima dată când această subiect este obiectul principal al unui sondaj de nivel național. În datele tehnice, suntem informați că eșantionul este reprezentativ pentru persoanele de 18 ani și peste și că interviurile au fost realizate prin telefon. Cum în toate celelalte cercetări evocate interviurile au fost realizate față în față, compararea datelor este dificil de făcut. De fapt, eșantionul celor de la IRES este reprezentativ pentru populația de peste 18 ani, inclusiv, care are telefon, ceea ce înseamnă că o parte din populația

săracă și din mediul rural este exclusă, astfel încât putem avea, prin raportare la întreaga populație adultă a României, o suprareprezentare a celor ce citesc și, mai ales, a celor ce cumpără cărți. În orice caz, manipulându-le cu prudență, în limita reprezentativității, concluziile sunt interesante. Cercetarea abordează teme ca frecvența lecturii de carte, viteza de lectură, genuri, titluri și autori preferați, motivații de lectură, atitudini și comportamente asociate cărților, achiziția de carte, biblioteca personală ș.a.

Să remarcăm că până în 2000 producerea datelor culturale este secundară și exclusiv cantitativă. Studiul Fundației Concept este primul care se focalizează integral pe o temă culturală de actualitate și rămâne relativ singular pînă în 2005, când încep să apară Barometrele de Consum Cultural. După 2005, cercetările se înmulțesc și, ceea ce este interesant, unele administrații locale încep să comande studii asupra consumului cultural local sau regional. În schimb, uniunile de creație sau asociațiile profesionale, de genul AER (Asociația Editorilor Români), pentru care datele culturale ar putea foarte utile, sunt absente în domeniu. Nici instituțiile de cultură de genul teatrelor, muzeelor, bibliotecilor nu sunt deocamdată producători – decăt, poate, în mod excepțional – de date culturale.

2. Consumul de carte în România postcomunistă

2.1. Non-cititorii

Una dintre discuțiile frecvente în lumea culturală de după căderea dictaturii s-a purtat în jurul scăderii dramatice a numărului de cititori de carte. Cuprinși de febra schimbărilor economico-politice, seduși de proaspăta libertate a presei și de noi forme de petrecere a timpului liber, mulți dintre români ar fi abandonat obiceiul de a citi cărți în favoarea emisiunilor de la televiziune, al presei scrise și al divertismentului. În interviurile din anii postrevoluționari, editorii români se plîng de scăderea tirajelor, iar scriitorii de dificultățile de a publica o nouă carte, de noua cenzura economică. În același timp, cărțile de science fiction și mai ales literatura de consum gen Barbara Cartland sau Sandra Brown, nouă pentru publicul românesc, se vînd în tiraje surprinzătoare, ca și volumele unor autori români interziși parțial sau total de regimul comunist, cum ar fi Emil Cioran, Mircea Eliade sau Petre Țuțea.

Pentru a ilustra patima lecturii în dictatură unii invocă cozile de la librării înainte 89, piața neagră a cărților și tirajele mari, chiar și pentru cărțile de poezie, în timp ce alții cred că e vorba de simplul efect al publicării unui număr restrîns de titluri într-o societate în care petrecerea timpului liber nu oferea prea multe facilități. Cert este că din 1990 ne aflăm în fața unei reșezări a pieței de carte și a practicilor de lectură, însă situația nu este simplu de analizat. Totuși, să vedem ce concluzii putem trage pornind de la datele pe care le avem la îndemână.

Pornind din 1990, grație Diagnozei Calității Vieții și, ulterior, Barometrelor de Opinie Publică ale FSD, putem vedea dinamica non-consumatorilor de carte. Astfel, procentele din populația adultă a României care declara că nu citește deloc cărți se prezintă după cum urmează: în 1990 – 28% (ICCV), în 1991 – 29% (ICCV), în 1992 – 35% (ICCV), în 1993 – 39% (ICCV), în 1994 – 37% (ICCV), în 1995 – 41% (ICCV), în 1996 – 50% (ICCV), în 1997 – 53% (ICCV), în 1998 – 50% (ICCV), în 1999 – 56% (ICCV și 34% BOP FSD), în 2000 – 48% (ICCV și 47% BOP FSD), în 2001 – 36% (BOP FSD), în 2003 – 43% (BOP FSD în luna mai, Gallup și 45% în octombrie, CURS), în 2004 – 46% (BOP FSD), în 2006 – 56% (ICCV și 41% BOP FSD), în 2010 – 54% (ICCV).

În chestionarul ICCV, scala privind lectura avea trei trepte, „des”, „rar” și „deloc”, în timp ce în chestionarul BOP FSD variantele de răspuns au fost „aproape zilnic”, „de câteva ori pe săptămână”, „de câteva ori pe lună”, „o dată pe lună sau mai rar” și „deloc”. Așadar, doar varianta „deloc” este comună, astfel încât pentru a beneficia de o serie lungă de date analiza non-consumatorilor este cea mai potrivită. Nu dispunem de nici un sondaj la nivel național privind frecvența lecturii înainte de 1989, deci nu putem face o comparație pertinentă între cele două perioade. Din datele de mai sus, putem identifica trei perioade: 1990-1999, ani de scădere a numărului de cititori, la început mai lent, apoi mai accelerat și cu o înecare de stabilizare în ultimii patru ani; 2000 – 2007/2008 o perioadă de ușoară creștere a numărului de cititori, cu fluctuații și o a treia perioadă, de după 2008, începutul crizei, perioadă care, luând în calcul rezultatul ICCV din 2010, pare să se caracterizeze printr-o nouă scădere a numărului de cititori. În același timp, din Barometrul de Consum Cultural (BCC) din 2006, aflăm că 35% dintre persoanele de 15 ani și peste nu citesc literatură, iar din BCC din 2008 că 34% din aceeași populație nu citește niciodată cărți, articole sau reviste de specialitate. Din raportul IRES asupra „Obiceiurilor de lectură ale românilor”, aflăm că, în 2011, 22 %³ din populația adultă a României (care are telefon) declară că nu citește deloc, 2% citește cărți doar pentru școală/facultate, iar 20% a citit ultima carte în urmă cu mai mult de un an. Luând în calcul rezultatele BCC și IRES, criza economică pare să înmulțească numărul cititori, caz în care s-ar continua creșterea din 2000-2007/2008. Chiar și atunci când sondajele sunt făcute în același an și pe aceeași populație țintă, uneori apar diferențe deconcertante, greu de gestionat, cum e cazul anului 1999 când ICCV dă 56% de non-consumatori de carte, iar BOP FSD 34%. Probabil că evenimente particulare din proximitatea perioadei de recoltare a datelor au indus o serie de distorsiuni. Din datele existente, pentru moment lacunare și

³ Probabil că procentul este ceva mai mare. El este diminuat pe de o parte de faptul că interviurile au fost realizate prin telefon, iar pe de altă parte fiindcă a existat varianta de refugiu, protectoare a stimei de sine, cu ultima carte citită în urmă cu mai mult de un an.

uneori contradictorii, nu putem spune cu certitudine dacă după declanșarea crizei economice frecvența lecturii de carte a crescut sau a scăzut, însă chiar și în cazul scenariului negativ, al diminuării la 46% al numărului de cititori (ICCV, 2010), ea nu se compară cu prăbușirea din primii zece ani de după căderea comunismului.

Presupunând că există o relație între dinamica numărului de cititori și evoluția pieței de carte, să vedem ce s-a întâmplat cu aceasta din urmă. Din „Indicele vieții culturale în România (1998-2007)” publicat de CCCDC putem vedea cum în 1998 se publicau 0,63 de exemplare de carte pe locuitor și 0,23 de titluri/ locuitor, iar în 2007, după o evoluție oscilantă, mai ales în ce privește tirajele, s-a ajuns la 0,41 exemplare/locuitor și 0,67 titluri/ locuitor. În linii mari, putem spune că odată cu scăderea numărului de cititori, tirajele au scăzut, însă avem o creștere impresionantă a numărului de titluri, adică o diversificare a ofertei editoriale.

2.2. Cititori și gusturi

Din „Obiceiurile de lectură ale românilor” (IRES) putem reconstitui profilul cititorului asiduu, cel care a citit cea mai recentă carte în ultima săptămână: este femeie, are între 36 și 65 de ani și locuiește în mediul urban. Non-consumatorul de carte este tot femeie (la diferență mică față de bărbați), are peste 65 de ani și este din mediul rural. Dintre cititori, 60% preferă romanele, 46% citesc și poezie; 79% nu au un scriitor român în viață preferat. În Barometrul de Consum Cultural pe 2006, la întrebarea „Ce fel de literatură preferați?” (răspuns multiplu cu 3 opțiuni) aflăm că 15,6% preferă cărțile de dragoste, 15,4% de aventură, 12,9% pe cele polițiste, 12,2% clasici români, 11,7% romane istorice, 6,7% clasici internaționali, 5,5% cărți SF, iar restul e sub 5%. În ordinea descrescătoare a notorietății, cei mai cunoscuți autori români sunt Mihai Eminescu, Mihail Sadoveanu, Ion Creangă, Liviu Rebreanu, Marin Preda ș.a. Aproape 15% dintre respondenți nu au știut să numească un autor român, iar 1,5% au refuzat să răspundă. Pe primul loc se află un poet, dar apoi până la poziția opt se află doar prozatori. În primele 15 de poziții nu se află nici un autor în viață. În ordinea descrescătoare a notorietății, cei mai cunoscuți autori de literatură străini sunt William Shakespeare, Alexandre Dumas, Lev Tolstoi, Sandra Brown și Fiodor Dostoievski. Trebuie menționat că 54.1% nu au putut numi nici un autor de literatură străin, iar aproape 1.5% au refuzat să răspundă. În ierarhia autorilor români putem remarca amprenta puternică a manualului școlar, iar în privința autorilor străini putem constata o slabă cunoaștere a acestora, precum și pătrunderea puternică, până în vârful ierarhiei, a unei scriitoare de literatură de consum.

2.3. Comportamentul de achiziție

Privind comportamentul de achiziție, din „Inventarul activităților umane și practicile culturale ale românilor în 2010” (IRES) vedem că, în 2010, 65% dintre românii de 15 ani și peste nu au cumpărat nici o carte. În „Obiceiuri de lectură ale românilor” (IRES, 2011) vedem că 12% nu cumpără niciodată cărți, 25% cumpără mai puțin de una pe an, 25% sub 5 cărți pe an, 13% între 5-10 cărți și 22% peste 10 cărți. Ca portret statistic, cumpărătorul asiduu de cărți, ca număr de titluri, este femeie, are între 36 – 50 ani și este din mediul urban. Non-cumpărătorul este tot femeie, are peste 65 de ani și este din mediul rural. Pentru achiziția de carte 12% cheltuie sub 50 RON pe an, 26% între 51-100 RON, 21% între 101-200 RON, 8% între 501-1000 și 5% peste 1000. Cei cu buget mare de achiziții (peste 500 lei pe an) sunt mai degrabă femei, au până în 35 de ani sau peste 65 de ani, sunt din mediul urban, iar regional se află mai degrabă în Moldova, în București sau în zona de sud a țării. Cumpărarea cărților se face din librării (58% dintre cititori), de la standurile cu cărți din centrele comerciale (15%), de la anticariat (8%), se comandă prin internet în țară (6%) sau în străinătate (1%). Cei ce achiziționează cărți se informează direct la librărie sau la locul din care cumpără (50% dintre cititori), de la prieteni sau cunoștințe (30%), urmăresc rubricile specializate din presă (28%), de pe site-urile editurilor (15%), afișe sau panouri publicitare din librării sau centre comerciale (15%), de pe site-urile librăriilor (13%), de pe portalurile care recenzează și semnalează noile apariții (7%), de pe forumuri online (5%). Cei care nu cumpără cărți dar totuși citesc (întrebare cu răspuns multiplu) recitesc cărți din propria bibliotecă (44% dintre cititori), împrumută cărți de la prieteni sau de la cunoscuți (43%), le primesc cadou (18%) sau le împrumută de la bibliotecă (15%). Cei ce cumpără cărți, de asemenea recitesc titluri din biblioteca personală (49% dintre cititori), împrumută de la prieteni sau cunoscuți (22%), primesc cadou (10%) sau împrumută de la bibliotecă (20%). Dintre cititorii de carte 47% nu cumpără cărți care se vând împreună cu ziare, 14% cumpără foarte rar, 31% doar atunci când îi interesează o anumită carte, iar 7% le cumpără de fiecare dată.

2.4. Biblioteci personale

Din Barometrul de Consum Cultural de pe 2006 vedem că 12% dintre românii de 15 ani și peste nu au nici o carte în casă (cu excepția cărților de școală), 18% au între 1-20 de volume, 17% între 21-50, 23% între 51-100, 18% între 101 – 500 și 6% peste 500 de cărți. Portretul statistic al celui ce are peste 100 de cărți ni-l prezintă ca fiind mai degrabă de la oraș, cu venit mediu, însă din gospodării cu venit ridicat, știe limbi străine, este mai degrabă bărbat, cu vârstă medie sau ridicată, nu se uită la știri și

la talk-showuri, dar se uită la alte emisiuni, folosește PC-ul și internetul în mod regulat. Portretul statistic al celui care are sub 20 de cărți ni-l arată ca fiind din oraș mediu sau mic, cu venit mediu sau redus, cu familie mare, de vârstă medie sau tânăr, se uită mult la televizor și preferă filmele documentare.

Bibliografie

Mărginean, Ioan și Precupețu Iuliana, 2010, *Calitatea vieții în România 2010*, coeditare ICCV și Editura Expert, București

Stanciu, Mariana (coord.), 2010, *Consumul populației din Romania*, Editura Omnia UNI S.A.S.T., Brașov

*** *Diagnoza calității vieții*, rapoarte de cercetare, ICCV, coord. I. Marginean

*** *Barometrele de Opinie Publică* ale Fundației pentru o Societate Deschisă, anii 1998-2007

*** *Piața culturii în România*, raport de cercetare al Fundației Concept, 2000

*** *Tânăr în România*, raport de cercetare British Council România și The Gallup Organization România, 2004

*** *Barometrele de Consum Cultural* ale Centrului de Cercetare și Consultanță în Domeniul Culturii (CCCCDC), anii 2005-2009

*** *Studiu privind consumul cultural la nivelul municipiului Iași*, raport de cercetare al Centrului European de Resurse și Consultanță (CERC), 2006

*** *Indicele vieții culturale în Romania (1998-2007)*, raport al Centrului de Cercetare și Consultanță în Domeniul Culturii (CCCCDC)

*** *Analiza consumului cultural în județul Arad*, raport de cercetare, Centrul Cultural Județean Arad și Institutul Intercultural Timișoara, 2009

*** *Chestionarul lui Proust*, raport de cercetare al Institutului Român pentru Evaluare și Strategie (IRES), 2009

*** *Inventarul activităților și practicile culturale ale românilor în 2010*, raport de cercetare al Institutului Român pentru Evaluare și Strategie (IRES), 2010

*** *Obiceiurile de lectură ale românilor*, raport de cercetare al Institutului Român pentru Evaluare și Strategie (IRES), 2011

Summary

The first part of the present article refers to the production of cultural data in post-communist Romania. We have identified the main research studies that provided cultural data, and dealt with both methodology and goals. In the end, we pointed out the contribution to the study on cultural consumption and reconstructed the dynamics of producing cultural data. From all that cultural consumption implies, the second part of our study refers to the consumption of books/ literature in post-communism, focusing on the problem of non-readers, readers and taste, acquisition behaviour and personal libraries.

Keywords:

Cultural consumption, post-communism, producing cultural data, acquisition behaviour, non-readers.

L'incommodé statut du traducteur de langues rares

Florica Ciodaru-Courriol

Dans un entretien pour le supplément littéraire «Le Monde des Livres», que Florence Noiville faisait avec l'écrivain suédois Horace Engdahl, l'auteur de *La Cigarette et le Néant* dit: «Je ne trouve pas que les USA soient le centre du monde littéraire. L'anglais est une langue importante, mais ce n'est pas la langue universelle. *La seule langue universelle de la littérature, c'est la traduction*»¹. Il n'y aurait pas de littérature reconnue sans la traduction, c'est une vérité qui prend de plus en plus de substance de nos jours. D'autant plus pour les littératures écrites en langues rares soumises au cruel rapport minorité/ majorité.

Le cas concret qui nous intéresse ici est la littérature roumaine dans son transfert vers l'espace francophone. S'il est généralement accepté que la littérature roumaine ne peut être conçue dans un contexte européen, voire francophone, que par l'intermédiaire de la traduction, il faudrait voir quel est le mécanisme concret, le rôle plus ample qui est celui de la traduction et, implicitement, celui du traducteur.

Le traducteur doit rester dans l'ombre, habitué à se placer toujours derrière la «voix» qu'il traduit – est un précepte auquel je vais déroger cette fois-ci pour expliquer la situation assez peu commode dans laquelle il se trouve.

D'abord parce qu'il se sent impliqué dans la transmission d'information culturelle et en plus en tant qu'actant de la vie culturelle, maillon obligatoire entre l'écrivain roumain et l'éditeur étranger.

D'emblée, je dirais que le traducteur de littérature roumaine endosse une double casquette, puisqu'en plus de son rôle strict de *transposeur* d'un univers linguistique et poétique d'une langue dans une autre, il doit jouer aussi, le plus souvent, celui d'agent littéraire, de propagateur des valeurs roumaines dans un cadre imposé par la réception. Le traducteur est ainsi le principal maillon de la chaîne de transmission non seulement du message, stricto sensu, mais aussi et surtout du message culturel; il observe l'horizon d'attente du public cible et agit en fonction de celui-ci dans la plupart des cas. Comme il est aussi un connaisseur de l'histoire littéraire (roumaine, dans notre

¹ «Le Monde des Livres», 11 juillet 2014, p. 10.

cas), il est légitimement en droit de vouloir faire découvrir de véritables œuvres, voire des chefs d'œuvre, de ce que – à ses yeux – le patrimoine littéraire a de mieux. Il arrive que par leur choix, les éditeurs (poussés parfois par les traducteurs) publient des livres qui ne reflètent qu'un état d'esprit et une «production» littéraire très restreinte.

Convaincre un éditeur français de publier un auteur, un ouvrage n'est pas chose facile. De manière générale, on observe de nos jours que l'édition, comme tout «commerce», est soumise à la loi du marché, et de manière très surprenante – même et surtout dans l'optique des grands éditeurs. Les plus courageux sont, de toute évidence, les éditeurs plus «petits», les «indépendants» (c'est le terme officiel), eux seuls ont su garder un enthousiasme et une foi inébranlables. C'est pourquoi beaucoup d'auteurs roumains de premier plan ont été publiés en traductions dans des maisons d'éditions un peu moins connues (en Roumanie), mais bien appréciées dans le paysage éditorial français.

Quoi de plus exaltant pour un traducteur d'entendre dire un éditeur «Tant pis, si je ne gagne pas d'argent avec cette traduction, je sais au moins que j'ai publié un chef d'œuvre!» comme l'avait dit publiquement la directrice des éditions Zoe lors du lancement du célèbre roman de Liviu Rebreanu, *La forêt des pendus*. Rappelons que c'est le roman que Mihail Sebastian proposait à Paul Morand de remporter dans ses bagages au moment de quitter la Roumanie – de manière rhétorique puisqu'il le faisait dans un article publié le 23 janvier 1935 dans «Rampa». Grande satisfaction de sentir ses goûts partagés finalement, comme ce fut le cas du premier roman de Camil Petrescu (*Patul lui Procust*) qui – après plusieurs années de refus plus ou moins catégoriques de la part des éditeurs – reçut un accueil favorable et immédiat de la part de Jacqueline Chambon, éditrice qui allait lancer une belle collection de littérature roumaine commencée par les *Paysans du Danube* de Sorescu et ce formidable roman moderne publié en français sous le titre *Madame T*. (dans la traduction de Jean-Louis Courriol). Ces cas sont assez rares pour ne pas le signaler.

Il est certain que les traducteurs de langues rares doivent dépenser une quantité considérable de temps à la recherche d'un éditeur. Le plus souvent la réponse de l'éditeur à qui on a confié un échantillon de traduction et une présentation du livre roumain est négative, le refus – s'il n'est pas catégorique – est circonstancié: «Je n'ai pas de collection de littérature roumaine, je n'ai pas de lecteur qui lise le roman en original pour me faire une fiche» ou... au contraire, «notre lecteur maison a fait un compte-rendu assez négatif, nous ne pouvons pas nous lancer dans une publication qui ne trouvera pas son public» etc.

D'autre part, il est évident qu'un livre doit circuler, aller vers le public, se vendre. Il est légitime que le «faiseur» de livre veuille retrouver son investissement,

personne ne dira le contraire. C'est pourquoi les instances culturelles, le CNL en France, l'ICR en Roumanie s'investissent et soutiennent les traductions et les publications. Mais les choses doivent être claires là aussi: ce n'est pas l'ICR qui décide seul de qui sera publié. La première condition dans la démarche d'obtention de subventions reste la publication. Concrètement, c'est l'éditeur étranger qui «applique», après avoir conclu un contrat pour tel ou tel livre. Bien sûr que la qualité de l'ouvrage entre en compte, tout comme le talent de l'auteur etc.

Mais pour en arriver là, un énorme travail a été fourni en amont, le plus souvent (presque toujours) par le traducteur.

La circulation des valeurs littéraires nationales est tributaire d'une nouvelle dynamique muée par des mécanismes sensiblement différents de ceux que l'on a connus jusque là. Le centre d'intérêt des «consommateurs» est devenu le signal d'alarme de tout le système de transfert culturel selon une logique pour le moins simpliste. Si l'Occident a ignoré pendant de longues années les vicissitudes que les habitants de derrière le rideau de fer ont connues, maintenant il semble vouloir les lire dans leurs livres... Ainsi on a abouti à une thématique que d'aucuns appellent «misérabiliste» ou d'inspiration stricte autochtone avec des variantes tragiques ou humoristiques. Or, la création littéraire roumaine est bien plus vaste et plus variée du point de vue thématique; il y a des auteurs qui traitent de sujets purement roumains dans une perspective humaine bien plus étendue, avec des racines philosophiques, mythiques ou historiques (voir Marta Petreu, Ruxandra Cesereanu, Horia Ursu, Bogdan Popescu, Stelian Tănase, Petru Cimpoeșu, Marin Preda, Marin Sorescu).

D'autres auteurs élargissent le cadre strictement national et «chassent» sur des territoires plus vastes, plus européens, comme Cătălin Pavel dans son surprenant premier roman *La septième partie du monde*, Simona Sora avec son *Hotel Universal*, Matei Cocimarov dans *Casa Belzer* ou Matei Vișniec, comme l'avait déjà fait Gabriel Chifu (dans *Relation sur ma mort*). D'autres abandonnent carrément le cadre autochtone, comme Bujor Nedelcovici dans son roman *Le Provocateur* ou Carmen Firan *L'homme qui a perdu son ombre*, Daniela Zeca ou encore Alexandru Ecovoiu dans *Après Sodome*.

On écrit encore beaucoup en Roumanie et on publie pas mal. On écrit comme pour témoigner du temps très récent dans la tristesse ou dans la joie – un véritable exercice d'exorcisation. Et qui n'exclut pas le jubilatoire comme chez Dan Lungu ou Florin Lăzărescu, Adrian Alui Gheorghe, Răzvan Rădulescu pour ne rappeler que ces noms. Le traducteur se doit de connaître les dernières parutions – par la lecture directe, par le biais des critiques et des chroniques littéraires. Nous sommes nous-mêmes en

contact avec ce qui se fait actuellement dans l'aire culturelle roumaine. En effet, grâce au Festival du premier roman de Chambéry qui s'est ouvert depuis 5 ans à la littérature roumaine, nous lisons les romans des débutants ou premières œuvres (en prose), une bonne dizaine par an, pour en élire le lauréat du Festival. Il y a un cercle de lecture à Lyon, un autre à Paris, un autre à Chambéry même et un dernier à Turin où, un collègue, Roberto Merlo, professeur de roumain à l'Université de Torino et traducteur, lit avec ses étudiants les mêmes romans. On comprend que dans ces conditions les lauréats ont été triés sur le volet. Les lecteurs sont d'âge et de formation variées, leur goûts aussi, on débat comme dans les réunions de l'Académie Goncourt! Cela nous permet de voir les nouvelles tendances, le choix des sujets, les thèmes abordés, les styles, bref les changements qui s'opèrent dans le paysage littéraire roumain.

Et nous pouvons nous réjouir de la variété des styles et du renouvellement des thèmes qui ne sont plus redevables aux modes lorsqu'on est en présence d'un bon écrivain. Il arrive même de découvrir des «sujets roumains» devançant – puisqu'ils précèdent chronologiquement – des sujets semblables traités dans des romans occidentaux à succès, mais qui sont restés cachés/ignorés faute de traduction. Un récit resté assez discret, comme *Ploile amare* signé par Alexandru Vlad, publié aux éditions Charmides, semblerait un roman inspiré par *La vérité sur l'affaire Harry Quebert* de Joël Dicker (éditions De Fallois – L'Âge d'Homme), livre qui a été couronné par le Prix de l'Académie Française en 2012. Sauf que le roman du Roumain est paru une année plutôt, en 2011 et signalé par la (bonne) critique roumaine, celle qui se range plutôt du côté des livres chargés d'atmosphère et qui apprécie le style autant que l'histoire. Au-delà de la subjectivité inhérente à toute réception, nous autres, consommateurs et – incidemment – traducteurs devons être capables de recevoir ces dons merveilleux que nous font les créateurs d'univers fictionnels. Ecouter le monde autour de soi – semblerait le nouveau rôle que la littérature se donne actuellement.

A nous d'écouter cette littérature et de la faire connaître!

Summary

Written in a language with the statute of a rare language, Romanian literature is, from the start, dependent of translations. The translator is involved in transmitting cultural information and so he/ she becomes a key actor for the cultural life; he/ she results a compulsory connection element between the Romanian writer and the French editor (the case we refer to). Hence, he/ she needs to be a keen observer of what the target lecturers expect and he/she must be very well familiarized with the editorial market from the country where he/she intends to introduce an author or a piece of writing.

Keywords:

Romanian writers, French editors, Romanian language, translators of rare languages, Romanian literature.

Vasile Alecsandri, *Travels in Africa* (1853-7)*

Translated by *Alexander-John Drace-Francis***

Chapter 1 My travelling companion

I had been a month in Biarritz, a small town lost at the bottom of the Gulf of Gascony, on the shores of the ocean, passing my days in unconfined pleasure. From the window of my drawing room, my eyes wandered insatiably, now over the blue and ever grandiose extent of the sea, now over the endlessly silent sky. My fancy, following the flight of my eyes, rocked back and forth on the silvery crest of the waves, and, shooting away to the far horizon, took to alighting, like a migratory bird, on the masts of the boats passing in the distance. How many such happy voyages have I undertaken! How many beautiful shores have I visited, without getting up from my seat!

As the sun rose and cast a veil of gold over the Ocean's surface, I went hurriedly down to the sandy shore and threw myself into the waves. Their cool freshness pulsed through me, offering me untold satisfaction; their movement rocked me like a child in the arms of its mother. And although at times the larger waves crashed over my head, forcing me to swallow the sharp and salty water, and at others they smashed straight into my chest, throwing me off balance and upside down; these trifling incidents only served to augment the gratifications afforded by time spent in the water.

One day, when the sea was quiet and clear, I went further than usual from the shore, swimming on my back without being able to see where I was going; for my eyes, fixed on the heavenly firmament, were busy admiring the fantastic forms of the clouds.

* Translated from Vasile Alecsandri, *Proză*, ed. G. Nicolescu (Bucharest, 1967), p. 188-99.

** Traducerea a fost realizată în cadrul Programului „Rezidențe FILIT pentru traducători străini”, 2014, la Casa „Lucian Blaga” din Vatra Dornei – Hotel Belvedere” (Translation supported by the Residency Programme of the Iași Literature Museum's International Festival of Literature (FILIT, 2014), at *Lucian Blaga House* in Vatra Dornei – *Belvedere Hotel*.

All of a sudden my head banged against another head coming towards the shore; and the blow was so hard, that I went down in a daze, until I reached the bottom. Having however, no wish to remain there, I propelled myself strongly upwards, reaching the water surface in a twinkling, and looked around me, not a little terrified; until I caught sight, right beside me, of the head with which I had collided, and which was the rightful property of a young Englishman.

We stared at each other in considerable amazement and some anger; and then, bowing to each other as if in a drawing room, struck up a most interesting conversation:

– A fine ‘in-off’ we managed there! The ocean was the billiard table, our heads the balls.

– *Oh yes!*

– Did I hit you hard?

– *Oh yes!*

– I’m terribly sorry. Did you go down deep?

– *Oh yes*, down to the bottom.

– So did I; and did you swallow much salt water?

– *Oh yes*, about two litres.

– And I not less. Are you an Englishman, Sir?

– *Oh yes!* And you?

– Romanian!

– From Rome?

– No, from Moldavia.

– *Oh!*

Permit me to make an observation at this point. In the conversation of the English, the affirmative word *Oh yes!* and the exclamation *Oh!* play a very important role; they may be compared to the characteristic *îhî* and the sly *elei* of the Romanians.

After this short exchange, the Englishman and I set off towards the shore, swimming side by side, and on our way, my companion said to me:

– This spring, I bathed at Cadiz in the Mediterranean Sea, and I drowned twice...

– And you didn’t die once?

– No.

– Bravo! You are very good at life.

The Englishman began to laugh pleasantly, and asked me whether I knew Cadiz?

– Not yet, I replied; but I intend to leave Biarritz in three days' time, and undertake a journey in Spain.

– *Oh!* ... you are thinking of going to Spain?

– Yes; for I have long nurtured the desire to see that country full of marvels.

The Englishman paused for a moment, treading water, and said to me:

– Sir, We have been introduced in an unusual fashion, banging our heads and half drowning, before even seeing each other face to face. Such circumstances arouse in me the desire for a closer acquaintance, and to beg your leave that I may accompany you in your journey.

This unexpected proposal caused me to stop in my tracks and emit an English *Oh!*

– Very well Sir, I said to him, not a month has passed since you visited Spain, and now you wish to begin this voyage anew?

– *Oh yes!* If you will have me as your travelling companion.

– With great pleasure.

– When do we depart?

– On the eighteenth of the month, in other words in three days' time.

– And where shall we meet on the day of departure?

– In Bayonne, on the Place des Armes.

– Excellent; fare well.

– Goodbye.

– And that is how I managed to find myself a travelling companion right at the bottom of the ocean.

Chapter 2

The post-chaise

Three days after the above incident, I bade farewell to the ancient mariner who had been my host for four weeks at Biarritz, and taking my leave of the majestic ocean, left for Bayonne, where I arrived after an hour's journey. Having a little time at my disposal before the post-chaise was due to leave, I took the opportunity to stroll through the town, hoping perhaps to find my travel companion.

I had not clapped eyes on him since our heads had banged together in the lap of the ocean; consequently, had I not known to take an Englishman at his word, I would have considered his proposal to accompany me to Spain as worth no more than a naked man's promise of cloth. But it was not long before I espied him in the Place du Théâtre, seated at a table outside an elegant coffeehouse, drinking a cup of hot grog. He was waiting for me in his tourist clothes, an outfit remarkable for its many pockets and for the size of its buttons. Upon seeing me, the Englishman bade me a *gud morning* and clasped my hand in finger-crushing friendship.

– Where shall we go first? I asked him.

– To Toulouse, to visit the celebrated Capitole.

– And from Toulouse?

– To Nîmes, to see the Roman ruins.

– And after that?

– To Marseille, where we embark for Spain.

– Excellent; but do you not think it simpler, seeing as we are on the Spanish border, to enter straight away onto its territory?

– It would indeed be simpler; but I don't like doing what everyone else does. This is my proposed plan: from Marseille we visit the entire Spanish coast: Barcelona, Valencia, Cartagena, Malaga etc., up to Gibraltar. From there we make for Cadiz, and from Cadiz we begin our true Spanish journey, visiting Seville, Cordoba and Granada. After that we arrive at Madrid, where we stop as long as we please, before returning to France. I consider this plan to be the most suitable; however, if you prefer, we can cross the Pyrenees right away. I am ready to follow you wherever you go.

– Your plan is very fine and I like it, the more so as my habit is to travel without a predetermined itinerary, but rather to submit to the impulse of my imagination. Off, then to Marseille, and *bon voyage* to us!

– *Ol rait*, answered my friend. And the both of us merry, sprightly as schoolboys on holiday, we went to the post-chaise office, boarded the carriage and left Bayonne at eleven in the morning.

Off went the horses like winged beasts, the cobbles resounding under their hooves, and before long both towns, Bayonne and Saint-Espirit, lying either side of the river Adour, lay behind us with their many-cannoned fortifications.

Of all modes of transport, the post-chaise is without doubt the most pleasant and comfortable; and of all the journeys in Europe, that between Bayonne and Toulouse, in the department of Basses-Pyrénées, is one of the most beautiful.

The post-chaise, being designed to carry letters at the utmost speed, takes no more than two travellers; it covers the whole journey at galloping pace, day and night, without stopping anywhere for more than five minutes. The travellers have to ensure they bring their own provisions, or else risk going unfed and unwatered for twenty-four hours on end, a serious predicament, and one highly likely to undermine their enthusiasm.

The road passes along the line of the Pyrenees, amidst an endless string of delightful gardens, abundant orchards and fields watered by the rivers Adour and Gave. Romantic views, stylish modern castles, and parks full of pleasant greenery appear wheresoever the eye turns, while the magnificent panorama of the Pyrenees fills the horizon behind. Add to this a pleasant climate, a clear blue sky, a clean highway, a comfortable carriage harnessed to five hearty winged beasts, and a traveller's joyful heart; and nothing could be more conducive to a feeling of satisfaction and to forgetting all life's misfortunes.

My companion seemed imbued with a deep sense of emotional fulfilment and started to sing a most original – albeit scarcely harmonious – English air. The horses, clearly terrified by the song, rushed on as fast as they could; the wheels flew over the polished stones of the highway; the bells affixed to the horses' mouthpieces rang out merrily; the post-driver never stopped cracking his whip at the horses and jokes at all the wives he encountered on the road; the trees along the way flew behind us like a routed army. For our part, languishing on the coach's padded cushions, we enjoyed our cigarettes and, through a smoky blue haze, contemplated the fields and mountains as if they were revolving around us.

After a short silence, my companion and I took a more careful look at one another, with a view to a closer acquaintance; and, after a thorough examination of five minutes or so, being satisfied with our outward appearances, launched into conversation:

– What an amazing start to a journey. Not too hot or too cold, neither dust nor mud. The best of all worlds.

– Indeed, and besides these blessings, I would add that we are passing through one of the most beautiful regions of France, under a clear blue sky stretching over us like a vault of emerald.

– Are you a poet, good Sir?

– Betimes... when I choose to forget the world. And you?

– I too sing from time to time; not on the lyre, however, but on the trumpet.

– Nice instrument!

– You like it?

– A great deal... from a distance.

– I take you at your word. Can you guess what caused me to take up playing the trumpet?

– Perhaps to shake off the spleen?

– You guessed right. Two years ago, that terrible affliction overcame me, taking me slowly but surely into the slough of despond, and making me wish to be rid of life by any means possible. The spleen had twisted my soul. My mind had darkened, all the pleasures of life had become distasteful to me, and, not to put too fine a point on it, I was standing by my own graveside; I had resolved to shoot myself.

– And how did you conquer your resolve?

– At the very moment when I was to throw myself into the other world; when I was to pull the trigger of the pistol I had aimed at my forehead, I suddenly heard a trumpet sounding a tragic note from Donizetti's opera *Lucia*; but in such a strange fashion, that I burst out laughing like a fool, and my spleen cooled down.

– And in homage to this instrument which saved your life, you resolved to become a trumpeter?

– Just so; I have sounded the trumpet ever since, assailing the ears of any who would listen, whenever the evil demon comes my way.

– I hope there should be no need for you to resort to your music so long as we are together.

The Englishman began to laugh and engaged to spare me that pleasure for the duration of our travelling companionship. For my part, I promised never to read him a single poem; and in this way we put a seal on the best friendship in the world. After the

signing of this mutual non-aggression pact, we lit a pair of Havana cigars, which put us in mind of the Turkish *chibouk*¹, and consequently, of Oriental travels.

– Have you been to Asia? the Englishman asked me.

– I went with a compatriot of yours, Sir Dickson.

– Dickson? Doctor Dickson.

– Yes, a most agreeable young man, a real gentleman, tall, wearing spectacles.

– Gold spectacles?

– Just so; you know him?

– I know a person like the one you speak of, but his name is Cowley... It is not him.

– This Dickson was a great aficionado of Turkish coffee and knew all the most celebrated coffee houses on the Bosphorus, both on the European and on the Asiatic shores. But he informed me that nobody in the world made a better coffee than the dervish Abdalah Osman, whom he had encountered on the road leading to Bursa. Dickson had promised to send the dervish a pair of agarwood rosary beads, as a token of thanks for the splendid cup of coffee he had been served at his house; but the occasion to fulfil his promise never arose. Finally, on discovering that I was due to leave Constantinople for Bursa, he entrusted me with the agarwood beads and asked that I give them to Abdalah Osman on his behalf, should I happen to meet him on the course of my journey.

– And did you find him?

– I did.

– When, where, and how?

– In the year 1845, between Gemlik and Bursa, in Asia. I had left Constantinople on a Turkish steamboat, with the intention of going to visit Bursa, the ancient capital of the Ottoman Empire, famous for the many minarets soaring from its heart like the lances of a vast army, and for the fine silkwares produced in its workshops. Disembarking at Gemlik, a small locality on the Asiatic shore of the Sea of Marmara, my companions and I mounted our horses and set out on the highway to Bursa.

The road to this city, beaten by so many horse and camel hooves, passes over plains and hills covered with a scented wild grass, and the traveller is exposed, for a period of six hours, to the burning rays of a fiery sun, which cooks him in his skin just like an egg in its shell.

¹ *Chibouk*] Pipe (Turkish).

Our faces reddened like ripe pomegranates and our mouths felt like they were crammed with dried-out balls of tree-fungus. Tortured by a thirst without pity, we were forced to cry out in Turkish – *Aman!*² – when of a sudden we arrived alongside a small stream, about halfway through our journey. A few tall and leafy plane trees formed a green oasis by the wayside and cast a delightful shade on the surroundings. Imagine our happy relief!

We dismounted straightaway and were about to rush down to the spring. But just as we were about to taste its waters, an old man who had been sleeping beneath the trees hurried towards us and averted us from such a foolhardy undertaking; for, exhausted and overheated as we were from the road, we would have fallen ill on the spot had we imbibed even the slightest ration of cold water. He advised us to rest for about five minutes in the shade, and invited us to sit on some reed mats which served him for a bed.

The good nature radiating from this man's countenance disposed us to accept his invitation, and so, without delay, we went ahead and lay down under the plane trees, awaiting his permission to knock back the whole stream in one draught. Every second was like a year; every minute, a century! At last, the five minutes were up! We leaped up onto our feet, our eyes fixated on the spring; only to see the dervish before us with a box of Turkish *loukum*³ and a tray with glasses of water. *Evalah! İşalah! Maşalah!*⁴ In a trice the box and glasses were emptied, our thirst slaked, and our gratification only increased when the old man brought us another small tray with a few Turkish coffee cups. But what coffee! A marvellous coffee, delectable, scented, fit for a Sultan! Each drop seemed to be full of hidden treasures of satisfaction; it was truly as if we were sipping Mohammad's paradise, served up in liquefied form in Turkish coffee cups.

There was only one man in the world capable of brewing such a coffee, and that man had to be Abdalah-Osman, the one Dickson had told me about in Constantinople. Addressing myself to the ancient dervish, I asked:

- Are you Abdalah-Osman?
- *Benim*⁵, answered the dervish.
- Do you know Dickson-Bey?
- *Evet*⁶.

² *Aman!*] Mercy! (Turkish).

³ *Loukum*] Turkish delight.

⁴ *Evalah! İşalah! Maşalah!*] Praise be to God! May God will it! God has willed it! (Arabic).

⁵ *Benim*] I am (Turkish).

⁶ *Evet*] Yes (Turkish).

– If you be Abdalah-Osman and know Dickson-Bey, here is the pair of agarwood beads that our friend pledged me to bring you, as a token of gratitude for the marvellous coffee that you served him. So saying, I gave Abdalah-Osman the beads; and he stroked his beard in deep astonishment and saluted me by bowing three times, as I mounted my horse to resume my journey to Bursa.

My Englishman was listening most attentively, and all of a sudden, slapped the carriage wall hard, resolving to go to Asia the following year, to taste Abdalah-Osman's famous coffee. I had no idea whether that solemn hermit, who once lived by the bank of an obscure Asian stream and who found satisfaction in offering Turkish *loukum*, fresh water and free coffee to all travellers, is still alive; but I knew for certain that if he had not yet left this world to receive his due reward in Mohammad's paradise, my Englishmen would be bound to make his acquaintance the following year.

As I was relating this anecdote, the sun had descended to the west in an ocean of flames, and its rays were shooting through the leaves of the trees like golden arrows. The Pyrenean Mountains were gradually swathed in a robe of deep pink, while their snow-covered peaks appeared as if crowned with sparkling diadems. The shadows were doing battle with the light and ascending the lower reaches of the mountains; the clear, transparent sky stretched out above us like a thin blue veil, through which, as if in a dream, we were able to glimpse a few silvery twinkling stars. A lone cloud, shaped like a giant vulture, drifted toward the peaks as if soaring to its nest, tucked away in the rocky heights of the Pyrenees. It was that sacramental hour when all nature was preparing for nocturnal rest; the hour when the heart fills with sweet melancholy and takes to the heavenly plains to pay its respects to God.

My Englishmen fished in his pocket and took out a red fez, sewn with various colourful stitchings; and, covering his head, snuggled into the corner of the carriage, from whence he was soon to be heard snoring. For my part, I, who am rarely able to sleep when on the road, fell into a reverie, and in the gently rocking post-chaise, took a swift detour to Moldavia.

I revisited my homeland and my friends, with a lively beating heart, and, yielding to the temptations of that sweet fantasy, felt myself adrift in the sugary kingdom of memory... But a jolt of the carriage awoke me brusquely from that beautiful dream and I found myself once more beside my travelling companion, who looked like a Chinese mandarin under the pointy fez slipping down onto the bridge of his nose.

By now the nocturnal shadows had covered the earth, and the trees appeared like phantoms from another world scuttling across the fields until they got lost in the

dark distance. Thousands of stars shone in the vaults of heaven; some fell across the sky, leaving a silvery trace behind them; others glimmered in the waters of the Adour; and still others seemed to glide like great diamonds on the snow of the Pyrenean peaks.

Everything was mysterious and penetratingly profound; and in the utter silence of the night, in the stillness of the objects around us, the post-chaise seemed to be moving at twice the speed, the horses' trot and the sounding bells gave out a fantastic air. The lanterns of the carriages cast a long patch of light ahead of us on the highway, where the horses could be seen trampling on their own shadows, which swirled beneath them like black dragons.

I pictured myself having arrived in the realm of fantasy, carried away by the chariot of some genie of the night, and pursued by the awful shriek of some unseen beasts. But the moon was rising slowly at the horizon's edge, and in its delicate light, the phantasmagoria dissolved in the twinkling of an eye. The ghastly shadows crept out of sight, the dragons were swallowed up by the earth, and their terrible shrieking became only the harmless snoring of the Englishman fast asleep behind me.

If someone could somehow transcribe all the thoughts running through someone's head during a beautiful night's journey, they would fill great volumes with sublime and ridiculous ideas. But sleep arrived at dawn, and closed my eyes shut. I dozed happily away, only to dream of Alexander the Great⁷ dancing with Prince Bullrush⁸. When I awoke the following day, I was in Toulouse.

⁷ Alexander the Great] a figure familiar to Romanians not only from history but through widely circulating, often fantastical accounts of his exploits.

⁸ Prince Bullrush] a nickname (in Romanian *Papură-vodă*) applied to the old Moldavian prince Ștefăniță Lupu (reigned 1659-1661), on account of the fact that his reign was marked by a famine so severe that the population was reduced to eating bullrushes.

Chapter 4

Tangier and Morocco

On the first day of October 1853, my friend Angel and I, each carrying a travelling case, went merrily out of the English *Club House* hotel, situated imposingly on the central square at Gibraltar, and went down to the port. A fast boat took us through the multitude of yachts to the French steamship 'Honfleur', which departed shortly, leaving behind it the vast rock of Gibraltar, as it made for the shores of Africa. Once out of the bay, we entered the wide channel which unites the Mediterranean Sea with the Atlantic Ocean, and passed by Tarifa, an old city situated on the coast of Spain, before which a fortified island loomed out of the waves. A strong wind blew, the sea was stormy and foaming, the sky as clear as a vault of lapis lazuli. We came across several ships [făcând bordaje] so as to navigate against the current and the wind; one of them slipped alongside our steamboat and the sailors hanging off the masts greeted us with lively shouts, which we answered with cheers of *bon voyage*.

Nothing could be more delightful and interesting than these swift encounters between people unknown to each other, these exchanges of greetings across a broad stretch of the sea!

Further away, a large boat, coming from Tarifa, approached our vessel bringing an entire family of Jews, comprising father, son, a child of about five and a young man about twenty-five years old. The old man had a small head around the size of a Maltese orange; yet this head, almost like a child's ball, was adorned with a long hooked nose, foxy eyes and thin, constantly moving lips.

The captain of the boat even said that the Jew was calculating the interest he would earn on the waves of the sea, if he could loan them to God!

The older girl was tall, dark, dry-skinned and hump-backed as a camel. The child looked like a frightened monkey, while the young man had a monstrous tumour decorating the tip of his nose, rather like an elephant's trunk. This curious little fellow seemed to be endowed with highly sensitive nature, for both his flushed colour and his various twitches gave away everything that was going on in his master's heart.

In the middle of this Jewish menagerie, the youngest child was nevertheless beaming like a miracle. Beautiful, smiling, happy, she made a sweet impression on all the travellers. Angel, overcome with astonishment, hastened to approach this delicate soul, lost among phantoms, and began to address her in a sympathetic tone.

The child answered him graciously, but the tumorous one give off signs of a furious jealousy, turning first yellow, then a deep purple.

What monstrosity! What injustice! A thing neither to be told nor believed!

The trunkety Jew was the fiancé of the delightful child!

In spite of all this, the boat rocking in the waves advanced swiftly between the mountains of Africa, covered with greenery, and those of Spain, roasting in the hot sun. A few dolphins were cavorting around it, leaping out of the water and turning around in the depths; they accompanied us as far as the bay of Tangier, where we arrived four hours later after a splendid journey.

The city of Tangier, called 'Tangia' by the Arabs, presents a most original picture with its white buildings, rising gradually on two contiguous hillsides. It is surrounded by a girdle of high walls with ruined fortifications; while in the center two square minarets arise, decorated with glazed bricks forming various arabesque patterns. Every house is crowned with a terrace, where the inhabitants pass the evening nights, and from a distance they take on the aspect of a gigantic ladder stuck on the sides of the hills. The whiteness of the walls and the absence of windows produce an effect of uniformity which would tire the eye, were it not interrupted by a few trees, by the coloration of the minarets, and and the residences of the European consuls, painted yellow, purple, dark red and green.

As soon as we had weighed anchor, we saw a long *caïque* coming from the shore, with about ten bare-armed, bare-legged Arabs in charge of it. It approached our boat, sawing on the peaks of the waves, and the Arabs leapt onto our deck, to grab both the travellers and luggage, and get them down onto the *caïque*. An awkward, dangerous and terrifying operation, as the latter was pitching constantly, at times rising up higher than the deck, at others almost disappearing into a deep rift in the waves.

Just as he had resolved to descend the steps of the boat, the older Jew, filled with a spasmodic trembling, began to murmur rapidly, doubtless calculating the profits he could make from the quantity of fear in his soul, if only he could speculate on it somehow. The small child leapt onto his shoulders, making a face at us, and suddenly the pair of them slid and fell head over heels into the hull of the *caïque*. And then the trunkety fiancé, with a devotion worthy of a better fate, hastened to offer help to the fallen ones; but his haste being poorly calculated, he landed exactly alongside the boat, into the sea, where he went down screaming. Two French mariners leapt in instantly after him, fished him out quickly and lifted him onto the *caïque*, where he lay stupefied by fear and freshly baptized in salt water.

As these scenes were unfolding on the boat, another boat came from the shore to pick up the travellers, but, no longer finding anything to grab, the Arabs of both caiques began to quarrel, shouting, gesticulating, leaping over benches, threatening each other with showels and rendering us liable to falling overboard into the water. Angel lost his English patience and worked himself up, throwing punches left right and centre, until our Arabs, taking fright at his fits, laid hands on the oars. The caique departed for the shore, only to stop around thirty yards shy of it, having run aground; and there we were, on a bench of sand! The Arabs leapt quick as a flash into the sea and carried us across on their shoulders.

Angel, seeing that he would only go into the water up to his knees, offered to take the pretty girl in his arms, and without waiting for an answer, lifted her up, entered the waves, and, happy to be clutching such a precious treasure to his chest, marched boldly through the sea like a triumphant Caesar. Once we were all mounted on the Arabs' backs, we formed a cavalcade to match his noble and chivalrous gesture.

Such marine horsemanship put me in mind of the following verse of a Romantic poet from the Bucharest stable:

Long live liberty! I wish to ride astride

On Filaret's field, on land and on sea &c.

Our arrival on African soil was greeted by an entire swarm of people, consisting of Arabs wrapped in ragged woolen shrouds, children with shaven heads that gleamed in the sun like scrubbed saucepans, and Jews scurrying through the crowd, overtaken with fear and with thirst for gain. They all surrounded us on the shore, looking at us with a comical curiosity, and addressed us all at the same time, some in Arabic, others in Spanish, without stopping to wonder whether or not we could understand them. Angel and I answered earnestly in English and Romanian, and so we reenacted the scene of the confusion of tongues in the Tower of Babel; one which would have gone on for a long time, had the *dragoman* of the British Consulate not come along and interrupted our interesting conversation.

Finally, we made a triumphal entrance into the city, passing under a rather decrepit gate into the fortress, and began walking uphill along a poorly paved and extremely filthy lane, which went zig-zagging between two empty walls. This narrow street united the gate with the heart of the city, thus assuming a greater significance than all the others.

Once inside, we encountered a mass of natives, on foot or mounted on donkeys, going downhill and shouting *Balac! Balac!*, in other words 'Make way! Make way!'; and we did indeed get quickly out of their way, hugging the wall.

Indeed, their drained faces, their sparkling eyes, their straggly beards, their dried bodies, their jerky movements, their guttural speech, and their rags which revealed more than they concealed, inspired nothing but repulsion. Here and there, in front of a door opening into a wall, or at a street corner, we saw the odd unfortunate soul sleeping on the cobblestones with the stillness of a corpse, or sitting squashed up, head on knees and eyes fixed on the tips of his slippers.

– What is your impression of Tangier? Angel asked me.

– Curious and extraordinary! I answer. The absence of windows onto the street, and the absence of roofs gives me the feeling of having entered into a city set ablaze by a great fire, or shaken by a great earthquake, and which now harbours in its ruins a whole population of invalids and deranged souls. All the natives I have met so far have an air of suffering and wretchedness which makes me sad; I have not seen a single merry soul.

– Nor I a matching pair of slippers!

After a fantastic traipse through a muddle of narrow alleyways, we arrived at the *locanta* named ‘English family hotel’, run by an English widow, mistress Ashton. The house was clean, the rooms cool and furnished with iron beds, hidden under gauze mosquito nets; the stairs, like the floors of the rooms, were laid with glazed tiles, which lightened my heart and kept the temperature down. An old chipped piano, which seemed to be sighing with longing for Europe, adorned the drawing room. We found it occupied by two pale misses, the daughters of Mrs. Ashton, who, growing into old maidhood, were wasting away in the absence of Europeans. Like exotic flowers parched by the African sun, fated to live out their years in vestal garb, they sported pigtailed hanging all the way down their cheeks and necks and breasts, even down to their stomachs. Their cloudy blue eyes peered melancholically through the windows of the drawing room at the mountains rising on the far side of the bay of Tangier; and at the sea stretching out to the Spanish shores. But in vain! All in vain! ... Not a shadow to be seen in the depths of the horizon!..

Upon our entering that sanctuary of virginal suffering, both maids, as if powered by some mechanism, stood to their feet at once, curtsied gracefully, and left in the manner of terrified ghosts.

Among the curiosities of this *locanta* we discovered an Arab servant, who had got it into his head that he spoke English as well as Lord Byron, when in reality his jargon was composed of a few Spanish, Portuguese and Turkish words; a parrot repeating phrases from morning to night: *hau du iu du, ai lov iu*, learnt from his mistress, alongside *mille tonnières*, acquired no doubt from some French adventurer. There were also two young servant girls, agile and attractive, with large

black African eyes, uncombed black hair and skin bronzed by the rays of the sun. They would laugh gaily whenever Angel attempted to banter with them, affording us a glimpse of their rows of white, sharp teeth. Enchanted, my friend declared that nothing could make a man's heart happier than the neighing of a thoroughbred racehorse and the harmonious laughter of a sixteen-year-old girl.

In spite of all this, the poetical Angel ordered Hamed, the hotel servant, to prepare lunch and bring ham, beefsteaks, potatoes, stilton, porter, and so forth, in other words everything that constituted an Englishman's daily ration. When the lunch was ready, we dined with that appetite which only a sea voyage can produce, and then we leapt onto the hotel terrace to drink coffee and making *kef*.

Those who have tasted the life of the East know all too well that the *kef* is its most important ingredient; for, lighting up our cigarettes and taking our seat on American rocking chairs, we let our eyes roam over the environs of Tangier, and set our fancy free into its own world. The terraces of the Arab houses rolled down beneath our feet to the sea shore, like some gigantic gardens placed one on top of each other in a staggered pattern; while in the distance the bay sparkled, covered with silvery spray, with the 'Honfleur' rocking gently in the middle of it.

– Do you know the history of Tangier? Angel asked me.

– Well, I will give you the short version, I replied. This city was founded in times immemorial; it passed under the sway of the Romans and Goths; and in the eighth century it fell to Arab hands. In the year 1471 the Portuguese came, and occupied it up until 1662; then the English held it for a period of twenty-two years; however, being constantly troubled by Moorish raids, they withdrew and abandoned it to the Sultan of Morocco.

– My countrymen were not so practical in that instance, observed Angel, throwing away his cigarette in disgust.

– Why?

– Because a thing, once captured, should not be given away.

– A fine principle! But anyway, let us follow the course of events. On the 6th of August 1844, Tangier was bombarded by the French fleet, under the command of the prince of Joinville, on account of the protection that the Sultan of Morocco, Mulai Abd al-Rahman, was secretly affording to the Caliph 'Abd al-Qadir, then at war with France over Algeria.

– Then a part of the fortress walls were surely destroyed?

– You have guessed it; and so, let us go for a stroll in the city before the sun goes down.

Accompanied by Hamed, we passed through a labyrinth of narrow streets to visit, not the grandiose and gilded *serais*⁹, nor the fanciful gardens with their marble fairytales, nor the marvels of the Oriental tales, but a small square in the town centre which offered a lively prospect of Arab life.

On this square there were two rows of shops, or rather little dens, hewn from stone, where the sellers sit cross-legged and with their agarwood rosary beads in hand. With their bronzed faces and their dried bodies, they appeared in the shade like unearthed mummies; their physiognomy preserved an absolute stillness, so long as nothing passes before them; but as soon as a [*str.*] appeared in the distance, their eyes would light up like glowing coals and their mouths, equipped with an armoury of long teeth begin to call out... *agiarel, agiarel!* Those machines covered over with weatherbeaten skin, became animated at the thought of profit, which set them in motion with such jerky, uncoordinated movements as would have you believe you were in a menagerie of orang-utans. In the centre of the square a few reed mats were laid out, piled up with rotten dates, unripe watermelons, Indian figs and earth-black hazelnuts. A crowd of Arabs, Berbers, Blacks and Jews were shoving and arguing over those ridiculous victuals, lying in a swarm of flies; while along the square there were two *santuni*¹⁰ running and jumping, threatening all the passers-by with the tips of their spears which they were holding in their hands. A third was standing in the sun trembling and bleating like a goat, a fourth was going head over heels, flagellating his body on the cobblestones in honour of Mohammed, and a fifth spent the entire day shouting out the words: *Sahalik mlihi*, his voice in unison with that of a two-stringed guitar, called the *ghiumbrea*¹¹. All this went on in a space enclosed by bare walls, with no windows, no doors and the African sun throwing down torrents of fire.

Finding the marketplace spectacle not to our taste, we headed off, taking a street leading out of the city. By the gate through which we passed there was a field, where a *souk*, or market, is held twice a week and where caravans arrive from the interior of Africa; next to this, along the city walls, the earth resounded under our feet, there being deep holes dug out beneath, in which the Arabs keep their grain. In passing, Hamet showed us one of those abandoned and caved-in holes, which was once the grave of hundreds of corpses of Jews, decapitated on the whim of one of the Sultans of Fez. The relatives of these wretched people bought back

⁹ *serai*] palace (Persian).

¹⁰ *Santun*] Holy fool, believed in Arabic).

¹¹ *Ghiumbrea*] the *gimbri*, a plucked lute in popular use in North Africa, typically played in healing ceremonies, now largely obsolete.

their heads with ransom, while the hole remained as a terrible reminder, which strikes fear into the descendants of Abraham to this day.

It is probably from then that the Jews of Morocco adopted the following Spanish proverb: *Con los Moros plomo o plata*¹².

However, not daring to shoot lead at the heads of the Arabs, they offer money to buy the right to be persecuted on African soil. Indeed, they make every effort not to be parted from their idol, gold, and display a rare ability to keep hold of it; but the barbarity of the indigenes leads to frequent and violent forays into the Isrealite settlements.

The richer a Jew is, the more he strives to give the appearance of being poor; the more opportunity he has to live well, the more he directs himself towards a life of shortages and poverty; for, from the cradle to the grave, he is overcome with an endless fear. The emotions which never leave his heart are fear and miserliness; so, when you meet a Jew in the lanes of Tangier, you see him passing like a shadow along the walls, eyes on the lookout, ears pricked, heart in mouth, like a man who has committed a crime and is afraid to be recognized. He is not allowed to keep his slippers on when passing a mosque, so he holds them in his hand, both out of fear and to economise on leather, fearing that the shuffle of his steps will attract the attention of some bad-tempered Arab and bring maltreatment upon himself; or, worse, a fine!

The Jew of Tangier, like those of all the African cities, is the most careful creature in the world; for him even the shadow of a passing bird gives cause to be afraid. He does not speak, but rather whispers; he does not tread, but rather scuttles along the ground, for he lacks the courage of his own being; for ever persecuted, for ever humiliated, he takes revenge through cunning, taking advantage of the idleness of his oppressors and making his way up, gradually take hold of the entire commercial activity of the cities.

In vain the Arabs despise them and shut them away in a particular quarter of the city, like cattle in a pen; in vain they harrass them and even massacre them from time to time. The descendants of Solomon bow their heads patiently and wait to renew their trade, without any intention of improving their lot or enlightening their people, but only with the intention of accumulating gold!

As a consequence they find themselves in an absurd state of superstitious ignorance, confusing the laws of Moses with those of the Kabbalah, and the prophets with the rabbis.

¹² *Con los Moros plomo o plata*] 'Only lead or silver [works] with the Moors', where lead refers to bullets, and silver to money.

A French traveller, M. Charles Didier¹³, writes: ‘The most absurd prejudices are to the Jews like articles of faith and law, and even the sublime Songs of David are translated into such monstrous wailings, that listening to them, one might imagine oneself in earshot of the savages of Oceania, shouting and cackling around the totems their worship’.

And yet their womenfolk are beautiful, as all the poetical figures from the ancient history of the Jews must have been: Agar, Judith, the Queen of Sheba. Tall, white, gracious, they represent the type of the true daughters of the East. Their elegant waistlines, swaying like young reeds in the morning breeze; their thick and shiny hair forming proud wreaths on their foreheads; their deep black eyes burning like a mysterious flame; their smiles with a mysterious attraction that astonishes the world; their delicate white hands holding the keys to the joys of heaven, as the Arabic saying goes.

How is it then, that the Jews, with such beautiful companions in life, cannot rise to have noble feelings? Why are their souls uplifted and their character transformed in the company of such enchanting creatures? An insoluble psychological mystery!! The menfolk, far from imbibing the heavenly fruits of beauty, have rather passed on their baser instincts and today the great-granddaughters of the Queen of Sheba stretch out their hands in greed, to gather gold wherever it may be found. Angel called them temptresses in skirts, even though he sets a high value on them.

¹³ Charles Didier] Charles Emmanuel Didier, author of *Promenade au Maroc* (1844).

abrevieri / abbreviations

ANRM	Arhiva Națională a Republicii Moldova, Chișinău / National Archives of the Republic of Moldova, Chișinău
ArhGen	Arhiva Genealogică, Iași / Genealogical Archive, Iași
BSRRG	Buletinul Societății Române Regale de Geografie, București / Bulletin of the Romanian Royal Society of Geography, București
BȘCAȘM	Biblioteca Științifică Centrală a Academiei de Științe a Moldovei, Chișinău / Central Scientific Library of the Academy of Sciences of Moldova, Chișinău
BRM	Bibliografia Românească Modernă / Modern Romanian Bibliography
BRV	Bibliografia Românească Veche / Old Romanian Bibliography
DJIAN	Direcția Județeană Iași a Arhivelor Naționale / Iași County Direction of the National Archives
MEF	Moldova în epoca feudalismului / Chișinău Moldavia during the Feudal Times / Chișinău
RA	Revista Arhivelor / București Archives Review / București
SMIM	Studii și Materiale de Istorie Medie / București Studies and Materials of Medieval History / București

Mihai-Bogdan Atanasiu

Asistent cercetare dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, România /
Assistant researcher, PhD., “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania

E-mail: bogdan23atanasiu@yahoo.com

Florica Ciodaru-Courriol

Dr., traductolog și traducător, Lyon, Franța /
Translator and traductologist PhD., Lyon, France

E-mail: floricourriol@yahoo.fr

Mircea Coloșenco

Critic literar, editor și bibliograf, București, România /
Literary critic, editor and bibliographer, București, Romania

Maria Danilov

Cercetător științific dr., Institutul de Istorie al Academiei de Științe a Moldovei Chișinău,
Republica Moldova /

Scientific researcher, PhD., Institute of History at the Academy of Sciences of Moldova
Chișinău, Republic of Moldova

E-mail: danilovmaria@yahoo.com

Alexander-John Drace-Francis

Conferențiar dr., Universitatea din Amsterdam, Olanda /
Associate professor, PhD., University of Amsterdam, Netherlands

E-mail: a.j.drace-francis@uva.nl

Cécile Folschweiller

Conferențiar dr., Institutul Național de Limbi și Civilizații Orientale, Paris, Franța /
PhD. Lecturer, National Institute of Oriental Languages and Civilizations, Paris, France

E-mail: cecile.folschweiller@inalco.fr

Mircea-Cristian Ghenghea

Cercetător științific dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, România /
Scientific researcher, PhD., “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania
E-mail: mcghenghea2010@yahoo.com

Dan Jumară

Cercetător științific dr., Muzeul Literaturii Române Iași, România /
Scientific researcher, PhD., Iași Museum of Romanian Literature, Romania
E-mail: documentis_gen@yahoo.com

Dan Lungu

Conferențiar dr., Universitatea „Alexandru Ioan Cuza” Iași, România /
PhD. Lecturer, “Alexandru Ioan Cuza” University of Iași, Romania
E-mail: dlungu69@yahoo.fr

Lăcărmioara Manea

Cercetător științific dr., Institutul de Cercetari Eco-Muzeale „Gavrilă Simion” Tulcea, România /
Scientific researcher, PhD., “Gavrilă Simion” Eco-Museum Research Institute of Tulcea, Romania
E-mail: lacramanea@yahoo.com

Vlad Popovici

Cercetător științific dr., Universitatea „Babes-Bolyai” Cluj-Napoca, România /
Scientific researcher, PhD., “Babes-Bolyai” University of Cluj-Napoca, Romania
E-mail: vladutpopovici@yahoo.com

Tipărit în România la Editura Muzeelor Literare
Iași, str. V. Pogor, nr. 4, 700110
Tel.: 0747.499.400; fax: 0232.213.210
E-mail: muzeul.literaturii@gmail.com
www.emliasi.ro

Printed in Romania by Literary Museums Publishing House
V. Pogor Street 4, 700110, Iași
Phone: 0747.499.400; fax: 0232.213.210
E-mail: muzeul.literaturii@gmail.com
www.emliasi.ro